श्रीमद्वल्लभाचार्यग्रन्थरत्नमालायां ग्रन्थरत्नो द्वादशः ।

नित्यलीलास्थश्रीमद्गोस्वामिजीवनेशानामिच्छानुसारेण

रूपशीलादिसम्पन्नया श्रीललितातुल्याया अ. सौ. श्रीमत्या ललितायाः स्मारकत्वेन

श्रीमदखण्डभूमण्डलाचार्यवर्यश्रीकृष्णविरहवैश्वानरावतार-

श्रीश्रीमद्वल्लभाचार्यप्रादुर्भावितायां

श्रीमच्चतुर्थप्रस्थानश्रीमद्भागवतशास्त्रदशमस्कन्ध-

श्रीसुबोधिन्यां

प्रथमे जन्मप्रकरणे तृतीयचतुर्थाध्यायौ

श्रीटिप्पण्यादिसकलसामग्रीसमेतौ

श्रीमद्गोस्वामिवर्यरणच्छोडलालमहाराजाधिराजानां समाश्रयेण

पूर्ववन्मगनलालशास्त्रिणैव निश्शुल्कं संशोध्य

मुम्बापुर्यां 'गुजराती न्युस्' यन्त्रालये सम्मुद्य

प्रकाशितौ ।

श्रीमद्वल्लभाब्दाः ४५१. वैक्रमसंवत् १९८५.

मूल्यं मुद्रिका ।

॥ विज्ञापनम् ॥

यथा तामसप्रमाणप्रकरणस्य तथैवास्याद्यस्य जन्मप्रकरणस्यापि श्रीमत्सुबोधिनीहस्ताक्षराणीहैव श्रीमन्मगनलालगोस्वामिनां श्रीत्रिभङ्गीललितमन्दिरे श्रीमञ्जूषायां विराजन्त एव परं स श्रीमान् गोस्वाम्यधुना सौराष्ट्रेषु विराजतीत्यतः शोधनं न जातमतः सम्पूर्णमपि शुद्धिपत्रं मुद्यमाणतामसप्रमेयसाधनप्रकरणसुबोधिनीग्रन्थ एव प्रकटं भविष्यतीतिश्रीः ॥

बम्बै २, तिसरा भोइवाडा, ६८.
श्रीमदाचार्यप्राकट्यमहामहोत्सवः । } म. ग. शास्त्री.

॥ श्रीनवनीतप्रियो जयति ॥

॥ श्रीभागवतपीयूषसमुद्रमथनक्षमाय नमः ॥

श्रीटिप्पणीप्रकाशलेखयोजनाकारिकाव्याख्यादिभिर्विभूषितायां

श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूषितमूर्तिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितायां

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धसुबोधिन्यां

जन्मप्रकरणे तृतीयोऽध्यायः ।

॥ श्रीशुक उवाच ॥

अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभनः ॥
यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षं शान्तर्क्षग्रहतारकम् ॥ १ ॥

॥ श्रीसुबोधिनीकारिकाः ॥

जननं वर्णनं स्तोत्रे सान्त्वनं गमनं तथा ।
षड्विधो भगवानत्र तृतीये विनिरूप्यते ॥ १ ॥
रूपान्तरस्वीकरणमध्यायार्थ इहोदितः ।
प्रतीयमानो भगवानिति षड्विध उच्यते ॥ २ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तृतीयाध्यायं व्याख्यातुं सङ्गतिमवसररूपां सूचयन्तोऽर्थविशेषमाहुर्जननमित्यादि। अत्र षड्विधो भगवानित्युक्त्या "दिष्ट्या हरेस्या" इत्यत्र 'धर्मरूपेणाविर्भावः कर्माण्यानन्दरूपेणाविर्भावो जन्मानी'ति यः श्रौतसिद्धान्त उक्तः स स्मारितो ज्ञेयः ॥ १ ॥ अत्र षडर्थानां निरूप्यत्वेऽध्यायार्थाननुगम इत्यत

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तृतीयाध्याये प्रथमकारिकायां स्तोत्रे इतिद्विवचनान्तं, वसुदेवदेवकीकृतं स्तोत्रद्वयमित्यर्थः ॥१॥ अनन्तेषु गुणेषु सत्सु श्रोतव्यविषयतावच्छेदकत्वेन षडेव गुणा"स्तस्माद् भारते"तिश्लोक उक्ताः, तथा

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

तृतीयाध्यायोक्तौ प्रतीयमानो भगवानिति। जीवो हि देहं गृह्णन् न प्रतीयते, देह एव प्रतीयते; एवमत्रापि देह एव प्रतीतोऽस्ति तदन्तर्गतो भगवानन्य एव भविष्यतीति कस्यचिच्छङ्का स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

'स्तोत्रे इति द्विवचनान्तं, वसुदेवदेवकीकृतं स्तोत्रद्वयमित्यर्थः,'। अत्र तृतीयाध्याये, षड्विधो जननादिषट्प्रकरणार्थरूपो भगवान् विनिरूप्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥ अत्र तृतीयाध्याये 'बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यत्रोक्तं रूपान्तरस्वीकरणमध्यायार्थः। अत्र प्रतीयमानो भगवानेवेति-

अष्टभिश्च चतुर्भिर्वै दशभिश्चाष्टभिस्तथा ।
चतुर्दशभिरष्टाभिः षडर्थाः क्रमतोत्र हि ॥ ३ ॥
ऐश्वर्यमष्टधा यस्मादर्धमात्रा हरौ परा ।
सार्धाष्टभिरतः प्रोक्तमैश्वर्यं सर्वमङ्गलम् ॥ ४ ॥
अधिकारिणि काले वै अनन्ता भगवद्गुणाः ।

---

(१) श्रीमत्प्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

अधिकारिणि काल इति, दक्षिणायनकृष्णपक्षनिशीथादिदोषेषु सर्वकर्मणि निन्दितेषु सत्सु **सर्वगुणोपेत**त्वोक्तिर्मूलेनुपपन्नेत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुर**धिकारिणी**त्यादिना, तथा'प्यधिकं तत्रानु-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

आहू **रूपान्तरे**त्यादि, तर्हि षण्निरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः **प्रतीयमान** इत्यादि, रूपान्तरस्वीकारात् पूर्वं यः **प्रतीयमानः** स **भगवान्** षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न इति ज्ञापयितुं **रूपान्तरस्वी**कारोपयोगित्वेन तथोच्यते, तेन **रूपान्तरस्वीकरणमेवाध्यायार्थ** इत्यर्थः ॥२॥ जननस्य **साधोष्टभिर्नि**रूपणे हेतुमाहु**रैश्वर्यमि**त्यादि, **अर्धमात्रा हरौ परे**ति, "अर्धमात्रात्मकः कृष्ण"इति तापनीयश्रुते"रर्धचतुर्थमात्रेणोमित्येकेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीते"तिप्रश्नश्रुतेश्च प्रणवस्य या चतुर्थ्यर्धमात्रा **सा हरौ** प्रकटे **परा** परत्वबोधिका, **अर्धमात्रा** चात्र गर्भवृद्ध्यादेस्तुल्यत्वेपि प्रादुर्भावप्रकारेण लोकविलक्षणेन स्वरूपेण च प्रकटीकृतेतिज्ञापनाय तथेत्यर्थः ॥३–४॥ **टिप्पण्यां** ननु जनने वर्णनीये कालगुणवर्णनस्य किं

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

च भागवते **प्रतीयमानो भगवाने**वेतिहेतोः **षड्विध उच्यत** इत्यर्थः ॥२॥ **हरौ परे**ति परमेश्वरत्वबोधिकेत्यर्थः ॥३–४॥ **सर्वगुणोपेत**त्वे शङ्काव्यावृत्त्यर्थ**मधिकारिणी**तिकारिकाद्वयमुक्तमिति **टिप्पण्या**-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

भगवतो देहदेहिभावाभावात् प्रतीयमानस्यैव भगवत्त्वमिति सूचयितुं षड्भिः प्रकारैरत्राध्याये निरूपणमित्यर्थः ॥ १-२ ॥ तान् षट्प्रकारानाहु**रष्टभि**रित्यादिना ॥ ३ ॥ तत्र प्रथममैश्वर्यं निरूपणीयं, **तदथ सर्वगुणोपेत** इत्यादिना निरूप्यते, तत्राथ **सर्वगुणोपेत** इत्यादिसार्धाष्टश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यमाहु**रैश्वर्यमष्टधा यस्मादर्धमात्रा हरौ परे**ति, तत्राष्टविधमैश्वर्यं श्लोकानामष्टत्वसङ्ख्यया सूच्यते, अर्ध-

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

हेतोः पूर्वोक्तजननवर्णनादिप्रकारेण **षड्विध उच्यत** इत्यर्थः ॥ २ ॥ **अष्टभि**र्जननं, **चतुर्भि**र्वर्णनं, **दशभि**र्वसुदेवस्तुति**रष्टभि**र्देवकीस्तुति'स्त्वमेव पूर्वसर्गेभू'रित्यादि**चतुर्दशभिः** सान्त्वन**मष्टाभिः** श्लोकैर्भगवतो गोकुले गमनमित्यर्थः ॥ ३ ॥ **ऐश्वर्यमि**ति, अनेन सार्धाष्टभिः श्लोकैर्जनननिरूपणे हेतुरुक्तः, तत्राष्टौ श्लोका अष्टविधैश्वर्यबोधकाः 'प्रादुरासीद् यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलं' इति, **अर्धमात्रा** प्रादुर्भूतहरौ **परा** परैश्वर्यबोधिकेत्यर्थः, यथा प्रश्नोपनिष'द्यर्धचतुर्थमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीते'त्यत्र प्रणवस्यार्धचतुर्थमात्रा परत्वबोधिका तथात्रेतिभावः ॥ ४ ॥ **अधिकारिणी**ति, दक्षिणायनकृष्णपक्षनिशीथरूपे सर्वत्र निन्दितत्वेन प्रसिद्धे काले **सर्वगुणो**-

खण्डशस्तेवयवशः सर्वेषां फलबोधकाः ॥ ५ ॥

प्रविष्टं न तु तद्धानि'रितिन्यायेनोक्तदोषानिवृत्तिस्तदवस्थैवेति चेत्, अत्र वदामः; नात्र पूर्वोक्ताधिभौतिककाले प्रादुर्भाव उच्यते किन्त्वधुनैव लीलाविर्भावारम्भ इति लीलाकालो योग्रे भगवदात्मकत्वेन वाच्यः स प्रादुर्भूत इति, एवमेव देशादिरपि, अत एवाथशब्दो भिन्नप्रक्रमार्थक उक्तः, आधिभौतिकस्य तस्य जन्मनिमित्तत्वाभावाद्, भौतिकस्याधिष्ठानत्वेपि यथा वरदेयरात्रीणां तदा दिवापि प्रकटनं कृतमिति तद्रात्रीणां दिवारूपत्वमपीति न वक्तुं शक्यं, तथास्याधिभौतिकतद्रूपत्वं न वक्तुं शक्यं, एतज्ज्ञापनायैव शुकैस्तथोक्तं; अन्यथा प्रकटे त्वदुक्तदूषणे सत्येवं न वदेत्, यद्यप्याधिभौतिक उत्तरायणत्वादिविशिष्टेप्येतत्प्रकटनं सम्भवति तथापि यदेताद्दशे तस्मिंस्तथाकरणं तन् **मर्यादामार्गात् पुष्टिमार्गोतिविलक्षणो बलिष्ठश्चे**तिज्ञापनायेति जानीमः, अत एव सर्वदेवतासान्निध्यप्रयुक्त**सर्वगुणोपेत**त्वव्यावृत्त्यर्थं तद्गमनानन्तरं भिन्नप्रक्रमेणेदमुक्तं, असङ्कोचात् **सर्वशब्देनै**श्वर्यादय उच्यन्ते, तेन भगवदात्मकत्वमुक्तं भवति, तेन लीलाकालत्वमायाति ॥ १ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां **अधिकारिणी**त्यर्धं विवृण्वन्ति **दक्षिणे**त्यादि, नन्वाधिदैविककालप्रादुर्भावे किं मानमित्यत आहु**रत एवे**त्यादि, **तथोक्त**मिति **सर्वगुणोपेत**त्वमुक्तं, ननु प्रक्षालनपङ्कन्यायेन दक्षिणायनं विहायोत्तरायण एव तद् भगवता कुतो न कृतमित्यत आहु**र्यद्यपी**त्यादि, अत्रापि गमकमाहु**रत एवे**त्यादि, ननु भवत्वेवं तथापि भगवदात्मत्वे किं गमकमत आहु**रसङ्कोचे**त्यादि, **सर्वशब्देने**ति, **सर्वगुणोपेत**शब्दैकदेशेन, तेन **सुबोधिन्यां** मूले कालस्य **सर्वगुणोपेत**त्वादिकथनेन सर्वथा भगवत्तुल्यत्वमायातीति तद्वारणायाहुः **खण्डश** इत्यादि, भगवद्गुणैकदेशतस्**ते** गुणा **अवयवशः** कालावयवैः कृत्वा **सर्वेषां** ग्रहर्क्षतारादीनां यत् फलं तस्य **बोधका** उद्बोधकाः, तथा च तावन्मात्रकार्यकर्तृत्वात् कालस्य न सर्वथा

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

मुक्तं, भगवतोधि**कारिणि काले** शुभफलसूचका उत्तरायणादयो **भगवद्गुणा अनन्ताः** सन्ति परन्तु भगवदतिरिक्तानां सर्वेषां ते केनचिदंशेनोत्तरायणत्वाद्यन्यतमा**वयवेन** तत्रापि **खण्डशः फलबोधकाः**, अतः कालः कश्चिद् गुणं प्रकटयतीतिशेषः, फलदातृत्वं भगवत एव न तु कालस्थितानां गुणानां, काले तु

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

श्लोकेन तु प्रणवार्धगता **मात्रा** सूच्यते, तथा च योष्टविधैश्वर्यवान् यश्च प्रणवगतार्धमात्रावाच्यः सोवतीर्ण इति सार्धाष्टश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यं, अर्धमात्रायाः प्रणवगतायाः परब्रह्मवाचकत्वस्य गोपालतापिन्यादिषूक्तत्वात् परब्रह्मत्वमेव सूचितं ज्ञेयम् ॥४॥ **खण्डशस्तेवयवश** इति, कालो हि **खण्डशो** व्यक्तिभेदेनोत्तमं फलं ददाति त**दवयवशो**वयवरूपैः सूर्यादिभिर्ददाति लोके, यथा नवमस्थानगुरुरिष्टं करोति, न हि सर्वेषां नवमो गुरुर्भवति, अतो देवदत्तयज्ञदत्तादिव्यक्तिभेदेन फलदानं **खण्डशो** दानं

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

पेतत्वे शङ्काव्यावृत्त्यर्थं कारिकाद्वयमित्युक्तं **टिप्पण्यां**, भगवतोधि**कारिणि काले** शुभफलसूचका उत्तरायणत्वादयो **भगवद्गुणा अनन्ताः** सन्ति परन्तु भगवदतिरिक्तानां सर्वेषां **ते** गुणाः केनचिदव-

मूले समागते कालः स्वकीयान् सकलान् गुणान्।
हरौ प्रदर्शनार्थाय प्रकटीकृतवान् यथा॥ ६॥
देशोपि त्रिविधश्चैव भूतान्यपि तथैव च।
तत्रत्या ये विदुस्तेपि ज्ञापनार्थं गुणान् स्वकान्॥ ७॥
प्रकटीकृतवन्तो वै दोषनाशपुरःसरम्॥ ७½॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

भगवत्तुल्यत्वमित्यर्थः॥ ५॥ गुणप्राकट्यं देशादिष्वप्यतिदिशन्ति **मूल** इत्यादिसार्धद्वयेन। **देशोपि त्रिविध** इति, उपर्यधःपरित इति, भूर्भुवस्वरिति वा। **चैवेति**, चकारः सर्वगुणप्राकट्यबोधकः; एवकारस्तस्याप्याधिदैविकत्वज्ञापकः। एवं **भूतान्यपि** ज्ञेयानि। **तत्रत्या ये विदुरिति**, त्रिविधदेशोद्भवेषु **ये** भगवत्प्राकट्यं **विदुरि**त्यर्थः। **ज्ञापनार्थमिति**, अवतरतो मूलरूपत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः॥ ६—७½॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

स्वधर्मानावेश्योत्तरायणत्वादिव्यपदेशं सम्पाद्य फलं बोधयतीति बोधका इत्युक्तं न तु दायका इत्यर्थः॥५॥ **मूले** भगवति **समागते** तु **कालः** स्वनिष्ठान् भगवद्गुणान् शुभफलसूचकान् **सकलान् प्रकटीकृतवान्**, तथा च प्रतीत्या दक्षिणायनत्वादिरूपत्वेपि शुभफलसूचकत्वादुत्तरायणनिष्ठो धर्मः शुभफलसूचनं तद्वत्त्वादुत्तरायणादिरूपत्वमितिभावः। यद्यपि कालगुणप्राकट्येपि भगवतो न कोपि विशेषस्तथापि यथा राज्ञा सेवकगृहे स्थापितमाभरणादिकं राज्ञि समागते तत्प्रदर्शनार्थं पुरतः स्थाप्यते तथेति सूचयितुं **प्रदर्शनार्थायेत्युक्तं। यथा** यथावदित्यर्थः। तादृशे काले प्राकट्यं तु भगवतः कालानपेक्षासूचनाय; काल एव भगवत्प्राकट्यं ज्ञात्वा भगवते प्रदर्शयितुं **स्वनिष्ठान् गुणान् प्रकटीकृतवा**नितिभावः। ननु **सर्वगुणोपेत**त्वमधिकं जातं न तु तावता पूर्वोक्तदोषहानिरतो दोषसहिता एव गुणाः स्युरित्यरुचिमुद्भाव्य **स्वतन्त्रलेखनं टिप्पण्यां कृतमिति चेदत्र वदाम** इति। **इतिशङ्का चेद्** भवेत् तदात्रार्थे आचार्यैर्गोपनार्थमनुक्तमपि वयं **वदाम** इत्यर्थः॥६॥ **सुबोधिन्यां देशोपीति**, **गुणान्** 'प्रकटीकृतवानि'तिपूर्वेणान्वयः। **त्रिविधः** परितउपर्यधोभेदेन, **तथैव** चेति, **गुणान् प्रकटीकृतवन्ती**त्यर्थः। **तत्रत्या** इति, देवा मुनयश्चेत्यर्थः। **किन्नरास्त्वाकाशगुणत्वेनोक्ता इति** तत्र व्याख्यास्यते। **ये विदुरिति**, भगवत्प्राकट्यमितिशेषः॥७½॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

सूर्यचन्द्रयोरन्यतरद्वारा शुभफलदानमवयवशो दानमिति लोके व्यवस्था। अतो जीवजन्मनि कश्चनैको द्वौ वा त्रयो वा गुणा भगवज्जन्मनि तु सर्वे शुभगुणा आधिदैविककालेन प्रकटीकृताः। अतः **सर्वगुणोपेतः कालः शुकैरुक्तः**॥ ५—७½॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या।

यवेन तत्रापि **खण्डशः फलबोधका** न तु पूर्णफलदायकाः। **मूलरूपे हरौ** तु **समागते कालः** स्वनिष्ठान् **सकलान् गुणान् प्रदर्शनार्थाय प्रकटीकृतवान्**। **यथेति**, यथावदित्यर्थः; अथवा **यथा** कालस्तथा देशादिरपीत्युत्तरेणान्वयः॥ ५—६॥ **देशोपी**त्यादि, 'दिशः प्रसेदुरि'तिश्लोकोक्तः परितउपर्यधोभेदेन **त्रिविधो देशोपि गुणान् प्रकटीकृतवा**नित्यर्थः। **तत्रत्या** इति, 'मुमुचुर्मुनयो देवा' इत्यत्रोक्ताः पूर्वोक्तत्रिविधदेशाद्युद्भवा मुनिदेवादयोपि **ये** भगवत्प्राकट्यं **विदुस्तेपि** स्वसेवा**ज्ञापनार्थं गुणान् प्रकटीकृतवन्त** इत्यर्थः॥ ७½॥

एवं पूर्वाध्याये भगवत उद्यममुक्त्वा सर्वेषां त्रिविधदुःखदूरीकरणाय रूपान्तरस्वीकरणमुच्यते। अत आदौ रूपं वक्तव्यं; अन्यथा रूपान्तरत्वं न स्यात्। तस्य च प्राकट्ये यद्यधिकारिणां नैमित्तिकगुणप्राकट्यं सर्वं नोच्येत तदा प्राकट्यमपि जननापरपर्यायं स्यात्। न ह्येकस्य जनने सर्वे गुणा प्रकटीभवन्ति महतामन्येषां च, जनकयोर्वा यदि स्तोत्रं[1] नोच्येत तादृशमेव जनितमिति तयोर्बुद्धिः स्यात्। रूपस्य प्रदर्शनमात्रप्रयोजनव्यावृत्त्यर्थं स्वरूपकथनमपि वक्तव्यं, अन्यथाश्चर्यमात्रत्वेन निदानाज्ञानात् सन्देह एव तिष्ठेत्। रूपान्तरेण कार्यं न भवतीति गमनमावश्यकं। रूपान्तराभावे सर्वमुक्तिरेव स्यात्, लीलाया रसालता च न स्यात्। अलौकिकं लोकाद् दुर्बलमिति ज्ञापयितुं दृष्टेप्यलौकिके जनकयोर्भयवर्णनम्।

प्रथममष्टैश्वर्ययुक्तमाविर्भावमाह। यदैव ते स्तुत्वा गताः अथ तदनन्तरमेव भगवानाविर्भूत इतिसम्बन्धः। तदैव सर्वगुणोपेतः कालो जातः। यावन्तो गुणाः काले स्थापितास्ते सर्वे प्रकटीभूता भगवज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः। अत एव परमशोभनो जातः। परमस्यापि भगवतः पूर्णगुणस्य शोभाजनकः। कालावयवरूपाणि यानि नक्षत्राणि तेष्वपि केवलगुणाधारभूता रोहिण्येव। भगवता हि

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

कारिकोक्तमर्थं विशदीकर्तुमाहुरेवमित्यादि **भयवर्णन**मित्यन्तं। तत्र **स्वीकरणमुच्यत** इत्यन्तेन सङ्गतिबोधनायाध्यायार्थ उक्तः। अतो वर्णनतात्पर्यमाहुर**त** इत्यादि। ततो जननस्वरूपबोधनार्थं सर्वगुणप्राकट्यतात्पर्यमाहुस्त**स्ये**त्यादि। ततः **स्तोत्रं**योस्तात्पर्यमाहुर्**जनकयो**रित्यादि। **तादृशमेव जनितमिति तयोर्बुद्धिः स्या**दिति, पूर्वोक्तरूप**मेव तयो**रुत्पन्नमिति सर्वेषां बुद्धिः स्यात्। ततः सान्त्वनगतस्वरूपकथनस्य तदाहू **रूपस्ये**त्यादि। **गमनस्य** च स्फुटं। ननु रूपेणैव सकलकार्यसिद्धेः किं रूपान्तरग्रहणेनेत्यत आहू **रूपान्तरे**त्यादि। नन्वात्मत्वेन ज्ञानाभावादपि सर्वमुक्त्यभावसिद्धिरिति नेदं रूपान्तरग्रहणप्रयोजनमित्यतो हेत्वन्तरमाहु**र्लीलाया** इत्यादि। तर्हि भयवर्णनं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आहु**रलौकिक**मित्यादि। **अलौकिकं** माहात्म्यज्ञानं **लोकात्** स्नेहाद् बालरूपात् कंसादेरित्यर्थः, तद्बुद्ध्यनुवादोयं। अथ मूलं व्याकुर्वन्ति **प्रथम**मित्यादि। **प्रादुर्भूत** इति 'प्रादुरासीदि'त्यस्यार्थोयं। एवमेव जातपदमपि बोध्यं, यद्यपि दूरान्वय एवं भवति तथाप्यध्याहारापेक्षया लघीयस्त्वादेवमुच्यते॥ १॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

त्रिविधेति, 'कंसादेः कालतोज्ञानादि'त्यर्थः। **महता**मिति, अन्येषामपि **महतां** पृथ्व्यादीनां मध्य **एकस्य जनन** इति पूर्वेणान्वयः। **तयोर्बुद्धि**रिति, एतादृशी **तयोर्बुद्धि**रितिज्ञानमस्मदादीनां **स्या**दित्यर्थः। **स्वरूपकथन**मिति, 'त्वमेव पूर्वसर्गेभू'रित्यादिना भगवत्कृतं स्वरूपकथनं शुकेन **वक्तव्य**मित्यर्थः। **रूपान्तरेणे**ति, गमनं विना रूपान्तरस्वीकारमात्रेण पूर्वोक्तं **कार्यं** त्रिविधदुःखदूरीकरणं न भवतीत्यर्थः। तर्हि तदेव रूपं स्थापनीयमित्यत आहू **रूपान्तराभाव** इति। **अथे**त्यत्र **भगवा**निति। अत्र **भगवानाविर्भूतो** जात इतिहेतोरिति। फलार्थं राजानिर्गमफलार्थं पूर्वमेव यथामार्गसंस्कारस्तथा तेषां गमनानन्तरमेवाजनजन्मर्क्षादीनां गुणानां काले सम्बन्धो जातोततस्त**दैव सर्वगुणोपेतः कालो जात** इत्यर्थः। भगवत्प्राकट्यज्ञानं कालस्य गुणप्राकट्ये हेतुः, पूर्वस्थितानामपि **रोहिण्यादीनां** कालावयवरूपैश्चन्द्रादि-

१. स्तोत्रे नोच्येते इत्यपि पाठः। २. प्रादुरिति पाठः प्रकाशकाराणाम्।

स्वगुणप्राकट्यार्थमेव ब्रह्मोत्पादितः, स तु विकारान् दूरीकृत्य गुणानेव प्रकटयितुं तन्नक्षत्रं गृहीतवान्, अत एवाजनस्य जन्मरहितस्य पुत्रोपि जन्मरहित एवेति ज्ञापयितुमजनाज्जन्म यस्य तस्य नक्षत्रमित्युक्तं "ततो वै ते सर्वान् रोहानरोहंस्तद्रोहिण्यै रोहिणीत्व"मितिश्रुतेः, यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षं जातं, तदैव सर्वगुणोपेतः कालो जात इतिसम्बन्धः, अनेन नक्षत्रारम्भे जन्मेति सूचितं। तस्य नक्षत्रस्य सर्वेषां सहायवर्तिनामानुगुण्यमाह शान्तर्क्षग्रहतारकमिति, शान्तान्यन्यान्यृक्षाणि ग्रहास्ताराश्च यस्य, अश्विन्यादीनि नक्षत्राणि, आदित्यादयो ग्रहाः, अन्यानि च नक्षत्राणि ताराः, यद्यपि तेषां ज्योतिःशास्त्रे फलं नोक्तं तथाप्यस्तीति शान्तत्वमुक्तं। अनेन स्वाभाविका आनुषङ्गिकाश्च गुणा निर्दोषाः कालगता निरूपिताः ॥ १ ॥

देशस्त्रिविधः, अध उपरि परितश्चेति, तत्र परितो दिश उपरि द्यौरधो भूमिः, त्रयाणां दोषाभावपूर्वकं गुणा उच्यन्ते, तत्र दिशो देवतात्मिका भूतात्मिकाश्च भवन्ति, तत्र मेघादिना दूरदर्शनलक्षणप्रसादो दिशां भवति, देवताप्रसादस्तु सर्वसाधकः, अतो ज्ञानं सर्वमेव च फलं सिध्यत्वित्युभयविधदिशां प्रसाद उच्यते ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

दिशः प्रसेदुरित्यत्र। देवताप्रसाद इति, 'कर्णौ दिश' इत्यादिवाक्याद् दिशः श्रोत्रेन्द्रियदेवतास्ताः प्रसन्नाः, सर्वमेव भगवत्सम्बन्धि श्रोष्यन्तीति तत्प्रसादः सर्वसाधक इत्यर्थः, तद् विवृण्वन्त्यत

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भिर्न सम्बन्ध इतिभावः, अत्रानन्तर्यार्थोथशब्द उक्तः, टिप्पण्यां भिन्नप्रक्रमार्थं उक्तस्तत् स्वतन्त्रलिखनत्वात् पक्षान्तरमिति ज्ञेयं, भगवज्ज्ञापनार्थमिति भगवते स्वस्वरूपज्ञापनार्थमित्यर्थः, अजनस्येति, कारणसदृशं हि कार्यं, तथा च भगवतो यथाजननप्रकारेणाविर्भावस्तथा ब्रह्मणोपीत्यर्थः, ब्रह्मणो भगवानेव कारणं, ततो जातास्तु कालादिसहकारिवशाद् विकारयुक्ता जाता इतिभावः ॥ १ ॥

दिश इत्यत्र। देवतात्मिका इति, श्रोत्रेन्द्रियदेवतारूपा इत्यर्थः, भूतात्मिका इति, प्राच्यादिरूपा इत्यर्थः, भूतात्मिकानां प्रसादमाहुस्तत्रेति, दिशां भूतात्मिकानामितिशेषः, देवतारूपाणामाहुर्देवतेति, सर्वेन्द्रियदेवतोपलक्षकमिदमिति ज्ञापयितुं देवतेतिसामान्यत उक्तं, भूतरूपाणां प्रसादो दूरदर्शनमात्रं भवति न तु तेन सर्वफलसिद्धिस्तद्व्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः, सर्वसाधक इति, इन्द्रिय-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

अजनजन्मर्क्ष इत्यस्य व्याख्यानेजनस्य जन्मरहितस्येति, इह कालस्याधिदैविकस्य प्रतिष्ठायां निरूप्यमाणायामजनजन्मर्क्षपदेनापि महिमैव वक्तुमुचित इति तमाहुरजनस्य जन्मरहितस्येत्यादिना, भगवतो नित्यत्वाज्जन्मराहित्यमतः प्रादुर्भाव एव भगवतो वाच्यः, एवमेवाजनाद् भगवतो जातस्य भगवत्पुत्रस्य विधेरपि न प्राकृतरीत्या जन्म, किन्तु तस्यापि गुणावतारत्वेन प्राकट्यं, एतदेवोक्तं पुत्रोपि जन्मरहित इति, प्रादुर्भावशालीत्यर्थः, अत एव 'गतव्यलीकैरजशङ्करादिभि' रित्यादिषु ब्रह्मणो ह्यज इतिनाम दृश्यते, अनेन तस्य गुणावतारत्वं न जीवत्वमित्युक्तं, तथा चैतादृशस्य विधेर्नक्षत्रं रोहिणी, सा सर्वनक्षत्रोत्तमेति तस्यां भगवदाविर्भावो युक्त एव, अत एव 'ततो वै ते सर्वान् रोहानरोह'न्निति तैत्तिरीयाणां ब्राह्मणे रोहिण्याः स्तुतिः प्रदर्शिता ॥ १ ॥

---

१. °दीनामित्यपि पाठः ।

दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलोडुगणोदयम् ॥
मही मङ्गलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा ॥ २ ॥
नद्यः प्रसन्नसलिला ह्रदा जलरुहश्रियः ॥
द्विजालिकुलसन्नादस्तबका वनराजयः ॥ ३ ॥

दिशः प्रसेदुरिति, निर्मला उडुगणा यत्र, वर्षाकाले मेघाः सहजास्तैः कृत्वोडुगणानां प्रकाशो न दृश्यत इति नैर्मल्यमुच्यते, उदयेति, उदयकालेपि मेघानामभावः, उदयो दर्शनमेव वा, मही भूमिर्मङ्गलभूयिष्ठा, सर्वत्रैव विवाहपुत्रजन्माद्युत्सवास्तस्मिन् समये जायन्त इति, पुरं नगरं, ग्रामाः साधारणाः, व्रजो गवां स्थानं, आकरा रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि, सर्वाण्येव मङ्गलभूयिष्ठानि यस्याम् ॥ २ ॥

एवं देशकालयोर्गुणानुक्त्वा भौतिकानां तत्तद्भूतप्रधानानां गुणानाह, तत्र प्रथममपामाह ।

नद्यः प्रसन्नसलिला इति, यद्यप्यापो बहुविधा एकोनविंशतिभेदास्तथाप्युभयविधा एव, स्थावरा वहन्त्यो वा, अत उभयानां गुणा उच्यन्ते, नदीषु कालवशात् पङ्किलं जलं भवति, आधिदैविककालवशात् कालनियन्तृभगवद्वशाद् वा स निवर्तते, अतः कालनियन्तरि भगवति

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

इत्यादि, **निर्मलेत्यत्र** निर्मला उडुगणा उदये यत्रेति गड्वादिसमासोत्र बोध्यः, समासान्तरमपि बोधयन्त्युदयो **दर्शनमिति;** अस्मिन् पक्षे निर्मलानामुडुगणानामुदयो यत्रेतिसमासः, **महीत्यत्र विवाहेति,** 'सर्वर्तवो विवाहस्ये'त्यापस्तम्बस्मृतेस्तथेत्यर्थः ॥ २ ॥

नद्य इत्यत्रै**कोनविंशतिभेदा** इति, यद्यपि तैत्तिरीयसंहितायां "कूप्याभ्यः स्वाहे"त्यादिना "सर्वाभ्यः स्वाहे"त्यन्तेन विंशतिभेदा अपामुक्तास्तथापि "सर्वाभ्य" इत्यन्तिमस्य पूर्वोक्तसर्वग्राहकत्वेनातिरिक्तत्वाभावमभिप्रेत्यैकोनविंशतिभेदा इति बोध्यं, **कालनियन्तुरिति** सङ्कर्षणस्य, तथा च भगवद्वशो यः कालनियन्ता तस्मादित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

जन्यज्ञानक्रियासाधक इत्यर्थः, भूतरूपाणां दूरदर्शनं प्रसाद इति स्वरूपतः प्रसाद उक्तो, देवताप्रसादः फलत उक्त इतिविभेदः, **ज्ञानमिति,** दूरदर्शनमित्यर्थः, **निर्मला उडुगणा यत्रे**त्यर्थकथनं, विग्रहस्तु **निर्मलानामुडुगणानामुदयो यत्रेति, तस्मिन् समय** इति, उत्तरायणादिरूपे काले, **जायन्त इति-**हेतोः काले तादृशत्वस्य जातत्वान् **मही मङ्गलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा** जातेत्यर्थः, अत्रापि सर्वगुणप्राकट्यादुत्तरायणत्वादिप्राकट्यात् तदाधेयानां मङ्गलानामपि प्राकट्यमितिभावः ॥ २ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

दिशः प्रसेदुरित्यत्र मेघादिना दिशां दूरदर्शनलक्षणः प्रसाद इति, ननु दिशां निराकारत्वात् कथं प्रसादो ज्ञेयः को वा प्रसाद इत्याकाङ्क्षायामाहुर्**दिशामित्यादि,** निशीथसमये मेघबाहुल्ये निकटस्थमपि वस्तु न दृश्यते किमुत दूरस्थम्? प्रकृते तु भगवदाविर्भावमहिम्नाधिदैविकदिशामानन्दाधिक्यजप्रकाशवशाद् दूरादिक्स्थवस्तूनां सर्वेषामेव साक्षात्कारो भवति, अयमेव भौतिक**दिशां प्रसादपदार्थो** नाम, **सर्वत्रैव विवाहपुत्रजन्मादिभ्यो** जन्या य उत्सवा आनन्दास्ते **जायन्ते विवाहपुत्रोत्पत्त्यादिभिर्यादृशा** आनन्दास्तादृशास्तदाजायन्त इतितात्पर्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥

१ °ष्ठा । २ °न्तुर्भग° ।

ववौ वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शुचिः ॥
अग्नयश्च द्विजातीनां शान्तास्तत्र समिन्धत ॥ ४ ॥
मनांस्यासन् प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहाम् ॥
जायमानेजने तस्मिन् नेदुर्दुन्दुभयो दिवि ॥ ५ ॥

समागते नद्यः प्रसन्नं सलिलं यासां तादृश्यो जाताः, दोषनिवृत्तिपूर्वकः स्वाभाविक गुण उक्तः। ह्रदाः स्थावराः। जलरुहाणां कमलानां श्रीर्येषु। जलस्य योयं सारांशः स कमलादिः। अतोऽसाधारणा गुणा अनेनोक्ताः। भूमेर्गुणान् वक्तुं गन्धस्तस्या मुख्यो गुण इति स च पुष्पादिषु प्रसिद्ध इति गन्धरसकार्यकथनपूर्वकं पुष्पादिसम्पत्तियुक्तां वनरूपां भूमिमाह। द्विजालीति, द्विजाः पक्षिणः, अलयो भ्रमराः, उभयेषां कुलानि, तेषां सन्नादयुक्ताः स्तबकाः पुष्पगुच्छा यासां तादृश्यो वनराजयो वनपङ्क्तयो जाताः ॥ ३ ॥

ववौ वायुरिति। सुखस्पर्शो वायोर्गुणः। गन्धं च भूमेर्वहतीति शुभकार्यं। पुण्यं गन्धं वहतीति पुण्यगन्धवहः। शुचिर्गङ्गादिजलसम्बन्धी दोषरहितो वा। यो वा वायुः शुभसूचकः स शुचिः। अग्नयो लौकिका वैदिकाश्च। द्विजातीनामिति निषिद्धेतराः। तत्राप्यशुभकार्यस्थव्यावृत्त्यर्थं शान्तास्तस्मिन् समये समिन्धत सम्यग् दीप्ता जाताः। तस्मिन् समये शुभा अग्नयः पिहिता अपि प्रज्वलिता जाता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सात्त्विकाहङ्कारकार्यं मन इति भौतिकगुणसमये मनसोपि गुणा उच्यन्ते ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

मनांसीत्यत्र। भौतिकगुणसमय इति, तामसाहङ्कारकार्यगुणसमये, मनःपदमिन्द्रियाणामप्युपलक्षणम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

नद्य इत्यस्याभासे। भौतिकानामिति। नदीजलादीनि पञ्चीकृतत्वाद् भौतिकान्येव न तु भूतरूपाणि किन्तु तत्तद्भूतप्रधानानीत्यर्थः। व्याख्याने कमलादिरिति, सहस्रपत्रं कमलं तदादिः सर्वोपि जलरुह इत्यर्थः। गन्धरसेति, स्तबकेषु द्विजानामपि सन्नादकथनान् मालत्यादिषु च रसमात्राभिलाषिणां मोदासम्भवात् स्तबकपदेन मालत्यादिपुष्पाणामाम्रादिपुष्पाणां च गन्धा उच्यन्ते, तथा च गन्धरूपं यत् कार्यं रसरूपं च यत् कार्यं तत्कथनपूर्वकमित्यर्थः। पुष्पगुच्छा इति, आम्रादिपुष्पाणां मालत्यादिपुष्पाणां च गुच्छा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

मनांसीत्यत्र। सात्त्विकाहङ्कारेति, तामसाहङ्कारकार्याणि भूतानि निरूपितानि। सात्त्विकाहङ्कारकार्यं मनोत्र निरूप्यते। राजसाहङ्कारकार्याणीन्द्रियाणि मनोनिरूपणेन निरूपितानि। एतद्देवतास्तु

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

अग्नयश्चेत्यत्र लौकिका वैदिकाश्चेति। लौकिकाः स्मार्ताः। वैदिका अग्निहोत्रादिसम्बन्धिनः। निषिद्धेतरा इति, निषिद्धा असुरादिशास्त्रसिद्धदुष्कर्मसम्बन्धिनः, तेषां तु तत्समये न समिन्धनमिति तदग्निव्यावृत्तये द्विजातिपदमितिभावः ॥ ४ ॥

जगुः किन्नरगन्धर्वास्तुष्टुवुः सिद्धचारणाः ॥
विद्याधराश्च ननृतुरप्सरोभिः समं मुदा ॥ ६ ॥
मुमुचुर्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदान्विताः ॥
मन्दं मन्दं जलधरा जगर्जुरनुसागरम् ॥ ७ ॥

यदा सत्त्वमारूढं भवति तदा मनांसि प्रसन्नानि भवन्ति। मनसो दैत्यसम्बन्धित्वमपि वर्तत इति तन्निवृत्त्यर्थं साधूनामित्युक्तं। इदं साधुपदं दैत्यव्यतिरिक्तमात्रपरमिति ज्ञापयितुमसुरद्रुहामित्युक्तं। साधुपदं च व्यवहारे सन्मार्गवर्तित्वाय। इयमवस्था स्थूलकालेपीति निकटकाले विशेषमाह।जायमानेजन इति, अजने जायमाने दिवि दुन्दुभयो नेदुः। तस्मिन्निति तन्निकटे, यथा वसुदेवादयः शृण्वन्ति। आकाशस्य गुणा नृत्यवादित्राणि। दुन्दुभिर्मङ्गलवाद्यं। स्वयमेव नेदुर्न तु कैश्चिद् वादिताः ॥ ५ ॥

किन्नरगन्धर्वा अपि स्वत एवोल्लसितहृदया जगुः। अज्ञात्वैवेति ज्ञातव्यं, अन्यथा माहात्म्यप्रतिपादकं न स्यात्। सिद्धाश्चारणाश्च तुष्टुवुः, अकस्मादेव स्तोत्रं तत्काले कृतवन्तः। ते हि वैतालिकप्रायाः। विद्याधरा नर्तकाः। चकाराद् विद्याधर्यश्च ननृतुः। अप्सरोभिः सममित्यानन्दावेशेनैव नृत्यं, न तु शास्त्रीयं। मुदानन्देन, न केनचित् प्रेरिताः। स्वत एवानन्दाविर्भूता अकस्मात् तस्मिन् समये स्त्रियः पुरुषाश्च ननृतुः। अनेन ये केचन यस्यां विद्यायां रतास्तेकस्मान् मुदा तत्तत् कार्यं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(अथ च मुनयः सुष्ठु निर्दुष्टानि मनांसि पुरुषोत्तमसम्बन्धाभावात् समाधितो निष्कास्य तदाविर्भावस्थले मुमुचुर्वव्रुरित्यर्थः। देवास्तु पुष्पाणीत्यर्थः। अत एव पुष्पादिपदानि विहायोभयार्थकत्वात् सुमनःपदमुक्तं। सुमनस इतिस्त्रीलिङ्गप्रयोगाभावश्च, पुष्पवाचकस्यैव स्त्रीलिङ्ग-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

'दिशः प्रसेदु'रित्यत्रोपलक्षणविधया निरूपिताः, तथा चाहङ्कारत्रयकार्यमपि निरूपितं जातमित्यर्थः। सत्त्वमारूढमिति, भगवतेतिशेषः। देवक्यां देवरूपिण्यामित्यत्र देवक्याः सत्त्वरूपत्वं व्याख्यास्यते। तथा च सत्त्वं यदा भगवतारूढं भवति तदा स्वकारणे भगवदारोहान् मनसां प्रसादो भवत्येवेत्यर्थः। दैत्यसम्बन्धित्वमिति "द्वया ह प्राजापत्या" इतिसन्दर्भे सत्त्वरूपेषु शमादिष्वसुराणामरुचेर्व्युत्पादितत्वात् सत्त्वेन तेषां प्रसादो नेतिभावः। स्थूलकाल इति, जननात् किञ्चिदर्वाक् पश्चाच्च मायाजननावधीत्यर्थः। निकटकाल इति, जननसमय इत्यर्थः। जायमान इतिवर्तमानप्रत्ययोक्त्येतिभावः। 'यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षं' जातं तदैव 'सर्वगुणोपेतः कालो' जातस्तदैव च 'दिशः प्रसेदुर्गगनं' तथा जातमेवं मनांस्यासन् प्रसन्नानीत्यत्र 'यर्ह्येवे'त्यस्यान्वयः। आकाशस्येति, आकाशप्रधानस्यान्तरिक्षलोकस्येत्यर्थः। 'न तु कैश्चिद् वादिता' इति, किन्नरादयः केनचित् प्रेरिता न ॥ ५॥ अतो मुदेत्युक्तत्वात् स्वत एव जातो य आनन्दस्तेनाविर्भूतास्तेषां गानादिक्रिया इतिशेषः। अत्र श्लोके मुदा जगुस्तुष्टुवुर्ननृतुरित्युक्त्यानन्दोद्रेकादेव गानादिकं न तु हेतुज्ञानेनेति सूचितमित्याशयेनाज्ञात्वैवेत्युक्तम् ॥ ६ ॥ अग्रिमश्लोके तु

१. ( ) चिह्नांतर्गतं श्रीमत्प्रभुचरणानाम्।

निर्देशात्; अन्यथा भुवि स्थितानां मुनीनां नभसि स्थितैर्देवैः सह वृष्टिकर्तृत्वं कथमुपपद्येत ? मनसः पुष्पतया कथनमुज्ज्वलत्वसङ्कोचविकासादिधर्मवत्त्वादविरुद्धं। मुदान्विता इति, तत्रानन्दावेशलक्षणमकरन्दसम्पत्तिः सूचिता। तदा सुमनोवृष्ट्यपेक्षया जलवृष्टिरल्पा नाद्भुता चेति मत्वा मेघा न ववृषुः किन्तु तत्र गर्जितं नास्तीति तावत् कार्यं कृतवन्त इत्याह मन्दं मन्दं जलधरा जगर्जुरिति। मेघानामुच्चैर्गर्जनं पूर्वोक्तवाद्यगीतादिश्रवणप्रतिबन्धकर्तृ भवतीति तदभावाय मन्दं मन्दमित्युक्तं; अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः, तथा च युगपज्जायमानान्यपि वाद्यगीतगर्जितान्यन्योन्यमिश्रितानि सर्वैरश्रूयन्तेतिभावः। किञ्च जगर्जुरेव न तु ववृषुः, यतो जलधरा न तु जलमुचः। अत्रायमाशयः। मेघास्तु भगवत्प्राकट्यात् पूर्वं लोके नीलरूपमश्लाघ्यं मत्वा स्वस्य तादृशत्वेन तदभावाय जलमुचो जाताः। इदानीं स्वसारूप्यमङ्गीकृत्य भगवान् प्रकट इति कवयोग्रे स्वस्योपमां दास्यन्ति तेन स्वजन्मसाफल्यं भविष्यतीति हर्षवशादात्मनो नीलरूपस्यैवाभीष्टत्वेन तद्धेतुभूतं च जलधारणं, अन्यथा शुभ्रता स्यात्; अतो जलधरा जाताः। यद्यपि मरकतेन्दीवरादीनामपि सारूप्यमस्ति तथापि स्वस्य विद्युत्सहभावात् कामिनीतनुकनकलतालङ्करणदशायां द्वैरूप्येपि सादृश्यमधिकमिति च जलधरपदेन सूचितं, सजलमेघानामेव तडित्सहभावदर्शनात्। अपि च समुद्रः स्वगाम्भीर्यगुणं प्रभुरङ्गीकृतवानितिगर्वेण गर्जति तस्य तं गर्वमपहन्तुं धर्मापेक्षया स्वरूपसादृश्यं स्वस्याधिकमिति ज्ञापयितुमनुसागरमित्युक्तं,) देवा ज्ञात्वैव पुष्पवृष्टिं मुमुचुर्मुनयश्च। शब्दबला मुनयः, अर्थबला देवाः। उभये प्रामाणिकाः। स्वसेवामभिज्ञतां च ज्ञापयितुं शुभसूचनार्थं सुमनांसि पुष्पाणि हर्षेणान्विता मुमुचुः। सर्वथा मेघानामभावे विपरीतः कालधर्मोऽशुभकर इति तेषामपि कार्यमाह जलधरा मन्दं मन्दं सागरनिकटे जगर्जुः ॥ ७ ॥

एवं देशकालयोस्तत्रत्यानामृतोश्च गुणानुक्त्वा रात्र्यास्तन्मुहूर्तस्य च गुणानाह निशीथ इति ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

मुमुचुरित्यत्र मुनीनां देवानां भगवत्प्राकट्यज्ञाने हेतुमाहुः शब्दबला इत्यादि। शब्दस्य श्रुतेरर्थस्य भगवतश्च बलं येषां तेन तथा। अतो ज्ञानात् तथा कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

मुदान्विता इत्युक्तं न तु क्रियायां मुदः करणत्वमतो हेतुज्ञानं सूचितमित्याशयेनाहुर्देवा ज्ञात्वैवेति। गानादिकं रसोद्रेकात् स्वतोपि जायते पुष्पवृष्टिस्तु हेतुज्ञानं विना न जायत इतिभावः। पुष्पवृष्टिमिति, वृष्टिर्धारा, पञ्चविंशेध्याये "तुष्टुवुर्मुमुचुस्तुष्टाः पुष्पवर्षाणि पार्थिवे"तिवाक्यात्, तथा च पुष्पधारा मुमुचुरित्यर्थः। देवानामूर्ध्वस्थितानां सुमनोविमोको वृष्टिप्रकारेणैव सम्भवतीत्यर्थापत्तिलभ्यं वृष्टिरूपं प्रकारं बोधयितुमेवमुक्तं। शब्दबला इति, शब्देन बलं येषां, स्वाध्यायबला इत्यर्थः। अर्थबला इति, मन्त्रार्थरूपान् देवान् ज्ञात्वा तैर्मन्त्रैर्हविर्दाने तादृशहविर्भोगेन देवाः पुष्टा भवन्तीत्यर्थेन प्रतिपाद्ययोगेन बलं येषां तादृशा इत्यर्थः। अत उभयेपि प्रामाणिकाः। प्रमाणं वेदस्तत्सम्बन्धिनः, तदुपजीवका इत्यर्थः। तथा च पूर्वश्लोकेषु रूपलीलासम्बन्धिनां गुणा उक्ता अत्र नामलीलासम्बन्धिनां गुणा उक्ता उत्तरार्धे दोषाभाव उक्त इति सप्तभिः श्लोकै रूपनामव्यवस्थोक्तेति सूचितं। स्वसेवामित्युभयमुभयोरन्वेति ॥ ७ ॥ तत्रत्यानामिति, भूतानां देवादीनां चेत्यर्थः। मन्दं मन्दमित्यर्धेनर्तोर्गुण उक्तः। रात्र्या इति,

१. नेत्रा° । २. °तां भज° । ३. रात्रेरिति प्रकाशपाठः प्रतिभाति ।

cont. on p. 12

निशीथे तमउद्भूते जायमाने जनार्दने ॥
देवक्यां विष्णुरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः ॥ ८ ॥
आविरासीद् यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः ॥ ८½ ॥

अर्धरात्रं निशीथं पञ्चचत्वारिंशतषट्चत्वारिंशद्घटिकाद्वयं, तस्य दोषाभावः, तमउद्भूत इति। तम उद्भूतं, ऊर्ध्वं भूतं निवृत्तं यस्मिन्। यो हि निर्गच्छति स ऊर्ध्वो भवति। जायमाने जनार्दने सतीति गुणा उक्ताः। यावता गुणेन जनानामविद्यामर्दयतीति सर्वाविद्यानाशकः प्रादुर्भवति तादृशगुणवान् निशीथ इत्यर्थः। भगवज्जननस्य मूलभूतगुणानां प्राकट्ये भौतिकानां च प्राकट्ये निमित्तत्वं वक्तुं 'जायमानेजन' इति मध्ये निरूपितं, अजनत्वान्न कालनिमित्तत्वं किन्तु कालस्य तादृशगुणवत्त्वेजन एव मध्ये निमित्तं, अन्ते च पुनर्जायमाने जनार्दन इति सर्वाविद्यानाशनार्थं प्रादुर्भावे सर्वगता गुणाः प्रकटीभवन्तीति प्रकटीभावे हेतुरुक्तः, एवं सन्दर्भे भगवतोवतारत्रयमप्युक्तं,⁽¹⁾ सर्वधर्मसंरक्षकोनिरुद्धः,⁽¹⁾ सर्वमुक्तिदाताज्ञाननिवृत्तिद्वारा सङ्कर्षणो,

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

निशीथ इत्यत्र **रात्रेस्तन्मुहूर्तस्य चेति।** निशीथशब्दस्यार्धरात्रवाचकत्वात् तेनैवार्थबलाद् रात्रेरपि प्राप्तेस्तथेत्यर्थः। सिंहार्के निशीथ इदानीं षट्चत्वारिंशत्सप्तचत्वारिंशद्घटिकाद्वयात्मको भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं विवक्षितं प्रादुर्भावसमयं निश्चेतुमाहुः **पञ्चचत्वारिंशत्षट्चत्वारिंशद्घटिकाद्वयमिति।** ईदृशस्तु निशीथो विषुवद्दिन एकस्मिन् भवति। पञ्चमस्कन्धीयाद् 'यदा मेषतुलयोर्वर्तते तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ती'तिवाक्याज् ज्योतिःशास्त्राच्च निश्चीयते, तदग्रे तु प्रत्यहं पलद्वयं रात्रेर्दिनस्य च वृद्धिह्रासौ, एवं सति यदत्रैवमुक्तं तत्रायमर्थः। द्वापरस्य 'पञ्चविंशाधिक'शरच्छतावशेषे भगवत्प्रादुर्भाव इत्येकादशस्कन्धीयाच् 'शरच्छतं व्यतीयाय पञ्चविंशाधिकं विभो' इतिब्रह्मवाक्यान् निश्चीयते, तत्र च गणितविचारे स्फुटोर्कः ४।१९।०।१, गतिः ५८।८, अयनांशाः २४।३२।२०, मधुपुर्यां पलप्रभा, ८।५, चरखण्डानि ६०।४८।२०, चरपलानि ३२, दिनमानं ३१।४, रात्रिमानं २८।५६, रात्र्या अर्धं १४।२८, निशीथः ४५।३२, एवं सति तत्राषाढोधिकोभ्युपेयः, उक्तरीत्या स्पष्टेर्केपि सति ४।१९।०।१, एतादृशस्य सूर्यस्य तदैव सिद्धेरिति, एतावान् भवति तत्राष्टम्याः प्रान्तभागे इति तत्र चन्द्रप्रकाशस्तेभ्यो द्वात्रिंशत्पलेभ्यः पूर्वं भवति, चन्द्रप्रकाशस्य क्षितिजसंयोगे तमसो निवृत्तेः; तदेवाभिप्रेत्य मूले **तमउद्भूत** इत्युक्तं। भगवत्प्राकट्यं तु तावत्पलोत्तरं निशीथारम्भसमये चन्द्रोदयसमकाले, तदेवाग्रिमश्लोके **प्राच्यां दिशीन्दुरिवे**तिदृष्टान्तेन सूचयिष्यते, अतो द्वात्रिंशत्पलान्यनादृत्य यत् **पञ्चचत्वारिंशे**त्यादिकथनं तत् प्रकाशन्यायेन दोषनिवृत्तिबोधनार्थमिति न कोपि विरोधः। ननु 'जायमानेजन' इत्यनेनैव गुणनिरूपणसिद्धिरिति **जायमाने जनार्दन** इत्यस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुर्**भगवज्जननस्ये**-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

एवं सन्दर्भ इति, मूले 'जायमानेजने तस्मि'न्नित्यनेनानिरुद्ध उक्तः, " मनांस्यासन् प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहा"मित्यनेन रक्षाकार्यस्योक्तत्वात्, **जायमाने जनार्दन** इत्यनेन जनामविद्यामर्दयतीतिव्युत्पत्त्याज्ञानप्रलयकर्ता सङ्कर्षणो निरूपितः, प्रलयस्य सङ्कर्षणकार्यत्वात्; तत इहाविद्या-

१. व।

(3) देवक्यां प्रद्युम्नो नन्दगृहे वासुदेव इति सर्वरूपेणाप्याविर्भूतो भगवानित्युक्तं; निमित्तत्वं च भगवत एव दोषाभावे गुणप्राकट्ये च; ननु तादृशोपि कालः सहजः कश्चिदस्तीत्येकमेव चेन् निमित्तमुच्येत तस्मिन् समयेन्योप्युत्पन्नो भगवत्सदृशः स्यात्, अतो भगवत्प्रादुर्भाव एव गुणप्राकट्ये निमित्तं भगवत्प्रादुर्भावार्थमेव गुणप्राकट्यं चेति निरूपितं, एवं सर्वांशो भगवान् प्रादुर्भूत इत्याह देवक्यामिति, देवक्यां विष्णुः प्रादुरासीत्, देवानां समूहो देवकी, सम्पूर्णे देवसमूहे पूर्णसत्त्वं भवति, तच्च सत्त्वं भगवदाविर्भाव आधारत्वेन निमित्तं भवति यथाग्रावरणिः; न

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

तादृङ्निशीथवत्त्वं रात्र्या गुणः; गुणा उक्ता इति, जनार्दने जायमाने सति तमउद्भूते निशीथे सति देवक्यां विष्णुः प्रादुरासीदित्यन्वयः; तथा च सङ्कर्षणप्राकट्यस्य तमोनिवृत्तौ हेतुत्वोक्त्या तत्प्राकट्ययोग्या गुणा निशीथ उक्ता इत्यर्थः; मूलभूतेति, काले स्थितानां मूलभूतस्य भगवतो गुणानामित्यर्थः; भौतिकानामिति, नद्यादिगुणानामित्यर्थः; कालनिमित्तत्वमिति, कालो निमित्तं यस्य तादृशत्वमित्यर्थः; 'जायमानेजन' इत्यत्रानिरुद्धप्राकट्यं, तद् व्युत्पादयन्ति सर्वधर्मेति, 'अनुसागर'-मित्यन्तैः सप्तभिः श्लोकैर्धर्मरक्षोक्तेति तन्मध्ये कथनमनिरुद्धस्यैवोचितमितिभावः; जायमाने जनार्दन इत्यत्र सङ्कर्षण उक्तस्तद् व्युत्पादयन्ति सर्वमुक्तीति, इदं वासुदेवकार्यमित्याशङ्क्याहुरज्ञानेति, तस्य साक्षान्मोक्षदातृत्वमस्य परम्परयेतिविभेदः, तथा च जनार्दनपदादयं सङ्कर्षण इतिभावः; देवक्यामिति, देवक्यां विष्णुरूपिण्यामितिश्लोक इत्यर्थः; पुरुषोत्तमस्तूक्त एव, परं व्यूहत्रयमध्ये द्वयं पूर्वमुक्तं, देवक्यामितिश्लोके तृतीयोप्युक्तो, न तु वासुदेव एव, तदाभासे तथा वक्ष्यमाणत्वात्, पुरुषोत्तमप्राकट्यमपि कारिकयोपसंहारे वदिष्यन्ति, तथा च व्यूहत्रयविशिष्टपुरुषोत्तमप्राकट्यं देवक्यामितिश्लोके निरूपितमित्यर्थः; सर्वरूपेणेति, चतुर्व्यूहरूपेण सह भगवान् पुरुषोत्तम आविर्भूतोत्रावतार इतिशेषः; न त्वधुनैव, वासुदेवाविर्भावस्य नवम्यां निर्धारितत्वात्, अत एव "तमद्भुत" मित्यत्र "मधुसूदनो माधवश्चे" तिकारिकाव्याख्याने 'सङ्कर्षणानिरुद्धप्रद्युम्नरूपताप्युक्ते'ति व्यूहत्रयमेव निरूपितं, टिप्पण्यां 'चतुर्भुज'पदव्याख्याने कार्यचतुष्टयमुक्तं, कार्यं तु चतुर्णामपि मथुरायामेवादौ प्रकटमिति प्रागुक्तमेव, यद्यप्यत्रावतारे नारायणः कृष्णकेशश्चास्ति तथापि नारायणोनिरुद्धांशः कृष्णकेशः सङ्कर्षणांश इति व्यूहनिरूपणेनैव तौ निरूपितौ जातावितिभावः; देवक्यामित्यस्याभासे सर्वांशो भगवानिति, सर्वे त्रयोपि व्यूहा अंशा यस्मिंस्तादृशो व्यूहत्रयविशिष्टो भगवान् पुरुषोत्तम इत्यर्थः; व्याख्याने देवानां समूह इति, 'देवकी सर्वदेवते'तिव्याख्यानात् सर्वदेवसान्निध्याद् देवसमूहरूपमेव सम्पन्नमित्यर्थः; न त्वयं विग्रहः; सत्त्वे भगवत्स्थितावंशावतारत्वं स्यादित्याशङ्क्याहुराधारत्वेनेति, अयं भावः; अंशावतारे विग्रहः सत्त्वं, तत्र भगवदाविर्भावोयोगोलके वह्निरिवेति साधनाध्याये

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

कार्यरूपाज्ञानप्रलयः सङ्कर्षणकार्यं; 'य एष एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयं हृदयग्रन्थिं सत्त्वरजस्तमोमयमन्तर्हृदयं गत आशु निर्भिनत्ती'तिपञ्चमस्कन्धवाक्यात्, देवक्यां विष्णुरूपिण्यामित्यनेन विष्णो रूपं विद्यते यस्यामितिव्युत्पत्त्या प्रद्युम्न उक्तः, प्रद्युम्नस्य वसुदेवमनस्याविष्टस्य पूर्वोक्तेनालौकिकप्रकारेण देवक्यां समागमनात्; "दधार सर्वात्मकमात्मभूतं काष्ठा यथानन्दकरं मनस्त" इतिवाक्यात्, विष्णुः सर्वगुहाशय आविरासीदित्यनेन साक्षाद् भगवान्

१. प्रद्युम्न।

केवलमव्यापाराविष्टा निमित्तमरणिरपि भवतीति मथनस्थानीयं किञ्चिन् निरूपणीयं, तदाह विष्णुरूपिण्यामिति। विष्णो रूपमस्यामस्तीति विष्णुरूपिणी, भगवद्रूपमेव तत्र विद्यमानं भगवन्तं प्रकटीकृतवन् न तु प्रयत्नः प्रसूतिवातादिर्वा तत्र निमित्तमिति तन्निराकरणार्थमुक्तमिदमेव रूपमिति सिद्धान्तः। देवक्यां विद्यमान आधिदैविक इति केचित्, तदा विष्णुरूपायामित्यर्थो भवति। पाठान्तरेपि देवो विष्णुरेव, विष्णुर्व्यापकः पुरुषोत्तमो यो वेदान्ते 'ब्रह्म'शब्देनोच्यते, तस्य सर्वत्रैव विद्यमानत्वात् प्रादुर्भावो भाक्त इत्याशङ्क्य सर्वव्यापकत्वेपि यः सर्वान्तरः सर्वान्तर्यामी सोन्तःस्थितो वहिरागत इति वक्तुं सर्वेषां गुहा हृदयाकाशं तस्मिन्नासमन्ताच्छेतेधितिष्ठतीति गुहाशय इत्युक्तं। अनेन सर्वेषां भजनार्थं स्वयं हृदि स्थित्वा तत्पराः कृतार्था भविष्यन्तीति ज्ञापयितुं वेदांश्चकार स इदानीमत्रैव प्रकटीभूत इति न पूर्वप्रक्रियातःपरमुपयुज्यते किन्त्वयमेव

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

त्यारभ्य **हेतुरुक्त** इत्यन्तं, तथा च कालः पूर्वमुपक्रान्तः सर्वत्र च हेतुत्वेन प्रसिद्ध इति प्रकृतेपि स एव निमित्तत्वेन सम्भाव्यत इति तद्व्युदासाय 'जायमानेजन' इत्युक्तं प्रादुर्भावस्य निमित्तत्वाय च **जायमाने जनार्दन** इत्युक्तमितिभावः, ननु नेदं युक्तं **देवक्यामिति**पद्येनैव चारितार्थ्यादित्याशङ्कायामस्याप्याशयं सूक्ष्मेक्षिकयाहुरेवं **सन्दर्भ** इत्यादि, **त्रयमपीति, अपिशब्दः** प्रासङ्गिकत्वं सूचयति, पुरुषोत्तमस्यैव प्रकरणित्वात्; तत् स्पष्टीकुर्वन्ति **सर्वेत्यादि**, तत्र 'जायमानेजन' इत्यस्य गुणाविर्भावोक्तिमध्ये निरूपणाद् धर्मरक्षकता स्पष्टेति तेना**निरुद्धावतारो, जायमाने जनार्दन** इत्यविद्यारूपाज्ञाननिवर्तकत्वेन **सङ्कर्षणावतारो, देवक्या**मित्यनेन च **प्रद्युम्नः**, पित्रोः सुखदानाद् **विष्णुरूपिण्यामिति** वक्ष्यमाणाच्च, यः पुन'र्बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यनेनोक्तः स तु **वासुदेवो** नन्दगृहे प्रादुर्भावात् पूर्वमत्र जात इति "प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज् जातस्तवात्मज" इति गर्गवाक्यादवसीयते, अतो हेतोः "**सर्वरूपेणाप्याविर्भूतो भगवानिति**, एतत् तृतीयाध्यायरूपे **सन्दर्भ** उक्तमित्यर्थः। ननु तादृशगुणाधारादौ कालस्य निमित्तत्वेङ्गीकृते को वा दोष इत्यपेक्षायामाहु**र्निमित्तत्व**मित्यादि, एकमिति, कालात्मकं, **निरूपित**मिति, वारद्वयं 'जायमान'इत्यादिकथनेन **निरूपित**मित्यर्थः,न चास्त्वेवं तथापि सकृदुच्चारितैर'जना'दिपदैः

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

गुणोपसंहारचरणे निरूपितं, अत्र तु प्राकट्यार्थ**माधारत्वेन** तदपेक्षा न तु प्राकट्यानन्तरमपि सत्त्वव्यवधानेन स्थितिरिति। अत एवा**रणिदृष्टान्तमाहुर्यथेति**, यथाग्निप्राकट्येरणिर्निमित्तमाधारत्वेन तथेत्यर्थः। **मथनस्थानीयमिति**, व्यापारसम्पादक**मथनदण्डस्थानीयमित्यर्थः**। **विष्णुरूपिण्या**मित्यत्रोक्तं रूपं विचारयन्ती**दमेवेति**, प्रादुर्बुभूषु रूपमेव तदिति मुख्यः पक्षः, गौणं पक्षमाहु**र्देवक्यामिति**, अस्य गौणत्वे हेतुमाहु**स्तदेति**, आधिदैविकदेवक्यां सत्त्वरूपायां हि प्रादुर्भावः, तथा च देवक्याधिदैविकरूपस्य **विष्णोस्तु** सा स्वरूपभूतैव न त्वधिकरणमतो **विष्णुरूपिण्या**मित्यत्र मत्वर्थीयेनिप्रत्ययस्यार्थोसङ्गतो भवेदितिभावः, **भाक्त** इति भक्तिर्भागोंश इतियावत्, तथा चांशतः सिद्धो भवेदित्यर्थः, **सर्वान्तर** इति, 'अन्नमया'दीनां चतुर्णामन्तरस्तेषामन्तर्यामी च 'पुरुषविध'त्वसम्पादक 'आनन्दमय'इत्यर्थः, **हृदयाकाश**-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

पुरुषोत्तम उक्तः, एवं व्यूहसहितपुरुषोत्तमाविर्भावो मथुरायां बोध्यः,अत एव **दिशीन्दुरिव पुष्कल** इति पूर्णचन्द्रो दृष्टान्तीकृतः, न"त्वथ सर्वगुणोपेतः काल" इत्युपक्रम्य "**निशीथे तमउद्भूते जायमान**"

बहिः सेव्य इति निरूपितं, प्रादुरासीत् प्रादुर्भूतो जातः, अकस्मात् प्रकटः, अन्तरनुभूयमानो बहिर्दृष्टः, न तु कश्चन व्यापारो देवक्यास्तत्र जातो निमित्तभूतोपि ज्ञानं सावधानता वा, स सम्पूर्ण एवानन्दमय इति निरूपयितुमाधारप्रकटीभूतयोर्दृष्टान्तमाह यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिवेति,

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

कथमर्थद्वयबोध इति शङ्क्यं, सकृदुच्चारितादप्य'जना'दिशब्दादर्थमर्यादया छिद्रेतरत्ववदवतारत्रयबोधस्यापि सुखेन सम्भवात्, ननु पूर्वाध्याये पुरुषोत्तमप्रादुर्भावस्य नन्दगृहे समर्थितत्वादत्र नन्दगृहे वासुदेवपदस्य व्यूहसाधारणस्य कथने किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते, वासुदेवव्यूहस्य नान्तरीयकत्वज्ञापनायेति जानीहि, वक्ष्यन्ति च पञ्चमाध्याये 'वासुदेवोत्रैवाविर्भूत इतिसिद्धान्त'इति, द्वितीयस्कन्धे विमर्शाध्याये 'भूमेः सुरेतर'त्यस्य व्याख्याने चोक्त'मेकमेव चरित्रं मोक्षभक्ती निरूपयती'ति, तेन पुरुषोत्तमवासुदेवयोराधिदैविकाध्यात्मिकवत् तत्तत्कार्यकरणादेव व्यपदेशभेद इत्यभिप्रेत्यैव 'शुद्धसत्त्व आविर्भूतः पुरुषोत्तम एव वासुदेव' इति 'वसति जगदस्मिन्निति वासुदेवः क्रीडावान् स चासौ देवश्च 'सर्वतःपाणिपादान्त'मितिवाक्योक्तधर्मवा'निति च द्वेधापि साम्प्रदायिकानां व्याख्यानं सङ्गच्छते, देवक्यामित्यत्र। ननु नन्दगृहे वासुदेवश्चेत् तर्ह्यत्र नेति वक्तव्यं तथा सति कथं सर्वांशेन प्रादुर्भाव इत्याकाङ्क्षायामाहुः सम्पूर्ण इत्यादि, तथा च निबन्धे 'प्रथमे वासुदेवोभू'दितिकथनात् तद्द्वारात्रापि तदागमनेन वासुदेवाविर्भावादस्ति सर्वांशेनाविर्भाव इत्यर्थः, ननूभयत्र वासुदेवाविर्भावस्य किं प्रयोजनमत आहुर्न केवलमित्यादि, इदमिति, वासुदेवाख्यं, तथा च पुरुषोत्तमस्याक्षर एवावि-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

मिति, 'गुहायां परमे व्योमन्नि'त्यत्रोक्ता गुहेत्यर्थः, तत्र 'निहितो' व्यापिवैकुण्ठस्थित एव समागत इतिभावः, अनेनेति, सर्वेषां भजनसिद्ध्यर्थं स्वयं हृदि स्थित्वा तत्परा वेदपराः कृतार्था भविष्यन्तीति ज्ञापयितुं वेदांश्चकार, इयं सर्वदा व्यवस्थितिः, इदानीं सोत्रैव प्रकट इति हेतोः पूर्वप्रक्रिया नोपयुज्यते किन्त्वयमेव बहिः सेव्य इत्यनेन गुहाशयस्य प्राकट्यकथनेन निरूपितमित्यन्वयः, अन्तरनुभूयमान इति, भजनार्थं स्वयं हृदि स्थित्वेत्यनेन भक्तहृदयस्थितेरुक्तत्वाद् भक्तया देवक्या अन्तरनुभूयमान इत्यर्थः, न त्विति, जननिमित्तभूतस्तु जननाभावादेव न जातः, अनिमित्तभूतोपि ज्ञानरूपो व्यापारोवधारणार्थं मनसस्तदेकपरता सावधानता विनयेन स्थितिस्तादृशोपि व्यापारो न जात इत्यर्थः, सम्पूर्ण एवेति, प्रियमोदप्रमोदानन्दयुक्तो न तु कश्चिदप्यंशं विहायानन्दमयः प्रकट इतिशेषः, यथा प्राच्यां दिशीत्येतावत्प्रतीकेनाधारदृष्टान्तः,

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

इत्युक्त्वा "विरासीद् यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कल" इत्यनेन निशीथकालाधिकरणकं भगवज्जन्मेति शुकेनोक्तं, एवं सति कालाधीनत्वप्रतीतेर्भगवति कथं तदतीतत्वं ?, किञ्च "मनांस्यासन् प्रसन्नानि साधूना" मित्यनेनासुरद्विण्मनःप्रसाद उक्तस्तस्य चासुरनाशजन्यत्वात् तदर्थं कृष्णाविर्भाव इति प्रतीयते, तच्च विरुद्धं, भूभारनाशस्य व्यूहकार्यत्वेन मूलरूपाविर्भावे प्रयोजनान्तरस्यैव वक्तुमुचितत्वाज् जन्मप्रकरणारम्भे तथाव्यवस्थापनाच्च; अन्यच्चा "विरासीद् यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कल"इत्यत्र पुष्कल-

१. अनि० लेखपाठः प्रतिभाति।

सर्वोपास्या प्राची दिक् सर्वदेवतामयी, साप्यागमने मार्गमात्रं न तु जनने, इन्दुरमृतमयः, 'इदि परमैश्वर्ये' इति परमैश्वर्ययुक्त आनन्दमयः, स प्राच्यां दिशि प्रथमं पूर्ण एव दृश्यते खण्डास्तु मध्ये प्रान्ते, उच्चैश्च खण्डोपि प्राच्यां दृश्यत इति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह पुष्कल इति पूर्णः, पुष्कलशब्देन पुष्टोप्युक्तः, तेन निष्कलङ्को निरूपितः, कलङ्कस्यैव क्षयहेतुत्वात्, तथोक्तरीत्या प्राच्यां दिशि पुष्कल इन्दुरित्येको दृष्टान्तः, नन्वानकदुन्दुभेः पत्नीषु बह्वीषु सतीषु देवक्यामेवाविर्भावे को हेतुरितिशङ्कानिरासाय यथा प्राच्यां दिशि पुष्कल इन्दुरिति द्वितीयो दृष्टान्तः, अत्र प्राच्यादिपदानामावृत्तिर्ज्ञेया, एवं सति पूर्णेन्दुप्राकट्यस्थानं प्राच्येव तथा पूर्णशक्तेः पुरुषोत्तमस्य प्राकट्यस्थानं देवक्येवेति तथेत्यर्थः, अतः सर्वकलापूर्णो भगवान् सच्चिदानन्दविग्रहोकस्मादग्रे प्रादुर्भूत उपविष्टयोस्तयोर्देवकीवसुदेवयोः सतोः, अत एव तयोराश्चर्यं वर्णनं च सङ्गच्छते ।

दासीनां सर्वरक्षार्थं निमित्तीकृत्य तादृशम् । प्रादुर्भूतो मम स्वामी नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्ववत् ॥१॥८॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

र्भावो न तु गुणसंसर्ग इति तदभावार्थमत्रापि वासुदेवाविर्भावाङ्गीकरणमित्यर्थः, सत्त्वगुणाभिमानिव्युदासायाहुर्विष्णुर्व्यापक इत्यादि, सर्वान्तर इति, अनेन स्वतोनाविर्भाव उपपत्तिरुक्तान्तर्यामिव्युदासश्च कृतः, स्वत आविर्भावे स्वभावहानिप्रसङ्गादन्तर्यामिणः प्रतिशरीरं भिन्नत्वाच्चेति, दृष्टान्तसिद्धमर्थं व्याकुर्वन्ति सर्वेत्यादि, तथा च प्राचीदृष्टान्तेन श्रीदेवक्या आविर्भावप्रयोजकत्वमात्रं न तु मातृवज्जननीत्वं द्योतितं, इन्दुपदेन च परमैश्वर्ययोगात् पूर्णत्वं द्योतितं, तर्हि दृष्टान्तेन कथं तत्सिद्धिरित्यत आहुः स इत्यादि, स इन्दुः प्राच्यां दिशि प्रथमं पौर्णमास्यां षोडशकलत्वदशायां पूर्वं पूर्ण एव दृश्यते, तथा च प्राचीपदेन्दुपदयोः समभिव्याहाराद् दृष्टान्तेपि तत्सिद्धिरित्यर्थः, नन्वेवं दृष्टान्तेनैव पूर्णत्वसिद्धौ पुष्कलपदस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुरुच्चैरित्यादि, तथा च कृष्णद्वितीयादावुच्चैःखण्डस्यापि प्राच्यां दर्शनात् तद्व्यावृत्त्यर्थं पुष्कलपदमिति तत्समभिव्याहृतदृष्टान्तादेव पूर्णत्वसिद्धिरित्यर्थः, अत्र दृष्टान्तबोधकयोर्यथेवपदयोः सत्त्वात् पुष्कलपदस्यार्थान्तरमभिप्रेत्यैतद् द्विधा व्याकुर्वन्ति पुष्कल-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

इन्दुरिवेतिप्रतीकेन प्रकटीभूतदृष्टान्तः, प्रथमं दृश्यत इति, प्राच्या दिशः प्रथमभाग इत्यर्थः, प्रान्त इति, पश्चिमादिशीत्यर्थः, उच्चैश्चेति, कृष्णपक्षद्वितीयादिष्वपि प्राच्यां दिशि दृश्यते परन्तु तस्योच्चैः खण्डोपि दृश्यतेतः प्राच्यां दिशि दर्शनमात्रेण पूर्णत्वं नायातीतिभावः, प्राच्यादिपदानामिति, यथेवेतिपदद्वयस्य विद्यमानत्वादेवं व्याख्यायते, प्राच्यां दिशि पुष्कल इन्दुरितिचतुर्णां पदानामावृत्तिः, यथा प्राच्यां दिशि पुष्कल इन्दुस्तथा देवक्यामित्याधारे दृष्टान्तः, प्राच्यां दिशि पुष्कल इन्दुरिव विष्णुः प्रादुरासीदिति प्रकटीभूते दृष्टान्तः, अत इति, पुष्कलेन्दुदृष्टान्तकथनादित्यर्थः, श्लोकार्थं कारिकायां विशदयन्ति दासीनामिति, भक्तानां, सर्वस्य सङ्घातस्य रक्षणार्थं, तादृशं देवकीनिष्ठं सत्त्वं,

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

पदेन पूर्णत्वोक्त्या पूर्णस्य परब्रह्मणः सर्वव्यवहाराविषयत्वरूपः प्रादुर्भावो दुरुपपादः, "अदृश्यमग्राह्यं" "न चक्षुषा गृह्यते," "पराञ्चि खा"नीत्यादिश्रुतिव्याकोपात्, एवमाशङ्कात्रयं परिहर्तुं श्रीमदाचार्यवर्याः कारिकां पठन्ति दासीनां सर्वरक्षार्थमित्यादिना, अयमर्थः, मथुरायां व्यूहसाहित्येन पुरुषोत्तमावि- cont. on p. 17

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्ववदिति, वाच्युपनिषद्रूपायामित्यर्थः, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह,' 'अदृश्यमग्राह्यं,' 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः,' 'न चक्षुषा दृश्यते नोत वाचे'त्यादिविरोधः प्राकट्यकथन आपतति, स च 'कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत,' 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान" इत्यादिश्रुतिभिर्भगवदिच्छया भगवान् दृश्य इन्द्रियसामर्थ्येनादृश्य इति श्रुत्योस्तात्पर्यनिरूपणेन निरस्यत इति प्राकट्यात् पूर्वमविरोधो यथा तथा प्राकट्यानन्तरमपीति न काचिच् **चिन्तेत्यर्थः** ॥ ८ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

शब्देनेत्यादि नन्वित्यादि च, **अत्रेति**, एवं व्याख्याने, **एवं सतीति**, दृष्टान्तद्वयेङ्गीकृते सति, **इति तथेत्यर्थ** इति, एवंबोधनार्थं दृष्टान्तद्वयमुक्तमित्यर्थः, **सिद्धमाहुरत** इत्यादि, **एतमर्थमुपपत्त्या दृढीकुर्वन्त्यत एवेत्यादि**, प्रादुर्भाव आपतितं श्रुतिविरोधं कारिकया परिहरन्ति **दासीनामित्यादि**, **अर्थस्तु**, **दास्यो** वक्ष्यमाणा अङ्गीकार्याः, **तासां** सर्वपुरुषार्थरक्षानिमित्तं **तादृशं** स्वसमानाकारं **वासुदेवमत्युत्कटं** भक्तदुःखं वा, **निमित्तीकृत्य** स्वाविर्भावे प्रयोजकं कृत्वा, **मम स्वामी** पुरुषोत्तमः **प्रादुर्भूत** इति, शेषं तु **टिप्पण्यां** व्याख्यातं **वाचीत्यादिना**, 'अयं **टिप्पण्योक्तोर्थः** साधनाध्यायद्वितीयपादेरूपवदाधिकरणस्य द्वितीये "प्रकाशवच्चावैयर्थ्या"दितिसूत्रे स्फुटः, तत्र हि "यथा सौरः प्रकाशो व्यवहार्योव्यवहार्यश्च न हि स्वतः सम्पादयितुं शक्यते स्थापयतुं वा, आगते तु सूर्ये मेघाद्यभावे च सान्निध्यमात्रेण व्यवहारः कर्तुं शक्यते तथा लौकिकवाङ्मनोभिर्न शक्यते व्यवहर्तुमीश्वरसन्निधाने तु शक्यत इतिद्वयमाह श्रुतिः, कुत एतदवगम्यते ? तत्राह 'अवैयर्थ्यात्,' अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं स्या"दित्येवंप्रतिपादनात् ॥ ८ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

निमित्तीकृत्य स्वरूपतोनिमित्तमपि मथनस्थानीयेन रूपेण व्यापाराविष्टत्वसम्पादनादाधारत्वेन निमित्तं कृत्वा, **मम स्वामी** पुरुषोत्तमः **प्रादुर्भूतः**, पूर्वं व्यूहत्रयप्राकट्यं देवक्यां विवृतमिति तावदेव भविष्यतीतिशङ्का स्यादत उपसंहारे पुरुषोत्तमप्राकट्यमुक्तमिति ज्ञेयं, **गुहाशय**पदस्य तात्पर्यमाद्यचरणेनोक्तं, पूर्वं भक्तानां देहेन्द्रियादिरक्षामन्नमयादिरूपैरकरोत्, तद् विवृतमानन्दमयाधिकरणे, अधुना तु स्वयमानन्दमयरूपेणैव तथा रक्षां कर्तुमित्यर्थः ॥ ८ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

देवक्यामित्यत्र **दासीनामिति**, **भक्तानां सर्वरक्षार्थं तादृशं** देवकीनिष्ठं **निमित्तीकृत्य मम स्वामी** पुरुषोत्तमः **प्रादुर्भूतः**, **नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्ववदिति**, वाच्युपनिषद्रूपायामित्यर्थः, 'अदृश्यमग्राह्य'मित्यादिश्रुतिविरोधः प्राकट्यकथन आपतति स च विरोधः 'कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षते'त्यादिश्रुतिभिर्भगवदिच्छया भगवान् दृश्य इन्द्रियसामर्थ्येनादृश्य इति द्विविधश्रुतितात्पर्यनिरूपणेन निरस्यत इति प्राकट्यात् पूर्वमविरोधो यथा तथा प्राकट्यानन्तरमपीति न काचिच्चिन्तेत्यर्थ इति व्याख्यातं जनकापरमूर्तिभिः श्रीमत्प्रभुभिष्टिप्पण्याम् ॥ ८ ॥

१. आत्मनेपदप्रयोगः प्रतिभाति कारिकाव्याख्याकारमते ।

॥ श्रीशुक उवाच ॥

तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम् ॥

श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगम् ॥९॥

एवं भगवतः प्रादुर्भावमैश्वर्येण निरूप्य वीर्यनिरूपणार्थं भगवन्तमनुवर्णयति तमद्भुतमिति द्वाभ्याम्।

अत्र निर्वृताः सर्वे श्रोतारो बहिःसंवेदनरहिता जाता इति ज्ञापयितुं पुनः शुकोक्तिकथनम्।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

भावादसुरद्विण्मनःप्रसादो व्यूहाविर्भावनिबन्धनः; अत एव श्रीमदाचार्यैरुक्तमस्मिन् सन्दर्भे भगवतोवतारत्रयमप्युक्तमिति, न ह्येतावता पुरुषोत्तमो भूभारहरणायावततारेति वक्तुं शक्यं, "तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनां भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः" "यद्यद् धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद् वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाये"तिवाक्यात्, किन्तु दासीनामग्निकुमारश्रुतिगोपिकादीनां सर्वस्माद् भगवद्भिन्नाद् या रक्षान्यविनियोगराहित्यसम्पादको निरोधस्तदर्थं कृष्णावतार इत्यर्थः, भगवान् विविधलीलाभिः प्रापञ्चिकविलक्षणं नित्यं निरवधिकं परमानन्दं प्रयच्छन् भक्तान् विस्मृतप्रपञ्चान् करोति; युक्तं चैतत्; परमानन्दप्राप्तौ प्रापञ्चिकतुच्छसुखहेतुभ्यो विषयेभ्यो विरागः, इदमेव हि प्रभुकर्तृकं सर्वतो रक्षणं नाम; तदर्थमेव मूलरूपप्राकट्यं, "कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ, पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले। वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् वो रासमण्डल" इति बृहद्वामनीयभगवद्दत्तवरवाक्यात्। एवं सति भगवज्जन्मनो दशमस्कन्धार्थप्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपनिरोधाङ्गभूतत्वाज् जन्मप्रकरणस्य स्कन्धार्थसङ्गतिर्निष्प्रत्यूहेति ध्येयं, एवं प्राकट्यस्य प्रयोजनं निश्चित्य कालातीतत्वं साधयितुं भगवज्जन्मनः कालाधिकरणत्वं न कालकृतं किन्तु भगवत्कृतमित्याहुर्निमित्तीकृत्येत्यादिना, तादृशं "सर्वगुणोपेत"माधिदैविकं कालं निमित्तीकृत्येत्यर्थः, तादृशमितिपदे-"नाथ सर्वगुणोपेत" इत्यत्रोक्त आधिदैविकः काल उच्यते, तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्, यद्यपि भगवज्जन्मनि तादृशकालो न निमित्तं स्वेच्छयैवाविर्भावात्, "नैवेशितुं प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाम मानिना"मिति कालस्वरूपनिरूपकतृतीयस्कन्धवाक्यात्, अक्षरस्य कालनियम्यत्वाभावादक्षरातीते श्रीकृष्णे कालाधीनत्वसम्भावनस्यापि वक्तुमशक्यत्वात्, तथापि तस्य लीलया निमित्तीकरणं ज्ञेयं, अयमर्थश्च्विप्रत्ययेन बोधितः, तादृशेर्थे तस्य स्मरणात्, अतः परमदृश्यत्वादिनिरूपकश्रुतिविरोधं परिहरन्ति नैश्चिन्त्यं वाचीत्यादिना, वाच्युपनिषद्रूपायां, नैश्चिन्त्यं समाधानं, पूर्ववदनवतारदशावत्। अयमाशयः; वैकुण्ठादौ यथा भगवत्कृपया दर्शनं तथेहापि चक्षुर्न स्वसामर्थ्येन भगवन्तं विषयीकरोति किन्तु भगवदिच्छाविशेषेण, तथा चादृश्यत्वादिश्रुतिस्तादृगिच्छाविषयभिन्नचक्षुरदृश्यत्वपरेतिव्यवस्थायां न कोपि दोषः, एवं सति "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान" इत्यादिश्रुतयोपि सविषया भवन्ति, विस्तरस्तु भाष्यविद्वन्मण्डनादौ द्रष्टव्यः, तथा सति प्रादुर्भूतः सर्वव्यवहारयोग्योपि कृष्णः परं ब्रह्मैवेति ज्ञेयं, अत एव "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकस्तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत" इति श्रुतावुक्तं, अतो नात्र भगवज्जन्म किन्तु स्वेच्छया देवक्यामभिव्यक्तिमात्रं वक्तुं "प्राच्यां दिशीन्दुरि"वेतिदृष्टान्तो मूले पठितः, परमकाष्ठापन्नत्वेनास्मिन्नेव श्रीकृष्णे भजनीयत्वपर्यवसानमिति बोधयितुं मम स्वामीत्यनेन स्वस्वामित्वाभिमानः श्रीमदाचार्यैरुक्त इतिदिक् ॥ ८ ॥

दशलीलानिरूप्योयं पुरुषो द्वादशात्मकः । द्विगुणो भगवानत्र प्रादुर्भूत इतीर्यते ॥ १ ॥
सर्वेषां प्राणरूपश्च ऐहिकः पारलौकिकः । ज्ञानक्रियोभययुतो दशलीलाप्रवर्तकः ॥ २ ॥
सगुणां नवधाभक्तिं निर्गुणां च प्रवर्तयन् । काण्डद्वयार्थं तनुते सोत्र द्वादशधा मतः ॥ ३ ॥
सर्वप्रकाशकश्चैव कालात्मेन्द्रियनायकः । आत्मा कार्यं च भूतानि अहन्तत्त्वममुभौ त्रयः॥ ४ ॥
अक्षरं भगवांश्चेति द्वादशात्मा हरिः स्वयम् ॥ ४½ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

विशेषणसंख्यातात्पर्यं वदन्त आद्यश्लोकस्थविशेषणसंख्ययोः प्रत्येकसमुदायाभ्यां तात्पर्यमाहुर्दशलीलेत्यादिना, आद्यस्थतत्संख्याभिप्रायोयं, द्वितीयेन पदेन समुदिततत्तात्पर्यमुक्तं, द्विगुण इति, मर्यादामार्गीयमैश्वर्यादिकं भूभारहरणवेदधर्मविहितभक्तिज्ञानादिप्रवर्तकमेकं; ब्रह्ममर्यादाया अप्युल्लंघनं दैत्यानामपि मुक्तिदानमदेयस्वरूपामृतदानादौ पुष्टिमार्गीयैश्वर्यादिकं हेतुः, एवं सत्युभयविधं प्रकटीकृत्य प्रकट इति समुदिततत्तात्पर्यं, एवमग्रेपि ज्ञेयं, भक्तानां दशप्राणादिरूपः, सर्वप्रकाशकः सूर्यो द्वादशात्मेति तथा, लीलासम्बन्धिपदार्थानामनन्यप्रकाश्यत्वात्, लीलायाः कालातीतत्वेन तदवच्छेदो न

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तमद्भुतमित्यत्र वीर्यनिरूपणार्थमिति, सामर्थ्यनिरूपणार्थं, ऐश्वर्यस्याष्टविधत्वात् तत्राष्टौ श्लोका युक्ताः, निरूपणीये वीर्ये कुतो द्वौ श्लोकौ कुतश्च प्रथमे श्लोके दश पदानि द्वितीयश्लोके च द्वे इत्याकांक्षया सार्धचतुष्टयकारिकाभिस्तत्तात्पर्यं वदन्तीत्याशयेन टिप्पण्यां तद् व्याकुर्वन्ति विशेषणेत्यादि, अयमिति, प्रथमचरणोक्तः, हेतुरिति, उक्तदानादौ हेतुभूतं, द्वितीयमितिशेषः, समुदिततत्तात्पर्य-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तमद्भुतमित्यत्र पुनः शुकोक्तीति, मूलेस्मिन् श्लोके श्रीशुक उवाचेतिपाठो वर्तत इति ज्ञेयं, दशलीलेत्यस्य टिप्पण्यामाद्यश्लोकस्थविशेषणसंख्ययोरिति, द्वादशसंख्याद्यस्थविशेषणान्यादायैवोक्तेति, तेषु द्वादशसंख्यापि वर्तते परमपर्याप्ता दशसंख्या तु पर्याप्तेतिविभेदः, यथा नवसु पुरुषेषु मध्ये एकस्मिन् पुरुष एकसंख्या वर्तते नवसंख्यापि पर्याप्तत्वापर्याप्तत्वाभ्यां परं विभेद-

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

तमद्भुतमित्यत्र दशलीलेत्यादि, दशलीलानिरूप्योयं पुरुषो द्वादशात्मकः द्विगुणो भगवानत्र प्रादुर्भूत इतीर्यते, अत्राद्यश्लोके दश विशेषणानि सन्ति द्वितीयश्लोके च द्वे विशेषणे, तेन तात्पर्यं प्रत्येकसमुदायाभ्यामुच्यते, सर्गविसर्गादिदशलीलानिरूप्य इत्याद्यश्लोकस्थसंख्याभिप्रायः, द्वादशात्मक इति समुदितविशेषणतात्पर्यं, द्वादशात्मकमुपपादयन्ति, द्विगुण इति, मर्यादामार्गीयमैश्वर्यादिकमेकं, द्वितीयं पुष्टिमार्गीयमैश्वर्यादिकं, एवं सत्युभयविधं प्रकटीकृत्य प्रकट इति द्विगुणपुरुषत्वं, प्रकारान्तरमाहुः सर्वेषामिति, सर्वेषां प्राणरूपश्च ऐहिकः पारलौकिकः, भक्तानां दशप्राणरूप ऐहिकः पारलौकिकश्चेति द्वादशधेतितात्पर्यं, तामाहुर्ज्ञानक्रियोभययुतो दशलीलाप्रवर्तक इति, प्रकारान्तरमाहुः सगुणामिति, सगुणां नवधाभक्तिं निर्गुणां च प्रवर्तयन् काण्डद्वयार्थं तनुते सोत्र द्वादशधा मतः, स्फुटं, पुनः प्रकारान्तरमाहुरर्धेन सर्वप्रकाशकश्चैव

तत्र प्रथमं दशधा स्वरूपलक्षणानि वर्णयति तमिति, तं प्रसिद्धं लोकवेदयोः, "अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम" इति, आश्रयभूतः सर्वमूलभूतत्वात्, सृष्टिरूप इति केचित्, अद्भुतमिति, अलौकिकमेव ह्यद्भुतं, न तु लोकवेदसिद्धं, इदं हि प्रमेयबलं

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

सम्भवतीति द्वादशमासात्मको लीलाधारभूतो यः संवत्सरात्मकः कालस्तद्रूपोपि, तेनै 'कहायन' 'त्रैमासिकः कुमार'इत्याद्युक्तिर्न विरुध्यते, लौकिकेन्द्रियविषयत्वाल् लीलायास्तन्मध्यपातिभक्तानामेकादशेन्द्रियरूपस्तन्नियामकश्चेति द्वादशात्मा, आत्मपदेन जीवपरमात्मानावुच्येते, कार्यं महत्तत्त्वं, भूतान्येकविधानि, उभौ प्रकृतिपुरुषौ, त्रयो गुणाः, अन्यत् स्पष्टं, एतेन लीलासम्बन्धिपदार्थसृष्टिरेतत्स्वरूपात्मिकैवेति फलितं, एवंतात्पर्यनिरूपणेपीदमेव मूलं, अन्यथा प्राकृतसम्बन्धे ब्रह्मत्वानुपपत्तिरिति, न तु लोकवेदसिद्धमिति, यद्यपि साकारत्वेन वेदे सिद्धं तथापि यादृग् रूपं प्रकटमधुना तत् तथैवेति तदभिप्रायेणेदमुक्तं,

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

मिति, समुदितं यच् छ्लोकद्वयं तत्तात्पर्यमित्यर्थः, अग्र इति, अग्रिमकारिकासु, 'सर्वेषामितिपदं संकुचितवृत्तिकमित्याशयेनाहुर्भक्तानामित्यादि, अग्रे तु स्फुटत्वान्न व्याख्यातं, परं तत्रार्धाभ्यां द्विधा द्वादशविधत्वमुच्यत इति बोध्यं, सर्वप्रकाशकश्चेत्यनेन पुनरन्या विधोच्यत इत्याशयेनाहुः सर्वेत्यादि, कालात्मेत्यनेन ततोप्यन्योच्यत इत्याशयेनाहुर्लीलाया इत्यादि, इन्द्रियनायक इत्यनेन ततोप्यन्योच्यत इत्याहुर्लौकिकेत्यादि, आत्मेतिकारिकां व्याकुर्वन्त्यात्मपदेनेत्यादि, नन्वत्र श्लोकद्वये तमित्यस्येक्षतिक्रियाकर्मत्वेन मुख्यतयान्वयदर्शनाद् द्वादशानामपि विशेषणत्वाङ्गीकारो न युक्त इतिचेन्न, तमित्यस्यात्रैवं विशेष्यत्वेपि पूर्वश्लोके यः 'प्रादुरासीदि'त्यादिनोक्तस्तत्परामर्शितयेतरव्यावर्तकत्वेन विशेषणत्वानपायात्, एवं चापेक्षाभेदेन तमित्यस्योभयरूपत्वाद् विशेषणानां द्वादशत्वं युक्तमेवेति जानीहि, एवं कारिकाणां तात्पर्यमुक्त्वा एवंविधाकथनस्य प्रयोजनं बीजं चाहुरेतेनेति, अष्टधा द्वादशविधत्वनिरूपणेन, इति फलितमिति, इतिहेतोः सर्वरूपतयात्यलौकिकभगवत्सामर्थ्यरूपं वीर्यमेव फलितं, सुबोधिन्यां तमित्यस्याभासे तत्रेति, द्वादशसु विशेषणेषु, विवृता "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर" इति गीतायां श्लोकद्वये सर्वान्तराविश्य सर्वधारकत्वेन क्षराक्षरातीतत्वेन च य उच्यते सोत्र तच्छब्देन परामृष्ट इत्याशयेनाहुस्तमित्यादि, यादृशस्तच्छब्देन परामृष्टस्तस्य सामान्यतः स्वरूपमेतेनोक्तं, "पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं तत"मितिलक्षणान्तरसंग्रहायाहुराश्रयेत्यादि, तथा च गीतोक्तलक्षणत्रयवानत्र परामृश्यत इति बोधितं,

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

कालात्मेन्द्रियनायक इति, सर्वप्रकाशकः सूर्यो द्वादशात्मेति, कालात्मा द्वादशमासात्मकः, इन्द्रियनायक इति, भक्तानामेकादशेन्द्रियरूपस्तदिन्द्रियनियामकश्चेति द्वादशात्मा, तात्पर्यान्तरमाहुरात्मेति, आत्मा कार्यं च भूतानि अहंतत्त्वमुभौ त्रयः अक्षरं भगवांश्चेति द्वादशात्मा हरिः स्वयं, आत्मेतिपदेन जीवपरमात्मानावुच्येते, कार्यं महत्तत्त्वं, भूतान्येकविधानि, अहंतत्त्वमहंकारः, उभौ प्रकृतिपुरुषौ, त्रयो गुणाः, अक्षरं भगवांश्चेति द्वादशात्मा, एतेन लीलासम्बन्धिपदार्थसृष्टिरेतत्स्वरूपात्मिकैवेति फलितम् ।

प्रमाणादतिरिक्तं, तदेव हि वीर्यं भवति यत् लौकिकैर्वैदिकैश्चानुलङ्घ्यं, आश्चर्यं तदेव भवति, अनेन तद् रूपं दृष्टमेवोपपद्यते न तु स्मर्तुं वर्णयितुं वा शक्यत इत्युक्तं, एवं सर्वैर्वर्णयितुं शक्यमशक्यं चोक्तं पदद्वयेन, बालकमिति, बाले बाले को ब्रह्मा ब्रह्माण्डविग्रहो यस्य, अद्भुतश्च बालको न स्वरूपतो वक्तुं शक्यः, बालानामपि कं सुखं यस्मादिति, बालः को ब्रह्मा यस्य, बलसम्बन्धिनो ये बालास्तेषां कं शिरोभूतं, एवमद्भुतपराक्रमत्वेन यशो निरूपितं, अलौकिकशोभां निरूपयत्यम्बुजेक्षणमिति, अम्बुजतुल्ये कमलतुल्ये ईक्षणे यस्य, अम्बुजा वा लक्ष्मीरीक्षणे यस्य, अम्बुजौ वा सूर्याचन्द्रमसावीक्षणे यस्य, अम्बुजे वा पञ्चाग्निविद्यया साधितरूपवती क्षणं ज्ञानं

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

एतेन सर्वनियामकत्वादिरूपमैश्वर्यं चोक्तं, मतान्तरमाहुः सृष्टिरूप इति केचिदिति, अत्र युक्त्यलिखनादुक्तवाक्यविरोधाच्च तदसङ्गतमिति बोधितं, टिप्पण्यां तमद्भुतमितिपदद्वयव्याख्यानयोः परस्परं विरोधं परिहरन्ति यद्यपीत्यादि, तथा "चान्यदेव तद् विदितादथोविदितादधी"तिश्रुत्या विदिताविदितपरत्वस्यापि श्रावणादस्यैवार्थस्य सिद्धेर्न विरोध इत्यर्थः, सुबोधिन्यामिदमिति, लोकवेदप्रसिद्धत्वे सत्यप्यद्भुतत्वं, एवमत्र तात्पर्यवृत्त्या पदद्वयं व्याख्यातं, अतः परं योगेनाग्रिमपदं व्याकुर्वन्ति बाल

(३) श्रीमद्गोस्वामिविठ्ठलभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स्तथात्रापि, तथा चैतद्विभेदाविवक्षया संख्याद्वयमप्याद्यश्लोकस्थविशेषणेष्वस्तीति संख्ययोरित्युक्तं, सुबोधिन्यां तमित्यस्य विशेष्यत्वात् तमादाय विशेषणेषु दशसंख्या न भवतीत्याशङ्क्याहुस्तं प्रसिद्धमिति, तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वे स्वरूपमात्रबोधकत्वाद् विशेष्यत्वमेव भवेत् प्रसिद्ध्यर्थकत्वे तु प्रसिद्धिरूपधर्मपुरःसरं बोधकत्वाद् विशेषणत्वमपि, सृष्टिरूप इति, सृष्टिं निरूपयतीति, सर्गलीलाप्रवर्तक इत्यर्थः, अत्र लीलाप्रवर्तकत्वं संख्यातात्पर्येणोच्यते न तु प्रत्येकं विशेषणेषु ता लीला व्याख्यातुं शक्यन्तेतोत्रापि न व्याख्येयमित्याशयेन केचिदित्युक्तं, ननु प्रमाणै'र्यतो वाच' इत्यादिभिर्विशेषज्ञानस्य निषेधादद्भुतत्वज्ञानं कथं भवतीत्याशङ्क्य व्युत्पादयन्तीदं हीति, हि यत इदमद्भुतत्वज्ञानजनकं प्रमेयस्वरूपस्य बलमतः प्रमाणात् प्रमाणबलादतिरिक्तमधिकमित्यर्थः, तथा च पूर्वविशेषणोक्तं सामान्यतो ज्ञानं वेदेनापि भवति तद्विशेषाणामद्भुतत्वादीनां ज्ञानं तु तदधिकेन प्रमेयबलेनैव भवतीतिभावः, प्रमाणतोधिकबलत्वादेवास्य वीर्यरूपत्वमित्याहुस्तदेव हीति, तदेवेति, लौकिकवैदिकानुलंघ्यवीर्यप्राकट्ये सत्येवेत्यर्थः, अनेनेति, लोकवेदाप्रसिद्धाश्चर्यरूपत्वकथनेन, तद् रूपमनुग्रहवशात् स्वत एव दृष्टं सदुपपद्यते याथातथ्येन विषयीभवतीत्यर्थः, ब्रह्माण्डेति, ब्रह्माण्डं चतुर्दशलोकात्मकं पादमूलाद्यवयवभेदेन विग्रहो यस्य तादृशो विराड्रूप आध्यात्मिको ब्रह्मेत्यर्थः, बलसम्बन्धिन इति, "रामाद्या गोपबालका"इत्यत्रोक्ता बालाः क्रीडायां तेषु मुख्यो भगवानिति, अलौकिकेति, श्रीपदस्य शोभार्थकत्वमभिप्रेत्य चतुर्थो गुणोनेनोक्तः, अम्बुजपदस्य बह्वर्थकत्वेन व्याचिख्यासितत्वात् तत्सादृश्यकथनेनालौकिकत्वं शोभाया उक्तं, अम्बुजौ वा सूर्याचन्द्रमसाविति, "अद्भ्यः प्रातरुदेत्यपः सायं

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

तमद्भुतमित्यत्र पुनः शुकोक्तिकथनमिति, श्रीशुक उवाचेत्यनेन कथनमिति साम्प्रदायिकाः, तमद्भुतमित्यस्य विवृताबम्बुजौ वा सूर्यचन्द्रमसावीक्षणे यस्येति, मुण्डकोपनिषत्स्व'ग्निर्मूधा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ'वित्यनेन सूर्यचन्द्रमसोर्नेत्रत्वकथनात् । cont. on p. 26

१, सूर्य° । २, तद्विशेषणाना° ।

यस्य, अम्बुजाया इः कामस्तदेव क्षणं सुखं यस्य, अम्बुजे ब्रह्माण्डे वा पालनार्थमीक्षणं यस्य, अम्बुजायां लक्ष्म्यामीक्षणं सुखं यस्य वा भोगायतनत्वात्, अम्बुजायां पृथिव्यामेवेक्षणं यस्य नान्यत्र, एवमनेकधा भगवतः श्रीर्निरूपयितव्या ज्ञानात्मिका, मध्येनिविष्टभ्रमरसेवाम्बुजं नेत्रतुल्यं भवति, निश्चलश्च भ्रमरः, तेन मकरन्दपूरस्तत्र निरूपितः, दयामृतादयोत्र मकरन्दाः, तत्सम्बन्धे सर्वोपि मधुपो भवतीति निरूपयितुं प्राकृतैरप्युपमीयते, यथा वा जलेऽद्भुतरूपं भवति कमलमेवं सम्पूर्णेपि रूपेऽद्भुतरूपे नेत्रे भवतः, अनेनाद्भुता ज्ञानशक्तिर्निरूपिता। क्रियाशक्तिं निरूपयंश्चतुर्विधमपि ज्ञानमाह चतुर्भुजमिति, चत्वारो भुजाः क्रियाशक्तयो यस्य, चतुर्विधकार्यार्थं हि भगवदवतारः, तान्येव कार्याणि चतुर्भुजरूपेणोच्यन्ते, चत्वारो वा पुरुषार्था भूतानि वा धर्मादयो दिक्पाला वा भुजा भुजेषु वा यस्य, अनेन द्विगुणः पुरुष उक्तः, लौकिकोलौकिकश्च ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

तेन पूर्वेण न विरोधः, चतुर्विधमपीति, प्रमाणप्रमेयसाधनफलरूपमपीत्यर्थः, अत्रायं भावः, सम्पूर्णस्वरूपवर्णने ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च वाच्यानि, तत्र ज्ञानेन्द्रियेष्वीक्षणमेवोक्तं, कर्मेन्द्रियेषु भुजा एवोक्ताः, तेनैकेनैव पूर्णा ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्च निरूपितेति ज्ञायते, एवं सति कर्मेन्द्रियं निरूपयन् यद् भगशब्दार्थरूपं ज्ञानं निरूपयति तेन जीवानामिव भगवतः कर्मेन्द्रियाणि न ज्ञानजनकानीति न किन्तु स्वयं चिद्रूपाणि पूर्णज्ञानजनकानीति ज्ञापयति, चतुर्विधकार्यार्थमित्यादिना चतुर्विधक्रियाशक्तिविवरणं, व्यूहकार्याण्येव चतुर्विधानि तानि, तेषां नियतकार्यत्वात्, भगवद्भुजानां क्रियाशक्तिरूपत्वेन सर्वेषां

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

इत्यादि, 'अद्भुतं''बालकं'पदयोः समभिव्याहारेण सूचितमर्थमाहुरद्भुतश्चेत्यादि, पश्चाग्नीत्यादि, "अत्र ह्यापः पुरुषवचसो भवन्ती " तिश्रुतेस्तद्विद्यासाधितरूपस्याम्बुजत्वं बोध्यं, प्राकृतैरिति, अम्बुजैरित्यर्थः, चतुर्भुजमित्यस्याभासे क्रियाशक्तिमित्यादि, ज्ञानशक्तिवदद्भुतां क्रियाजनिकां शक्तिं निरूपयंश्चतुर्विधमपि ज्ञानमाह, क्रियाया ज्ञानमूलकत्वात् तच्छक्तिनिरूपणे छिद्रेतरत्ववत् तन्मूलभूतं ज्ञानमर्थबलादाहेत्यर्थः, किं तच्चतुर्विधमित्याकाङ्क्षायां टिप्पण्यां तद् विवृण्वन्ति प्रमाणेत्यादि, निरूपयतीति, अर्थबलान्निरूपयति, ज्ञाननिरूपणप्रयोजनमाहुस्तेनेत्यादि, चतुर्विधेत्यादेस्तात्पर्यमाहुश्चतुर्विधेत्यादि, तेषामिति, व्यूहानां, भूतानि वेत्यस्य तात्पर्यमाहुर्भगवद्भुजेत्यादि, तस्यैवार्थान्तरमाहु-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्रविशती"तिश्रुतेरम्बुजत्वं सूर्यस्यातस्तन्न्यायेन चन्द्रोपि तथा, ईक्षणे इति द्विवचनान्तः, एतावीक्षणरूपौ यस्येत्यर्थः, चन्द्रस्य वामनेत्ररूपत्वमित्यपि पक्षः, अत एव गीतायां स्वरूपदर्शने 'शशिसूर्यनेत्र'मित्युक्तं, तमादायैव नाटकादिषु 'कोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने'इत्यादिप्रयोगः, ज्ञानं यस्येति विषयता षष्ठ्यर्थः, यद्विषयकं ज्ञानमित्यर्थः, ब्रह्माण्डे ईक्षणमिति, तदन्तर्वर्तिनी पृथिव्यप्युक्तैव, अतः प्रथमपक्षाद् भेदं सूचयितुमाहुर्नान्यत्रेति, लोकान्तरचिन्तां विहाय पृथिवीमात्रोद्धारार्थं प्रवृत्त इत्यर्थः, एवमन्येप्यर्था ऊह्या इत्याशयेनोक्तं निरूपयितव्येति, कमलनेत्रयोः साधारणधर्मं विशदयितुमाहुर्मध्य इति, दयामृतादय इति, दयया प्रकटं यदमृतं नेत्रनिष्ठो रसस्तदादयो मरन्दा अत्र स्वरूपे, भवन्तीतिशेषः, तत्सम्बन्ध इति, कमलसम्बन्धे भ्रमरो मधुपो भवति तन्निष्ठमकरन्द-

---

१. लुप्तं क्वचित् । २. भूत्वा वदन्ति ।

घातकौ रक्षकौ चोक्तौ विरोधेप्यतिसङ्कटे । वेदोक्तं द्विविधं ज्ञानं भक्तिर्भगवतस्तथा ॥ १ ॥
शङ्खगदाद्युदायुधमिति वैराग्यं, शङ्खस्तदादिश्च गदा तदादिश्च, "अपां तत्त्वं दरवरं," भुवनात्मकं कमलं, प्राणात्मको वायुर्गदा, "तेजस्तत्त्वं सुदर्शनं, एवं शङ्खपद्मगदाचक्राणि क्रमेण निरूपितानि,
मधुसूदनो माधवश्च त्रिविक्रमोनारायणस्तथा ॥ १ $\frac{३}{२}$ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

क्रियावतां मूलत्वात् पृथिव्यादिचतुर्णामेव भूतेषु क्रियावत्त्वात् तदाधिदैविकरूपत्वमपीत्याशयेन भूतत्वमुक्तं, तेन लीलामध्यपातिनां तेषां प्रभुभुजरूपत्वमेव न प्राकृतत्वमितिभावः, जरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जानि वा, तान्यप्युक्तरूपाणीति ज्ञेयं, पुरुषस्य द्विभुजत्वमौत्सर्गिकमित्यत्र द्विगुणपुरुषत्वं, एतस्यैव विवरणं लौकिक इत्यादि, युद्धादिना जरासन्धादिमारणं लौकिकसदृशं, अन्यथेश्वरस्यैतच्चमूमारणे का युद्धापेक्षा स्यात् ? अवस्थासाधनविरुद्धकार्यकरणं पूतनाशकटादिमारणमलौकिकं, घातकाविति, हननरक्षणयोरेकत्रैकदा करणं विरुद्धं,तथापि तत् कृतवान् , परीक्षितो लौकिकबीजांशस्य दाहनं वैष्णवांशस्य गर्भस्य रक्षणं तन्मातुश्च, तत्राप्यनिवर्त्यब्रह्मास्त्रात् , एतदेव संकटरूपमपि, तथैवेन्द्रवृष्ट्यादिकमपि ज्ञेयं, वेदोक्तमिति, कर्मब्रह्मविषयकमात्मपरमात्मविषयकं वा ज्ञानमित्यर्थः, भक्तिरपि सगुणा निर्गुणा च

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

जरेत्यादि, उक्तरूपाणीति, आधिदैविकरूपाणि, अत्र चतुःशब्देन नानाविधानां चतुःसंख्याकानां यः सुबोधिन्यां संग्रहस्तत्र बजिं तु जातेष्व्यधिकरणे सिद्धं संख्यायाः प्रयोजनवत्त्वमेव ज्ञेयं, तत्र हि वैश्वानरद्वादशकपालेष्टादिसंख्यानां विद्यमानत्वात् ताभिस्तत्समानाक्षरच्छन्दःप्रभृतीनां तत्कार्याणां चावरोधदर्शनादेवमत्रापि चतुर्णां भुजानां दर्शनेनेदं सर्वं सूच्यते; अन्यथा गोपालतापनीये 'द्विभुज'मितिश्रावणादत्रापि तथैव दर्शयेदिति, दिक्पाला वेति तु "इन्द्रादयो बाहव आहुरुस्रा" इति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् स्फुटमतो न व्याख्यातं, द्विगुणपुरुषत्वं विवृण्वन्ति पुरुषस्येत्यारभ्यालौकिकमित्यन्तं, घातकाविति,कारिकयोजना तु चतुर्षु भुजेषु द्वौ भुजौ घातकौ रक्षकौ विरोधेप्युक्तौ,च पुनरतिसङ्कटेपि तथोक्तौ, किञ्च चतुर्भुजपदेन भुजतया वेदोक्तं द्विविधं ज्ञानमुक्तं तथा भगवतो भक्तिरुक्तेतिरूपामङ्गीकृत्य तां विवृण्वन्ति घातकावित्यारभ्य रूपा वेत्यन्तं, अत्रैतद् बोध्यं, मूले सकृदुच्चारितेष्वेतेषु पदेषूक्ता अनेकेर्थाः खलेकपोतिकान्यायेनापतन्तो 'गतोस्तमर्क' इतिवद् बोद्धव्यवैशिष्ट्येन तं तं प्रत्येकैकशः स्फुरन्तोपि भगवत्कृपावलोकितं सर्वज्ञं प्रति युगपत् क्रमेण वा यथाधिकारं विषयीभवन्तीति न कोपि शङ्कालेशः, एवमग्रेपि बोध्यं, अग्रिमपदे वैराग्यं कथमुच्यत इत्याकाङ्क्षायां तद् विवृण्वन्ति वैराग्यमित्यादि, अर्थस्तु स्पष्टः, उक्तरीत्येति, दक्षिणहस्तयोरुपरि शङ्खो नीचैः पद्मं, वामयोरुपरि गदा

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

अत्रैव श्लोके चतुर्भुजमित्यस्याभासे घातकाविति, घातकौ रक्षकौ चोक्तौ विरोधेप्यतिसंकटे वेदोक्तं द्विविधं ज्ञानं भक्तिर्भगवतस्तथा, विरोधेप्यतिसंकटेपि द्वौ भुजौ घातकौ द्वौ च रक्षकौ, हननरक्षणयोरेकत्रैकदाकरणं विरुद्धं तथापि तत् कृतवान् , परीक्षितो लौकिकबीजांशस्य दाहनं वैष्णवांशस्य गर्भस्य रक्षणं तन्मातुश्च, एतदेव सङ्कटरूपमपि, वेदोक्तमिति, कर्मब्रह्मविषयमात्मपरमात्मविषयकं ज्ञानमित्यर्थः, भक्तिरपि सगुणा निर्गुणा च साधनफलरूपा वा, एतेनापि चतुर्भुजकार्याण्युक्तानि ।

शङ्खगदादीन्येवोद्यतान्यायुधानि यस्य, इन्द्रियदेहप्राणान्तःकरणैरेव सर्वमारणमित्याकाशलक्षणं शरीरं, अन्यानि महाभूतान्यायुधानि, उदायुधानि वा, तत्रैव सर्वान् मज्जयन्ति न तु छित्त्वापि

(१) श्रीमत्प्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

साधनफलरूपा वा, वैराग्यं हि सर्वदुःखनिवर्तकं, भक्तदुःखनिवर्तनं ह्यायुधैः, तेन तेषां वैराग्यरूपता, तेन भक्तेष्वेव रागस्तद्द्वेषिषु तदभाव इति ज्ञाप्यते, अत एव मातुलादयोपि हताः, मधुसूदन इत्यादि, उक्तरीत्या मधुसुदनः, गदाचक्रे दक्षिणयोरब्जशङ्खौ वामयोर्धारयन् माधवो भवति, एवं सति गदाचक्रयोरेकत्राब्जशङ्खयोश्चैकत्रस्थितिमात्रसाधर्म्येणात्र माधवत्वमपि, शङ्खाब्जे दक्षिणयोश्चक्रगदे वामयोर्धारयन् नारायणो भवति, तेन शङ्खाब्जयोश्चक्रगदयोश्चैकत्रस्थितिमात्रसाधर्म्येण नारायणत्वं, एवं त्रिवृद्रूपत्वं सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपतापि, शङ्खेत्यादिविग्रहवाक्ये शङ्खगदे आदी ययोस्ते शङ्खगदादिनी पद्मचक्रे उदायुधे यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, शङ्खाब्जाभ्यां मारणासम्भवादायुधत्वं कथमितिशङ्काभावाय तत्तात्पर्यमाहुरिन्द्रियेत्यादि, प्राणपोषितानीन्द्रियाणि हि कार्यसाधकानि, "विष्णोर्मुखोत्थानिलपूरितस्य यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ते" तिवाक्याच् छङ्खस्य तादृशत्वादिन्द्रियरूपता, तेनान्तरो मारकः, दर्पाभावे मृतप्रायो यतः, गतदर्पस्य बाह्योपमर्देनाशुनाशो भवति, प्रकृते च ब्रह्माण्डविग्रहो नारायण इति तदात्मकाब्जधारणेनैव यथोपरि पुतित्वोपमर्दनं तथा भवतीति तथा, गदाया आधिदैविकप्राणात्मकत्वादधिभूतासुरप्राणान् निहन्ति, तेजोरूपमन्तःकरणं चक्रं च तथा,

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नीचैश्चक्रमनया रीत्या धारयन् मधुसूदनः,पुराणान्तरे तथा प्रसिद्धत्वान् मन्दारमधुसूदनादौ तथा दर्शनाच्चेति भाति, एवं माधवरूपेपि बिन्दुमाधवादौ तथादर्शनान् नारायगस्वरूपेपि व्यङ्कटेशे तथा दर्शनाद् भाति, अत्र पूर्वं चतुर्भुजपदविवरणे चतुर्विधकार्यकारणार्थमवतारकथनेन चतुर्व्यूहत्वसिद्धावपि यदत्र त्रिरूपत्वेन विवरणं तच् छङ्खगदाद्युदायुधमित्यत्र क्रमेण शङ्खस्य गदाया आदिपदोक्तस्य चोतपदेनोच्चैः स्थापनबोधनादङ्गीकृतमिति प्रतिभाति, त्रिव्यूहत्वं च त्रिव्यूहकार्यस्यैव बहुशः कारणादुक्तं ज्ञेयं, वासुदेवकार्यस्य गीतोपदेशभीष्ममुक्त्यादौ क्वचिदेव करणादिति भाति। इन्द्रियेत्यादिपक्षं व्युत्पादयितुमवतारयन्ति

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

पानकर्ता भवति तथा भगवन्नेत्रसम्बन्धे सर्वोपि तद्रसपानकर्ता भवति, भगवान् यं दयया पश्यति तस्य तद्रसास्वादो भवतीतिभावः, एतावदर्थबोधनार्थं प्राकृतैरुपमीयते, तथा च स्वसम्बन्धेन मधुपत्वकरणं साधारणधर्म इत्युक्तं, पक्षान्तरमाहुर्यथा वेति, तदा स्वाधारापेक्षयाद्भुतत्वं साधारणधर्मः। शङ्खादित्वं पद्मस्य, गदादित्वं चक्रस्य व्युत्पादयन्त्यपां तत्त्वमिति, शङ्ख आदिर्यस्येत्यर्थः, उत्पत्तिक्रमे जलं पृथिव्या आदिरितिभावः, एवं गदादिर्यस्य, वायुस्तेजस आदिरितिभावः, शङ्खगदादीन्येवेति, शङ्खगदे आद्यावयव-

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

अत्रैव श्लोके मधुसूदन इत्यादि, मधुसूदनो माधवश्च त्रिवृन्नारायणस्तथा, चतुर्भुजरूपस्यायुधधारणक्रमभेदेन मधुसूदनमाधवनारायणादयश्चतुर्विंशतिभेदा वैष्णवशास्त्र उक्ताः, प्रकृते क्रमेण शंखपद्मगदाचक्राणि धारयन् मधुसूदनो भवति, किंचित् साम्यमादाय माधवत्वं नारायणत्वं चेति त्रिरूपत्वं, एवं संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपतापि ॥ ९ ॥

त्यजन्ति, एवं षड्गुणो भगवान् निरूपितः, पुनरैश्वर्यादयो वैदिका उच्यन्ते श्रीवत्सलक्ष्म-मित्यादि, श्रीवत्सो लक्ष्म यस्य, श्रीर्वत्सा यस्य, यल् लक्ष्म्या जनकं तद् भगवतश्चिह्नं व्यावर्तकं, सा हि ब्रह्मानन्दो भवति, तस्या मूलं ब्रह्मैव, यत् सर्ववेदप्रतिपाद्यं स भगवतोसाधारणो धर्मः,

---

(१) श्रीमत्प्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

मुक्तिदित्सायां चक्रेण मारयतीति तद्धतास्तथैव भवन्ति "ये ये हताश्चक्रधरेणे" तिवाक्यात्, स्वयं निर्लेप एव महाभूतैरेव मारयतीतितात्पर्येण पक्षान्तरमाहुराकाशेत्यादि, शङ्खगदाद्यायुधमेतावतैव चारितार्थ्येप्युदा-युधमितिकथनेनान्योपि भावः सूच्यत इति तमाहुरुदायुधानीति वेति, उदमुदकं तद्रूपाणीत्यर्थः, उदकत्वोक्तितात्पर्यमाहुस्तत्रैवेति, गुरुपदार्थं हि तत् स्वस्मिन् पतितं मज्जयति तद्वदहङ्कारेणानम्रानासुरान् ग्रावप्रायान् महाभूतान्येव पुनः प्रापयन्ति न तु मुक्तिमित्यर्थः। श्रीवत्स इत्यादि, अत्रैतावद् वाच्यं, पुरुषोत्तमैकनिष्ठत्वेन तदसाधारणं लक्षणं श्रीर्भवति, तस्याश्चेतरागोचरत्वेन लक्ष्यज्ञानं कस्यापि न भविष्यतीति तत्प्रादुर्भावस्थानासाधारणधर्मं सर्वगोचरं कृत्वा स्वस्मिन् धारयति, तद्दर्शनेन तत्र श्रीस्थिति-ज्ञानेन पुरुषोत्तमत्वज्ञानं भवति, अस्य मुख्यत्वमुपपादयन्ति सर्वात्मकस्येति, "पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया यस्यान्तःस्थानि भूतानी" तिभगवद्वाक्याद् "यः पृथिव्यां तिष्ठ" न्नित्यादिश्रुति-भ्यश्च जगत् तथा, "परस्तस्मात् तु भावोन्योव्यक्तो व्यक्तः सनातन" इत्युपक्रम्या "व्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम" तिप्रभुवाक्याच् छ्रीव्रजजनमनोरथ-पूर्त्यै "दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परं सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनं यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता" इत्यादिवाक्यैः सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वेनाप्यक्षरं ब्रह्म पुरुषोत्तमस्य लक्षणं, चेष्टारूपत्वेना "थ सर्वगुणोपेतः काल" इत्यादिना निरूपितो य आनन्दमयो लीलाकालः सोपि तथा, आदिपदाल् लीलाविशेषाश्च, तथा च सर्वात्मकत्वभगवत्त्वजगदादिलक्षणेषु ब्रह्म मुख्यं लक्षणं, सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वादाविर्भूतसच्चिदानन्दरूपत्वाज् ज्ञानिमुक्तिस्थानत्वात् पुरुषोत्तमगृहचरणात्मक-त्वात्, अतः श्रीवत्सस्य लक्ष्मत्वमुक्तं, अन्यथेतरविशेषणवदिदमप्युक्तं स्यादितिभावः, अत्रोपपत्त्यन्तरमाहु-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

शङ्खेत्यादि, पद्मस्य देहरूपतामायुधरूपतां चोपपादयन्ति प्रकृत इत्यादि, तथेति, पद्मस्य देहरूपत्वमायुध-रूपत्वं चेत्यर्थः, तेजोरूपमिति, अन्तःकरणस्य सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वात् प्रकाशकत्वेन तेजोरूपं, पक्षान्तर-मवतारयन्ति स्वयमित्यादि, इदं "चापां तत्त्वं दरवर" मित्यादेरेव प्रपञ्चरूपं ज्ञेयं, शेषं स्फुटं, श्रीवत्स-लक्ष्ममित्यत्रा "च् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्न" इत्य 'त्राजि' तियोगविभागादच् पद्मनाभ इतिवत्, विशेषणा-न्तरेष्वपि व्यावर्तकस्य सत्त्वादत्रैव यल् लक्ष्मत्वमुक्तं तत्तात्पर्यं श्रीवत्सेत्यादिना वदन्तीत्याशयेन टिप्पण्यां तद् विवृण्वन्ति श्रीवत्स इत्यादिना, अत्रेति, अस्मिन् विशेषणे, स्थानासाधारणधर्ममिति, स्थानरूप-मसाधारणधर्मं, तथा चास्य मुख्यत्वादत्र लक्ष्मपदप्रयोग इत्यर्थः, कथं मुख्यत्वमित्याकांक्षायामाहुरस्ये-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भूते येषां शङ्खगदापद्मचक्राणां मध्य इतिसमासः। येषामिति, निर्धारणेषष्ठी, तत्पुरुषाभावान्न समासनिषेधः, क्रमोत्र न विवक्षितः, मूले तु क्रमस्य वक्तव्यात् तत्र ययोरितिद्विवचनान्तेन विग्रहष्टिप्पण्यां व्याख्यातः, तदा ययोरित्यस्य सम्बन्धमात्रं षष्ठ्यर्थः। श्रीवत्सलक्ष्ममित्यत्र व्यावर्तकमिति, क्षरादक्षराच्च व्यावर्तक-मित्यर्थः, अत्र टिप्पण्यामेतावद् वाच्यमिति, मूले लक्ष्मत्वकथनादेव किञ्चिदाधिक्यं वाच्यमित्यर्थः,

सर्वात्मकस्य भगवतो जगद्ब्रह्मकालादिलक्षणधर्मवतो ब्रह्म हि मुख्यं लक्षणं भवति, अत एव हि सर्वब्रह्माधारवतो भृगोः पदं तत्र प्रतिष्ठितं भवति स्वाश्रयत्वाल्लक्ष्म्याश्च स जनको भवति, "भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना श्रीः पूर्व"मितिवाक्याद्, ब्रह्मलक्षणत्वेनैवैश्वर्यं निरूपितं। वीर्यं निरूपयन् कयाचिदवस्थयावस्थितं ब्रह्म जीवाख्यं लक्षणान्तरत्वेनाह गलशोभिकौस्तुभमिति।

---

(१) श्रीमत्प्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

रत एवेति, जातिवेदाक्षरब्रह्माणि तदानन्दश्च सर्वशब्देनोच्यते, तदाधारभूतो भृगोर्देहः, तद्वतस्तस्य गतिर्भगवत्पर्यवसायिन्येवेति तथेत्यर्थः, किञ्च भगवतस्त्वगिन्द्रियाद् भृगोरुत्पत्तिः, तच्चेतरेन्द्रियेभ्यो विशिष्टमन्तर्बहिर्व्यापित्वात् तथा ज्ञानजनकत्वाच्च स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुत्वाद् भगवतः स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुः, श्रीस्तत आविर्भूतेत्याशयेनाहुर्लक्ष्म्याश्चेत्यादि। गलशोभीत्यत्र सरस्वत्या ज्ञानशक्तिरूपत्वात्

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

त्यादि भाव इत्यन्तं, अत्रेति, मुख्यत्वे,अत एवेति, मुख्यलक्षणत्वादेव, तद्वत इति, त्रिब्रह्मवतः, गतिरिति, महत्त्वपरीक्षार्थं गमनं, तथेति मुख्यत्वं, तथा च यदि तत्र भगवति पुरुषोत्तमत्वं न स्यात् तदा महत्त्वपरीक्षार्था भृगोर्गतिस्तत्र न पर्यवस्येत, यत एवमतः श्रीवत्सस्य ब्रह्मत्वान् मुख्यत्वमित्यर्थः, इदं प्रकारान्तरेणापि भृगुपदस्य नानुचितत्वमित्याहुः किञ्चेत्यादिना, तथा च तज्जातो भृगुरपि विशिष्ट इति नानुचितत्वमित्यर्थः, इदं प्रकारान्तरेणाहुः स्पर्शेत्यादि, अनुचितत्वपरिहारायैवमुपपत्तित्रयेण भृगोरक्षरात्मकत्वं तेन श्रीवत्सस्याक्षरात्मकत्वं च समर्थितं। सुबोधिन्यामस्मिन् विशेषणे पूर्वोक्तमैश्वर्यनिरूपणं निगमयन्ति ब्रह्मेत्यादि, ब्रह्मणोक्षरस्योक्तरीत्या निरूपितेन लक्षणत्वेनैव भगवतोक्षरप्रयोजकत्वरूपमैश्वर्यं निरूपितमित्यर्थः। अग्रिमविशेषणमवतारयन्ति वीर्यमित्यादि। स्वरूपसामर्थ्यं हि वीर्यं, तदत्र मुक्तजीवस्वाधीनकरणलक्षणं, तन् निरूपयन् कण्ठाभरणतयावस्थितं जीवस्वरूपं लक्षणान्तर-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

पुरुषोत्तमैकनिष्ठत्वेनेति, क्षराक्षरयोरपि लक्ष्मीस्तिष्ठति परं तत्र तस्याश्चलत्वमतस्तस्या निष्ठा नियता स्थितिः पुरुषोत्तम एवेत्यर्थः। तत्प्रादुर्भावेति, तस्या लक्ष्म्याः प्रादुर्भावस्थानं श्रीवत्सस्तद्रूपमसाधारणधर्ममित्यर्थः। सुबोधिन्यां ब्रह्मानन्द इति, ब्रह्मणोक्षरस्यानन्दः, सच्चिदानन्दात्मकमक्षरं ब्रह्म तन्मध्य आनन्दो लक्ष्मीरित्यर्थः, इदं द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायसुबोधिन्यां स्फुटं। सर्ववेदेति, सर्वे वेदास्तल्लक्षणमक्षरं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, स्वरूपं त्ववाङ्मनोगोचरमितिभावः, नन्वक्षरस्य पुरुषोत्तमाधारत्वकथनात् पुरुषोत्तमोक्षरे भासते न तु पुरुषोत्तमेक्षररूपः श्रीवत्स इति चेदत्रैवं ज्ञेयं, इदमाधारत्वं न लौकिकगृहादिवत्, तथा सति पुरुषोत्तमस्य तद्व्याप्यत्वं स्यात्, किन्तु मण्डले सूर्यस्येव, यथा सूर्यो मण्डलं प्रतपन् बहिरपि किरणैः प्रतपति, तदुक्तं "स्वधिष्ण्यः प्रतप"न्निति "गोभिः सूर्य इवातप"न्निति च द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां च विवृतं, यथा वायोगोलके वह्निः, यथा वह्निरयोगोलकमन्तर्बहिर्व्याप्य तिष्ठति बहिरपि दाहादिसम्पादकत्वात् तदधिकदेशवर्ती वा तथा भगवान्, तथा च भगवति बहिःप्रकटे लक्ष्यज्ञापनार्थं केनचिदंशेनाक्षरमपि भासते प्रबलेग्नावयोगोलकश्यामतेवेति, अत एवेति, श्रीवत्सस्याक्षरत्वादेवेत्यर्थः, एतस्य स्वाश्रयत्वादित्यनेनान्वयः, स्वपदेन भृगुस्तदाश्रयोक्षरं ब्रह्मेत्यर्थः, सर्वब्रह्माधारवत इति हेतुगर्भविशेषणं, तादृशदेहवान् ज्ञान्यक्षरमाश्रित्यैव तिष्ठतीतिभावः, लक्ष्म्याश्चेति,

गले शोभायुक्तः कौस्तुभो यस्य। स हि सर्वजीवानां स्वरूपभूतः, "चैतयस्य तत्त्व"मितिवाक्यात्। क्रियाशक्तेर्ज्ञानशक्तिरुत्तमेति मुक्तजीवानां सरस्वतीस्थानप्रापणार्थं कण्ठे कौस्तुभस्थापनं। जीवानामुभयविधत्वज्ञापनाय मध्ये स्थापनं। केचन क्रियानिष्ठाः केचन ज्ञाननिष्ठा इति। अत एव सर्वाङ्गवर्णनायां कौस्तुभो मणिरुभयत्र निरूपितः, "कण्ठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं" "चैतयस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठ" इति च। अत एव शोभा द्विविधा, क्रियाकृता ज्ञानकृता च, जीवस्तूभयधर्मयुत इति शोभायुक्त उक्तः। एवं ब्रह्मद्वयसम्बन्धं भगवति निरूप्य जीवानां तथात्वहेतुभूतां मायां भगवतः प्रदेशविशेषावरिकां पीताम्बरं निरूपयति। पीतमम्बरं यस्येति, आकाशतनोरविकारसम्बन्ध एव शोभाहेतुर्भवति, पीतत्वं तामसराजससम्बन्धात्, अन्यथा त्रिविधमेव रूपमिति पीतत्वं नोपपद्येत, "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद् रूपं यच् छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्ये"तिश्रुतेः,

---

(१) श्रीमत्प्रभुविरचिता श्रीटिप्पणी ।

तथाकृतिः, अत्र विद्यादिपदानि त्यक्त्वा **सरस्वतीपददानस्यायं भावः**। सा हि वीणागानपरा प्रभुश्च 'मुक्तोपसृप्य' इति मुक्ताः सर्वे संगीतविद्यया यथा प्रभुं सन्तोषयन्ति तदर्थमेवंकरणं। एतेनैवंविधानां

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

त्वेनाहेत्यर्थः। अङ्गान्तरेस्थापयित्वा यत् कौस्तुभस्य कण्ठे स्थापनं तत्तात्पर्यमाहुः **क्रियाशक्तेरित्यादि**। क्रियाशक्तिर्हस्तादिः, **ज्ञानशक्तिः** कण्ठदेशः। पश्यन्त्यनन्तरमध्यमास्थानत्वेन ज्ञानप्रत्यासन्नत्वात्। अतः सोत्तमेति तथेत्यर्थः। तदेव टिप्पण्यामाहुः **सरस्वत्या इत्यादि**। **पीताम्बरमित्यत्र तथात्वहेतुभूतामिति**, जीवत्वप्रयोजकभूतां। नन्वम्बरस्य मायात्वे पीतत्वं नोपपद्यते तस्या लोहितशुक्लकृष्णवर्णत्वेन पीतत्वस्य तत्रानुक्तत्वादित्यत आहुः **पीतत्वमित्यादि**, रजस्तमोगुणजन्यं यत् सुवर्णं तत्सम्बन्धादित्यर्थः,

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भृगोः सर्वब्रह्माधारदेहवत्त्वेन ज्ञानित्वाद्दष्यन्तरेभ्यो विशिष्टत्वाच् छ्रीवत्सस्य तदाश्रयत्वमिति चकारष्टिप्पण्यां च किञ्चेत्युक्तं, **स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुत्वेन** तत्पदस्पर्शे सुखमेव जातमितिभावः, इदं हेतुद्वयं भृगुनिष्ठं स्वाश्रयत्वेक्षरत्वं श्रीवत्सनिष्ठो हेतुरितिविभागः। **कयाचिदवस्थयेति**, अक्षरब्रह्मण एवावस्थाविशेषो जीव इति काशकृत्स्नमतमनुसृत्येदमुक्तं। **स्वरूपभूत इति**, अनारोपितमविद्यारहितं रूपमित्यर्थः, देहादिस्त्वविद्यारोपितं रूपमितिभावः, बाह्वादिकं विहाय कण्ठेस्थापनस्य तात्पर्यमाहुः **क्रियाशक्तेरिति**, **मुक्तजीवानामिति**, अविद्यारहितत्वादितिभावः, **अत एव सर्वाङ्गेति**, स्थलद्वये निरूपणादुभयविधत्वमिति संख्यातात्पर्यमात्रं। **तथात्वहेतुभूतामिति**, तादृगवस्थोत्पादनेन जीवत्वहेतुभूतामित्यर्थः, वर्णान्तरं विहाय पीतस्यैवाम्बरस्य धारणे हेतुमाहु**राकाशतनोरिति**। पीतत्वं व्युत्पादयन्ति **पीतत्वमिति**, **अन्यथेति**, सम्बन्धकृतत्वाभाव इत्यर्थः, रूपस्य त्रैविध्यनियमे श्रुतिं प्रमाणयन्ति **यदग्नेरिति**। सत्त्व-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ'वित्यनेन सूर्यचन्द्रमसोर्नेत्रत्वकथनात्। **पीताम्बरमित्यस्य** विवृतौ **पीतत्वं राजसतामससम्बन्धादिति**। ननु "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूप" मितिश्रुतौ रूपत्रयमेवास्तीत्युक्तमतः कथं प्रभोरम्बरस्य पीतरूपमित्याकाङ्क्षायामाहुः **पीतत्वं राजसतामससम्बन्धादिति**। सत्त्वरजस्तमसां नीलरक्तश्वेतरूपतेति गुणावतारवाक्यैर्निर्णीयत इति तत्त्वदीपप्रकाश उक्तत्वाद्। रजोगुणस्य रक्तत्वं तमसः श्वेतत्वमुभयोर्मिश्रणे पीतत्वं भगवदम्बरस्येत्यर्थः, **पीताम्बरस्य** मायारूपत्वं

व्यामोहिका तु माया तथैव भवति लयविक्षेपात्मिका। प्रभां वर्णयति सान्द्रपयोदसौभगमिति, सान्द्रो हि स्निग्धो नीलः, पयोदो मेघः, परमानन्दस्य नीलरूपत्वे प्रकारचतुष्टयं पूर्वं निरूपितं, आकाशकालभूमिवैकुण्ठैस्तस्य धर्मा इदानीं निरूप्यन्ते, यस्तु स्वकाले सर्वानन्ददायन्नोत्पादकस्ताप-नाशकश्च स सान्द्रः पयोदः, एवमेव भगवानपि पृथिव्याः स्वर्गस्य धर्मस्य भक्तानां च सर्वानिष्ट-

---

(१) श्रीमत्प्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

लीलास्थभक्तानां न प्राकृतत्वं किन्तु कण्ठभूषणरूपत्वमेवेति ज्ञाप्यते। स्थानं प्रभुगुणज्ञानं, मुक्तानामेव शुकादीनां तत्राधिकारादितिभावः। पूर्वमिति, निबन्धे निरूपितमित्यर्थः, तत् स्मारयन्त्याकाशेत्यादि, चक्षू रूपवद् द्रव्यं गृह्णत् तदभावे निर्मेघ आकाशे दूरं गतं सन् नीलमिव पश्यति तथा ब्रह्माप्यतिगाढं गम्भीरतया नीलमिव पश्यतीत्येकः प्रकारः; तत्तद्युगाधिष्ठातृदेवतानां तादृक्तादृग्रूपत्वात् तत्प्रतिबिम्बानां नियतानेकरूपत्वमिति द्वितीयः; भूमेर्नीलरूपत्वेन तत्राविर्भावे तत्प्रतिफलनेन तथा भातीति तृतीयः; शुद्धस्य सत्त्वस्य नीलरूपत्वेन तत्प्रतिफलने वैकुण्ठाविर्भूतं ब्रह्म तथा भातीति तुरीयः; अथवा भूमिवैकुण्ठं श्वेतद्वीपं, हन्तेदं ब्रह्मणो नीरूपत्वपर्यवसायित्वेन न विद्वज्जनमनोरमं भवतीति चेन्, मैवं, अंशावतारविभूति-रूपावतारविषयत्वादस्य, श्रीपुरुषोत्तमाख्यं तु वस्त्वेव तादृशं न त्वौपाधिकं तत्राण्वप्यस्ति शुद्धब्रह्मरूप-त्वादित्यनुपदमेव प्रमाणप्रकरणे निरूपयिष्यत इति विद्वद्भक्तमनोरममेतदिति जानीहि, यस्तु स्वकाल इत्यादि तु परोक्षवादत्वेनापि ज्ञेयं, स्वकाले लीलाकाले, अत एव स्वपदं, नूतनरसोत्पादको दिनान्तादिष्वग्रिमश्च,

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तदुपपादयन्त्यन्यथेत्यादि, तथा चेदमागन्तुकं रूपमित्यर्थः, तत्रास्पष्टं लिङ्गं मानत्वेनाहुर्व्यामोहिके-त्यादि, तथा च "वैरं च पञ्चम"मितिप्रथमस्कन्धवाक्याद् वैरजनकस्य सुवर्णस्य तथात्वेन तन्मूलभूता सा लयविक्षेपात्मिकेत्यर्थः, पीताम्बरमित्यनेन यशो निरूपितं ज्ञेयं, प्रथमस्कन्धे 'सम्यक्त्वेन रूपेण वर्णनयोग्यं गुणक्रियादिपौष्कल्यं यश' 'आधारोत्कर्षाधायकः सर्वजनाह्लादको विसर्पिगुणोपि यश' इति च पृथ्वीवाक्यव्याख्याने तत्स्वरूपस्योक्तत्वात्, तच्च गुणपौष्कल्यमत्राभासे जीवानामित्यादिनोक्तं, येदृशी सा नाभिप्रदेशविशेषावरिकैव न तु तं वशयितुं समर्थेति, सान्द्रेत्यत्र टिप्पण्यां भूमेरित्यादि, अयं च प्रकारो निबन्धे त्रुटित उपलक्षणविधया व्याख्यातो ज्ञेयः, तदेव स्फुटीकुर्वन्त्यथ वेत्यादिना, अत्र रूपविषये किञ्चिदाशंक्य परिहरन्ति हन्तेत्यादि जानीहीत्यन्तं; तथा च निबन्ध आकाशपक्षस्य यद् व्याख्यानान्तरं प्रभुभिः कृतं तत्र प्रमाणप्रकरणोक्तमेव बीजमिति न तस्याचार्योक्तिविरुद्धत्वं बोधितं, न चैवं सत्येते पक्षा अत्राचार्यैः किमित्युक्ता इति वाच्यं, वासुदेवादिव्यूहसाहित्यस्यात्र सत्त्वेन तद्रूपबोधनार्थत्वात्, नन्वनौपाधिकं चेद् रूपं मूलाभिप्रेतं स्यात् तदा पयोददृष्टान्तो

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सम्बन्धाभावे हेतुमाहुर्व्यामोहिका त्विति, सत्त्वरजस्तमसां नीलरक्तश्वेतरूपता, तथा च सत्त्वसम्बन्धि नीलमपि रूपं प्रतीयेतेतिभावः, पीताम्बरस्य मायात्वं भगवदावरकत्वादिति ज्ञेयं। तस्य धर्मा इति, नीलवर्णस्य धर्मास्त्रयो निरूप्यन्ते सान्द्रदृष्टान्तेन ज्ञाप्यन्त इत्यर्थः,तान् धर्मानाह सर्वानन्देति, नीलवर्ण एव मेघ एते भवन्त्यतो नीलमेघधर्मा न वर्णान्तरमेघस्य, भगवति जीवनदातृत्वादिना मेघदृष्टान्तः सिद्ध-स्तस्य सान्द्रत्वकथनेनैते धर्माः सूचिता इतिभावः, भगवानपीत्यन्तेन मेघसाधर्म्यं विवृतं, विशेष-मप्याहुः पृथिव्या इति ॥ ९ ॥

महार्हवैदूर्यकिरीटकुण्डलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् ॥
उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत ॥ १० ॥

निवृत्तिपूर्वकसर्वेष्टकर्ता, "सर्वत्र पूर्णगुणकोपि बहूपमोभू"दिति प्राकृतोपमा न दोषः, अन्यथा न सङ्गच्छेत, 'स्निग्धप्रावृड्घनश्याम' इत्यर्थः; अनेन कान्तिलक्षणा श्रीर्निरूपिता ॥ ९ ॥

एवं मूलभूते ब्रह्मणि स्वयं स्थित्वा स्वांशान् जीवान् कृतार्थान् कृत्वा भूमिष्ठान् जीवान् व्या-

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

एवमित्यादिना **श्रीवत्सेत्यादि**विशेषणोक्तितात्पर्यमुक्तक्रमेण पुरुषोत्तमासाधारणचिह्नत्वात् तत्त्वेन ज्ञाने मूलकारणभूतः **श्रीवत्सस्तस्य ब्रह्मत्वं** निरूपितं; वस्तुतस्तु श्रीरूप एव सः, ब्रह्मानन्दरूपत्वात् तस्याः; तत्र स्थितो लीलां करोतीति लीलामूलभूतमपि तद्रूपं ब्रह्म, "**कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यज**" इतिवाक्यात् स्वीयत्वेनाङ्गीकृतानामात्मनामाधिदैविकं रूपं स्वकण्ठे स्थापयन् न जातु त्यजति स्वरूपानन्दं च ताननुभावयतीति तथा, भूरूपकत्या आवरणोक्त्या तथात्वं; **प्रावृड्घनश्यामत्वोक्त्या** सर्वानिष्टनिवृत्तिपूर्वकं सर्वार्थदानम् ॥ ९ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नोक्तः स्यात् पयोदे नीलत्वस्य प्रावृट्कालोपाधिकत्वादित्याशङ्कायां तत्तात्पर्यमाचार्यैस्तस्य **धर्मा** इत्यारभ्य **स्निग्धप्रावृड्घनश्याम इत्यर्थ** इत्यन्तेन निरूपितं, तथा चैतद्बोधनार्थं **प्राकृतोपमा न** त्वौपाधिकरूपबोधनार्थं, अतस्तद्वस्तुनस्तादृशत्वमभिप्रेत्यैवोक्तमित्याशयेनाहुर्यस्त्वित्यादि, तथा च तस्य परोक्षत्वात् परोक्षवादत्वेनाप्युपपन्नत्वं ज्ञेयं, अतो निबन्धे यत् प्रकारचतुष्टयमुक्तं तन् नीलरूपत्वसाधनार्थं तत्र तथैव प्रतीतेः, न तु वस्तुस्वभावेन तादृशत्वार्थत्वमत्रेव तत्र कार्यानुल्लेखादित्यर्थः, अत्र स्वकालः को वा विवक्षित इत्यकांक्षायां तद् विवृण्वन्ति **स्वकाल** इत्यादि, **अग्रिम** इति, तापनाशकः, **एवं मूल** इत्यादेस्तात्पर्यमाहुरेवमित्यारभ्य **दान**मित्यन्तं, **तत्त्वेने**ति, पुरुषोत्तमत्वेन, श्रीवत्स इतिशेषः, **निरूपित**मिति, **श्रीर्वत्सा यस्येति** विगृह्य तद्व्याख्यानेनोक्तं, **वस्तुत** इत्यादि, "उरो वत्सं च वक्ष" इतिकोशाद् 'वत्स'शब्दस्य वक्षोवाचकत्वे वत्सस्य लक्ष्म **वत्सलक्ष्म** श्रीवत्सं लक्ष्म यस्येतिविग्रहे "वक्षस्यधिश्रितवधू"रित्यादिवाक्याद् वस्तुस्वरूपविचाराद् लक्ष्म्याश्च स्वार्थं चिद्रूपत्वेपि भगवदर्थमानन्दरूपत्वात् तथेत्यर्थः; तर्हि श्रीवत्सस्यात्र मूलभूतब्रह्मत्वं कुत उक्तमित्यत आहुस्**तत्र**त्यादि; तथा च प्रतिष्ठाश्रुत्या लीलास्थानत्वमभिप्रेत्योक्तमिति **श्रीरूपत्वं ब्रह्मरूपत्वं** च न विरुद्धमित्यर्थः, शेषं स्फुटम् ॥ ९ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

तत्र उक्तं, तत्र मायाया गुणत्रयात्मकत्वेन सत्त्वगुणस्याप्यपेक्षितत्वेपि व्यामोहकमायारूपत्वान्न सत्त्वगुण इतिगुणद्वयमेवात्रेति ज्ञेयं, तत्र भगवत्सम्बन्ध्यनेकभावोत्पादनाय पीताम्बरे विक्षेपकरजोगुणोस्तीति भक्तानां रजस उपयोगः; भजनानधिकारिणां तु भगवत्स्वरूपाद् विक्षेपोत्पत्ती रजोगुणकार्यं; स्वरूपसौन्दर्ये भक्तानां मनसो लयार्थं तमोगुणः पीतांबरे बहिर्मुखानां तु भगवत्स्वरूपाच्छादनं तमोगुणकार्यमितिविवेकः, अत एवाग्रे वक्ष्यते "व्यामोहिका माया तथैव भवति लयविक्षेपात्मिके"ति, तथा च सर्वभगवत्सामर्थ्यरूपायां तु सत्त्वगुणोपीतिभावः ॥ ९ ॥

मोहेन स्वरूपज्ञानरहितान् विधाय तेभ्यश्चतुर्विधपुरुषार्थान् प्रयच्छतीत्युक्तं, तत्र ज्ञानक्रिययोः प्रकार-भेदाः सन्तीति ज्ञापयितुं सर्वशास्त्ररूपाणि भगवदाभरणान्यनुवर्ण्यन्ते ज्ञानवैराग्यरूपेण महार्हेति।

महानर्हो मूल्यं यस्य तादृशवैडूर्ययुक्तं किरीटं कुण्डले च तेषां त्विषा कान्त्या परिष्वक्तान्यालिङ्गितानि सहस्रं कुन्तलानि यस्य, भगवन्मुखनिरीक्षकाः शास्त्राभिज्ञा जीवा भगवन्मुखामोदपानरताः षट्पदा इव भक्तौ परितश्चकासते, तेषां वेदः सांख्ययोगौ च शोभाजनका भवन्ति, वेदसांख्ययोगानां प्राप्तिश्च सर्वलोकप्रसिद्धाद् गुरोरेव भवतीति महार्हवैडूर्य-रूपेण निरूपिताः, वेदे काण्डद्वितयं, योगोपि साधनफलरूपो द्विविधः, सांख्यमपि न्यासज्ञानभेदेन द्विविधं, एवं षट् शास्त्राणि निरूपितानि भवन्ति, तान्येव पदानि, त्रयाणामपि भेदाः सहस्रं सन्तीति ज्ञापयितुं कुन्तलानां संख्या निरूपिता, लौकिकज्ञानविस्मरणार्थं परिष्वङ्गो निरूपितः। एवं लोके ज्ञानं निरूप्य क्रियां निरूपयत्युद्दामेति, कर्माण्यनन्तान्येव तथापि त्रिविधानि निरूप्यन्ते काञ्च्यङ्गद-

---

(१) श्रीमत्प्रभुविरचिता श्रीटिप्पणी।

भगवन्मुखनिरीक्षका इत्यादि, अत्रायं भावः, "बिभर्ति सांख्यं योगं च देवो मकरकुण्डले" इति-वाक्यात् तद्रूपयोस्तयोः सहभावेन किरीटस्योक्ते "मौलिपदं पारमेष्ठ्य"मित्यत्रापि तद्रूपो वेद एवोच्यत इत्यवगम्यते; सर्वप्रमाणानामुपरिस्थितिस्तस्यैवोचिता यतः, एवं सति तज्जनितज्ञानमेव तद्विद्रूपमिति तत्परिष्वङ्गोक्त्या तेषां तथात्वमेव सम्पद्यत इति जीवानां तत्र स्थितिरयुक्तेतिशङ्कानिवारणाय भग-वन्मुखेत्याद्युक्तं, अपरं च तेषां बहुत्वेपि तद्विदित्येकत्वोक्त्या तज्जनितस्य भक्तिभावस्यैकरूपत्वं मूले ज्ञाप्यते, तेन वेदादीनां भक्तिरेव फलमिति ज्ञापितं भवति, अर्हस्य प्रापकद्रव्यरूपत्वेन तादृशोत्र गुरुरेवेति तथोक्तं, अन्यथा त्वमूल्यपदमेव वदेदितिभावः, इदं च भक्तिमन्महापुरुषानुग्रहादेवेति-ज्ञापनायार्हे महत्त्वमुक्तं, अत एव "वेदवादरताः पार्थे"त्यादिनोक्तशीलानां न भक्तिलाभः, एत-देवाभिसन्धाय सर्वलोकप्रसिद्धादितिविशेषणं दत्तं, अर्हस्य लोकसिद्धत्वेनापि तथाविशेषणमिति ज्ञेयं, कुन्तलानां रसोद्दीपकत्वेन तेषु भक्तिप्रवर्तकत्वमपि सूच्यते, तान्येव पदानीति, कुन्तलानां भ्रमरतुल्य-त्वेन तेषां षट्पदत्वेनैतेष्वेतान्येव तानीत्यर्थः, त्रयाणामपीति, वेदसांख्ययोगानामित्यर्थः, कुन्तलानां शास्त्राभिज्ञजीवत्वेन पूर्वमुक्तत्वात् तेषामनेकविधत्वे तज्ज्ञानप्रकारानेकविधत्वमेव प्रयोजकमिति कुन्तलानेकत्वोक्त्या तत्प्रयोजकमप्याक्षिप्तं भवतीत्यर्थः, उद्दामेत्यत्र त्रयाणां कर्मत्वोक्तेरयं भावः, भूमावेव कर्ममार्ग इति तद्रूपकट्यां भूषणत्वेन स्थितस्य कर्मत्वं युक्तमितरयोः क्रियाशक्तिप्रतिष्ठितत्वेनेति॥ १०॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

महार्हेत्यत्र सुबोधिन्यां भक्ताविति, भक्तौ सत्यामित्यर्थः। टिप्पण्यामत्रापि तद्रूप इति, मौलौ किरीटरूपः, अवगम्यते शास्त्रप्रायपाठादवगम्यते, तथात्वमिति, शास्त्राभिज्ञत्वं, तादृश इति, शिष्य-निष्ठभगवद्भक्त्या प्रसन्नः शास्त्रत्रयाभिज्ञो यथा महापौरुषिकत्वेन प्रसीदन् शुकस्तथा। उद्दामेत्यत्र

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

महार्हेत्यस्याभासे तत्रेति, भगवत्स्वरूप इत्यर्थः, वेदसांख्ययोगानामिति, तथा च मूले महानर्होनुग्रहो यस्येत्यर्हपदेनानुग्रहः, वेदसांख्ययोगप्रापक इत्यर्थः, स यस्येति, सम्बन्धमात्रं षष्ठ्यर्थः, उद्दामेत्यस्याभास एवं लोक इति, लोके शास्त्राभिज्ञजीवेष्वेवं किरीटकुण्डलत्विट्परिष्वंग-

कङ्कणरूपाणि तमःसत्त्वरजोरूपाणि, एतानि त्रीणि वेदादिभूतानि स्वसजातीयानि बहून्येव जनयिष्यन्ति, लोके काञ्ची सदामा भवति, इयं तूद्दामा दामरहिता, हिंसाप्रचुरापि वैदिकी कृतिर्न लोकानुसारिणी, भूमौ मायाव्याप्तानामेव तत्राधिकार इति पीताम्बरोपरि काञ्ची तिष्ठति, लौकिकानि तानि व्यावर्तयितुं लौकिकसूत्राभाव उक्तः, उत्कृष्टानि वा लौकिकानि तत्र साधनानि निरूपितानि, अङ्गदानि बाहुमध्ये तिष्ठन्ति, अङ्गं द्यति खण्डयतीति राजसं तद् भवति, सात्त्विक-राजसयोर्विभागहेतुत्वात्, आदिशब्देन मुद्रिका अङ्गदस्थानीयान्यन्यान्याभरणानि क्षुद्रघण्टिका-नूपुरादीनि च निरूप्यन्ते, तैः सर्वैरेव धर्ममार्गवर्तिभिर्भगवत्सम्बन्धिभिर्विरोचमानो भगवान्

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सुबोधिन्यामेवं लोके ज्ञानमिति, शास्त्रीयत्वेन रूपेण लोकेनेकविधतां प्राप्तं भगवद्विषयकं ज्ञान-मित्यर्थः, चतुर्भुजमित्यत्र यज् ज्ञानं निरूपितं तदलौकिकमिति ततो भेदज्ञापनायात्र लोकपदं, जन-यिष्यन्तीति, कर्मणां सजातीयोत्पादनस्वभावत्वाज् जनयिष्यन्ति, हिंसाप्रचुरापीति, अनेन वैराग्यरूपता स्फुटीकृता बोध्या, शंखगदादीत्यत्रेवात्र वैदिककृतेर्लौकिकदुःखनिवर्तकत्वात् , तत्र साधनानीति, काञ्चीरूपे वैदिककर्मण्युपकरणानि, अङ्गदानीत्यादि, अत्र बहुवचनं चतुष्टयत्व-स्मारणाय, बाहुमध्ये तिष्ठन्तीति, कर्मत्वोपपादनाय; इदमेव टिप्पण्यामितरयोरित्यादिना विवृतं, समानयोगक्षेमत्वं कङ्कणानामपीति न पृथक् तदुक्तिः, अङ्गदानां सात्त्विकत्वे हेतुमाहुरङ्गं द्यतीत्यादि, "कर्मणः सुकृतस्याहु"रितिवाक्याद् विदेहकैवल्यसम्पादकत्वेन सात्त्विकं तदित्यर्थः, तदिति, कङ्कणमित्यर्थः, राजसत्वं च तस्य चलत्वाद् भाति, नन्वेकस्यामेव क्रियाशक्तौ प्रतिष्ठितयोः शास्त्रबोधित-कर्मरूपयोस्तयोर्द्वैविध्यं कथं सङ्गच्छत इत्यत आह सात्त्विकेत्यादि, कर्त्रोरितिशेषः, विलक्षणाधिकारि-कर्तृत्वेनैकस्य कर्मणो विलक्षणत्वं गीतायां "नियतं सङ्गरहित"मित्यादिना स्फुटमिति न शङ्कालेशः, तैरिति, शास्त्रोक्तकर्मरूपाभरणैः, तैर्विरोचमानत्वे गमकमाहुर्वेद इत्यादि, हरिवंशे पुष्करप्रादुर्भाव-समाप्ताविदं पद्यं, शुक आहेति, दर्शनाङ्कनार्थकमैक्षतेतिपदमाहेत्यर्थः ॥ १० ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्रकारेण वेदसांख्ययोगसम्बन्धिज्ञानं निरूप्येत्यर्थः, लौकिकानीति, भगवति लौकिकानि कर्माणि न सन्ति किन्त्वलौकिकानि, तानि तु नित्यत्वात् साधनानपेक्षाणीत्यर्थः, साधनानामपि भगवद्रूपत्व-सिद्धान्तमभिप्रेत्याहुरुत्कृष्टानि वेति, अलौकिकानि भगवद्रूपाणीत्यर्थः, "तत् साधनं च स हरिः प्रयाजादिस्रुगादि य"दितिसिद्धान्तात्, अङ्गदानीति, चतुर्भुजत्वमभिप्रेत्य बहुवचनं, तद् भवतीति, तमःसत्त्वरजोरूपाणीति पूर्वमुक्तत्वात् तत् कङ्कणं राजसं भवतीत्यर्थः, विक्षेपवत्त्वादितिभावः, अङ्गदकङ्कणयोर्हस्तस्थितितात्पर्यमाहुः सात्त्विकेति, रजउत्पादकत्वाद् भगवतः सकाशाद् विभागहेतुः सत्त्वमपि विभक्ततया स्थापयतीति तद्धेतुरेव तमस्तु भगवति लयसम्पादकत्वात् विभागनिवर्तकमतो-ङ्गुल्यादिभावेन विभक्तयोः सखण्डयोर्हस्तयोरङ्गदकङ्कणस्थितिरविभक्तायामखण्डायां कट्यां काञ्चीस्थिति-रित्यर्थः, धर्ममार्गवर्तिभिरिति, 'चोदनालक्षणोर्थो धर्म'स्तन्मार्गवर्तिभिः, तथा च वेदविहितैर्न त्वविहि-तैरित्यर्थः, भगवत्सम्बन्धिभिर्भगवत्याभरणत्वेन प्रतीतैरित्यर्थः, भगवान् पूर्वकाण्डे प्रतिपाद्य इत्यर्थः, विशेषणसंख्यायास्तात्पर्यान्तरमप्याहुर्वेद इति, चतुर्ष्वादावन्ते मध्ये चेति स्थानत्रये गीयते, एवं द्वादश-

A अलौकिकानि इति पाठः लेखकारैः स्वीकृतः।

भवति, "वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा आदावन्ते तथा मध्ये हरिः सर्वत्र गीयत" इति, नन्वेतादृशो भगवानिति किमर्थमुच्यते? तत्राह वसुदेव ऐक्षतेति, तत्पूर्वोक्तानां धर्माणां लौकिकत्वमलौकिकत्वं च सम्भवति, यदि वसुदेवो न ज्ञास्यति तदा लौकिकान्येवैतानीति मंस्यते, अथ ज्ञास्यति तदोक्तव्याख्यानमुभयार्थं तादृशधर्मयुक्तं दृष्टवानिति शुक आह, एतज् ज्ञानं स्तोत्रे स्पष्टं भविष्यति ॥१०॥

एवं भगवन्तं दृष्ट्वा शुद्धसत्त्वात्मको वसुदेवः क्रियां ज्ञानं च प्रकटीकृतवानित्याह द्वाभ्यां, दानं क्रिया, स्वरूपज्ञानबोधकं स्तोत्रं, कर्मण्यधिकारचतुष्टयं, श्रद्धा चाङ्गं, 'अर्थी विद्वान् समर्थः शास्त्रेणापर्युदस्त'श्च, इदं च कर्म नैमित्तिकं, तस्यापेक्षाज्ञापको हर्षः; स चासाधारण एव भगवन्निष्ठो भवति, तदाह स विस्मयोत्फुल्लविलोचन इति ।

---

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

विधत्वमित्यर्थः, नन्विति, 'देवक्यां प्रादुरासी'दित्यस्यानन्तरं 'सविस्मयोत्फुल्ले'तिश्लोको वक्तव्यस्तत्र विलोक्येतिपदाद् दर्शनमाक्षेपलभ्यं भविष्यत्येवेति मध्ये श्लोकद्वयेन लौकिकवैदिकैश्वर्यादियुक्तो भगवानिति किमर्थमुच्यते तत्राशङ्कायां सत्यां शुको वसुदेव ऐक्षतेत्याहेत्यर्थः, तथा च वसुदेवस्य तावद्धर्मविशिष्टज्ञानं जातमितिबोधनार्थं श्लोकद्वयमुक्तमितिभावः, ज्ञानसम्पादनप्रयोजनं विवृण्वन्ति पूर्वोक्तानामिति, लोकेपि प्रियव्रतादिष्विव कार्यार्थं प्रकटयितुं योग्या ऐश्वर्यादयो लौकिका इत्युच्यन्ते, लोकप्रसिद्धत्वाल् लोके प्रकटयितुमयोग्या निरतिशया वैदिका भगवत्स्वरूपमिव वेदैकसमधिगम्या तेत्रालौकिका इत्युच्यन्ते; तथा च पूर्वोक्तानामैश्वर्यादिधर्माणामुभयविधत्वं सम्भवत्यतो वसुदेवश्चेदुभयविधत्वं न ज्ञास्यति तदाग्रे लीलास्वचिन्त्यैश्वर्यादिकं दृष्ट्वापि प्रियव्रतादिष्विव लौकिकान्यैश्वर्यादीनि मंस्यते, अतः पूर्वमेव वसुदेवस्य तावद्धर्मज्ञानं सम्पादनीयमित्याहुरथेति, अधुनैव चेत् तावद्धर्मान् ज्ञास्यति तदास्माभिरुक्तमुभयविधैश्वर्यादिप्रतिपादकं स्वरूपस्य यद् व्याख्यानं विवरणं तदग्रेपि लीलासु ज्ञास्यतीत्यन्वयः, अस्मदुक्तव्याख्यानप्रकारेण लीलास्वैश्वर्यादिकं ज्ञास्यतीत्यर्थः, अतस्तादृशधर्मयुक्तं दृष्टवानिति शुक आह, श्लोकद्वयेनेतिशेषः, वसुदेवस्य तथाज्ञाने प्रमाणमाहुरेतज् ज्ञानमिति, अर्थीति, निमित्तार्थीत्यर्थः, तस्येति निमित्तस्येत्यर्थः, वसुदेवस्य भगवत्प्रादुर्भावोपेक्षित इत्यर्थः, नन्वधिकारिविशेषणं तु फलकामना न तु निमित्तकामनेत्याशंक्येदं चेति पूर्वमुक्तं, नैमित्तिकं जन्मरूपं निमित्तं प्राप्य प्रवृत्तमित्यर्थः, काम्ये कर्मणि तथैव नैमित्तिके तु जन्मादिरूपनिमित्तकामनैव, यस्य पुत्रजन्माभिलषितं भवति स एव विशेषणदानादिकं करोतीतिभावः, भगवन्निष्ठ इति, भगवति निष्ठा स्थितिर्येन भगवन्निष्ठतासम्पादकस्तादृशो हर्ष इत्यर्थः, भगवन्निष्ठतां 'युवां मा'मितिश्लोके कारिकाभिर्व्याख्यास्यन्ति, भगवति विषयतासम्बन्धेन निष्ठा स्थितिर्यस्य, भगवद्विषयको हर्ष इत्यर्थः, अत्र 'हर्षः स्नेहात्मक' इति व्याख्यास्यन्ति, तदाहेति, हर्षस्यासाधारण्यं गवामयुतदानेनाहेत्यर्थः ॥ १० ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

महार्हवैडूर्येत्यत्र 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा आदावन्ते यथा मध्ये हरिः सर्वत्र गीयत इति, अत्र श्रीपुरुषोत्तमा 'हरिवंशे पुष्करप्रादुर्भावसमाप्ताविदं पद्यमनेन शास्त्रोक्तकर्मरूपाभरणैर्विरोचमानत्वे गमकमुक्त'मित्याहुः; श्रीवल्लभगोस्वामिनस्तु 'वेद इति वेदादिषु चतुर्ष्वादावन्ते मध्ये चेतिस्थानत्रये गीयत एवं द्वादशविधत्वमित्यर्थः, एतेन द्वादशविशेषणानां तात्पर्यान्तरमप्युक्त'मित्याहुः ॥ १० ॥

स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकदुन्दुभिस्तदा ॥
कृष्णावतारोत्सवसम्भ्रमोऽस्पृशन् मुदा द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम्॥११॥
अथैनमस्तौदवधार्य पूरुषं परं नताङ्गः कृतधीः कृताञ्जलिः ॥
स्वरोचिषा भारत सूतिकागृहं विरोचयन्तं गतभीः प्रभाववित् ॥१२॥

एतत्सर्वपरिज्ञाने स इति पूर्वोक्तो वसुदेवो हेतुः, अलभ्यलाभाद् विस्मयः, स विस्मयोन्तःप्रविष्ट उत्फुल्ले विलोचने करोति, पूर्वं हरिः सुतो भविष्यतीति श्रुतं, इदानीं हरिं सुतं विलोक्य, अनेन विद्वत्तोक्ता, निमित्तज्ञानेनैव नैमित्तिकमपि ज्ञातमपि ज्ञानं करणात् स्पष्टं भविष्यति, आनकदुन्दुभिरिति, असामर्थ्ये आनका दुन्दुभयश्च कथं नेदुः? कृष्णस्यावतारे य उत्सवो मनसो विलासस्तस्मिन् जाते सम्यग् भ्रमो यस्य तादृशश्च भगवच्छास्त्रे स्मृतिशास्त्रे चोत्सवाविष्टः, तादृशे कर्मणि शास्त्रेणापर्युदस्तः, पुत्रस्य सर्वलक्षणसम्पत्तावेव तथाधिकार इति कृष्णपदं, मुदेति, हर्षः स्नेहात्मक इति भक्तिसूचकः, गवामयुतं द्विजेभ्योऽस्पृशद् ब्राह्मणानुद्दिश्य दशसहस्रं गावो दत्ताः, ननु स्नात्वा गावो देयाः कथमेवमेव सङ्कल्पं कृतवानित्याशङ्क्याह मुदाप्लुत इति, हर्षजलेनैव स्नातवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु पुत्रः संस्कर्तव्यो जातकाख्येन कर्मणा तत् कथं न कृतवानित्याशंक्य प्राकृत एव तस्य संस्कार इति नास्मिंस्तदपेक्षेति तज् ज्ञानं स्वस्य वर्तत इति ज्ञापयन् भगवन्तं स्तौतीत्याहाथैनमिति।

अथ कर्मसमाप्तिं विधाय तदनन्तरमेनं पुत्रत्वेनाविर्भूतं भगवन्तमस्तौत्, स्तोत्रमुत्कृष्टे कर्तव्यमिति कथं पुत्रे स्तोत्रमित्याशंक्याहावधार्य पूरुषमिति, पूर्वोक्तवर्णनप्रकारेण परः पुरुषः पुरुषोत्तम एवायमित्यवधार्य, अभिनन्दनात्मकमपि स्तोत्रं भवतीति तद्व्युदासार्थं नताङ्गः, नतमङ्गं यस्य,

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

सम्यग् भ्रमो यस्येति, विविधपदार्थैर्महानुत्सवः कार्य इतिबुद्ध्या तत्र तत्र मनोधावनं भ्रमः, पुरःप्रकटे भगवत्यत्रापि मनोधावनस्यानुचितत्वात् परं तूत्सवरसस्तादृश एवेति भक्तिमार्गे स गुण एवेति भगवच्छास्त्रेणापर्युदस्तः ॥ ११ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

सविस्मय इत्यत्रैतत्सर्वपरिज्ञान इति, दानस्तोत्रस्वाधिकाराणां परिज्ञाने, पूर्वोक्त इति, ईक्षणकर्तृत्वेनोक्तः शुद्धसत्त्वात्मकः, अलभ्यलाभादित्यादि, एतेनार्थितोक्ता, नैमित्तिकमपीति, नैमित्तिकविषयकमित्यर्थः, तादृश इति, समीचीनभ्रमयुक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथैनमित्यस्याभासे प्राकृत एव तस्य संस्कार इति, प्राकृते पुत्रे जाते तस्य पुत्रस्य संस्कारः ॥ १२ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

स विस्मयोत्फुल्लेत्यत्र ननु कर्मविद्वत्ताधिकारिविशेषणं न तु निमित्तविद्वत्तेत्यत आहुर्निमित्तज्ञानेनैवेति, एतेनैव कर्मज्ञानमप्युक्तमित्यर्थः, स्नेहात्मक इति, स्नेह आत्मनि स्वरूपे यस्य, स्नेहविशिष्ट इत्यर्थः, मुदेत्यस्यावृत्त्योभयत्राप्यन्वयोऽस्पृशदित्यनेनाप्लुत इत्यनेन चेतिज्ञेयम् ॥ ११ ॥

अथैनमस्तौदित्यत्र पुत्रत्वेनाविर्भूतमिति, 'देवक्या'मितिश्लोके, प्रद्युम्नप्राकट्यस्योक्तत्वा-

नमस्कारं कृत्वेत्यर्थः, यो भगवान् जातो यादृशस्तं तथैव ज्ञात्वा स्तोत्रमुचितं, "अन्यथा सन्तमन्यथा" चेत् "प्रतिपद्यते" तदायुक्तमिति तद्व्युदासार्थमाह कृतधीरिति, यद्यपि पूर्वं पुरुषोत्तम आविर्भविष्यतीतिज्ञानं न स्थितं तथापि प्रदर्शितैर्भगवतावयवादिभिः कृता धीर्यस्य, समानयोरपि तथात्वं सम्भवतीति तद्व्युदासार्थं कृताञ्जलिरिति, अञ्जलिर्महत एव क्रियते, स्तोत्रं कायवाङ्मनोभिः कर्तव्यं, तत्र कृताञ्जलिरिति स्तोत्रे कायस्थितिः, कृतधीरिति मनसः, स्तोत्रं वाचनिकं, ननु स्तोत्रमुच्चैः कर्तव्यं तथा सति प्राहरिकाणां जागरणं भवेदित्याशंक्य कंसभयं तस्य नास्तीत्याह गतभीरिति, तत्र हेतुः प्रभावविदिति, भगवतः कालादिनियमनं जानातीति प्रभाववित्, ननु विद्यमानमपि सामर्थ्यं न प्रकटयेच् चेत् प्रमाणसिद्धं वा शालग्रामादिवत् सामर्थ्यं स्यात् तदा विपरीतं भवेदित्याशंक्य प्रकटतेजःपुञ्जेन प्रकटमेव सामर्थ्यं तस्येत्याह स्वरोचिषा स्वरूपकान्त्या कोटिमणितेजसा यथा गृहं प्रकाशितं भवति तथा प्रकाशयन्तं, भारतेतिसम्बोधनं विश्वासार्थम्॥ १२॥

द्वादशात्मा हरिर्ज्ञेयस्त्रिधा च नवधा तथा । नवधा वैदिकः प्रोक्तस्त्रिधा लौकिक उच्यते ॥ १ ॥
यज्ञस्तु पञ्चधा प्रोक्तश्चतुर्धा भगवानिति । पञ्चात्मकश्चतुर्मूर्तिस्तन्त्रं वेदेन सम्मितम् ॥ २ ॥
लौकिकस्त्रिगुणः प्रोक्तः स्मृतिश्चैव हि लौकिकी । नवधा वसुदेवोस्तौत् त्रिधा चैव हि देवकी ॥ ३ ॥
एकेन प्रार्थनं पूर्वं द्वाभ्यां चैव तथापरम् । दशभिः पञ्चभिश्चैव निरूप्येते स्तुती उभे ॥ ४ ॥
शास्त्रतो भगवानेव प्रतीत्यापि दृढीकृतः । बाधकं त्वन्यथाज्ञानमज्ञानं चापि हेतुतः ॥ ५ ॥

---

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

दित्यर्थः, प्रमाणसिद्धमिति, शास्त्रसिद्धं, दृष्टरामुष्मिकानिष्टजननमित्यर्थः ॥ १२ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

विदितोसीत्यत्र द्वादशात्मा हरिर्ज्ञेयस्त्रिधा च नवधा तथा नवधा वैदिकः प्रोक्तस्त्रिधा लौकिक उच्यते, वसुदेवेन नवभिः श्लोकैः स्तूयमानो नवधेति, देवक्या त्रिभिः श्लोकैः स्तूयमानो हरिस्त्रिधा, तत्र नवधा वैदिकस्त्रिधा स्मृत्युक्तप्रकारेण स्तूयमानो लौकिक उच्यते, तत्रोपपत्तिमाहुर्यज्ञस्त्विति, यज्ञस्तु पञ्चधा प्रोक्तश्चतुर्धा भगवानिति पंचात्मकश्चतुर्मूर्तिस्तन्त्रं वेदेन सम्मितं, अग्निहोत्रादिपंचात्मको यज्ञः प्रोक्तश्चतुर्धा वासुदेवादिव्यूहात्मकः, एवं पञ्चात्मकश्चतुर्मूर्तिश्चेति नवधा वैदिकः प्रोक्त इत्यर्थः, ननु चतुर्मूर्तिर्न वेदोक्तः किन्तु तन्त्रोक्त एवेति कथं नवधा वैदिक इत्याशंक्याहुस्तन्त्रं वेदेन सम्मितमिति, लौकिक इति, लौकिकस्त्रिगुणः प्रोक्तः स्मृतिश्चैव हि लौकिकी नवधा वसुदेवोस्तौत् त्रिधा चैव हि देवकी, लोकैर्भगवद्व्यतिरिक्तैर्ऋषिभिः प्रणीतत्वात् स्मृतेर्लौकिकत्वमुच्यते, एकेन प्रार्थनं पूर्वं द्वाभ्यां चैव तथापरं दशभिः पंचभिश्चैव निरूप्येते स्तुती उभे, 'अयं त्वसभ्य' इत्येकेन पूर्वं वसुदेवकृतं प्रार्थनं तथापरं देवकीकृतं प्रार्थनं द्वाभ्यां 'स त्वं घोरा'दिति 'जन्म ते मय्यसौ पाप' इतिश्लोकाभ्यामित्यर्थः, एवं प्रार्थनया सह दशभिर्वसुदेवकृता स्तुतिस्तथा प्रार्थनाद्वयेन सपञ्चभिर्देवकीकृता स्तुतिरित्युभेपि स्तुती निरूप्येते, यद्य 'प्युपसंहर विश्वात्म'न्नित्यनेन सह त्रिभिरेव 'प्रार्थनात्रितयं

श्लो० २२ / श्लो० २८/२९ / श्लो० ३०

वसुदेवदेवकीस्तुतितात्पर्यनिरूपणं द्वादशात्मेत्यादिभिः क्रियते, पूर्वं 'तमद्भुत'मित्यादिना द्वादशधा प्रादुर्भाव उक्तः, अग्रे तद्रूपद्वयाभ्यां वसुदेवदेवकीभ्यां ततो न्यूनाधिकभावेन निरूपणे विसंवादादन्यतराप्रामाण्यशङ्का स्यात् तन्निरासः स्तुतिनिरूपितार्थाभ्यां भवतीति ज्ञापयन्ति द्वादशात्मेत्यादिना, स्तुतिभ्यामिति पूर्ववद् द्वादशधैव निरूपितो हरिर्ज्ञेयः, तत्र प्राकरमाहुस्त्रिधा च नवधेति, देवकीभिस्त्रिधा वसुदेवैर्नवधेत्यर्थः, स्तुत्याः स्वरूपमाहुर्वैदिको लौकिक उच्यत इत्यनेन, आद्यस्य नवधात्व इतरस्य च त्रिधात्व उपपत्तिमाहुर्यज्ञस्त्वित्यादिना, अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिरूपः पञ्चात्मकश्चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्मूर्तिः षड्गुणैश्वर्यवान्

॥ श्रीवसुदेव उवाच ॥

विदितोसि भवान् साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः ॥
केवलानुभवानन्दस्वरूपः सर्वबुद्धिदृक् ॥ १३ ॥

तत्र प्रथमं बाधकधर्मैश्चाक्षुषत्वादिभिर्ब्रह्मत्वं नोपपद्यत इति चाक्षुषत्वे निमित्ताज्ञानाद् भगवद्विषयकमज्ञानं सम्भवति तदादौ निराकरोति विदितोसीति ।

विदितोसीति ज्ञातस्वरूपस्तोत्रे एते, भवान् विदितो मया सम्यग् ज्ञात आर्षेण ज्ञानेन, "तत्त्वमस्या"दिवाक्योत्थेन बहव एव जीवमपि भगवत्त्वेन जानन्तीति चेत् तत्राहासीति, यस्तु युष्मच्छब्देनापि व्यवह्रियते चतुर्भुजः सोपि त्वं विदितोसीत्यर्थः, अप्रयुज्यमानेपि युष्मच्छब्दे

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

विदितोसीत्यस्याभासे कारिकासु **स्मृतिश्चैव हि लौकिकी**ति, लोकैर्भगवद्व्यतिरिक्तैर्ऋषिभिः प्रणीतेत्यर्थः, **अन्यथाज्ञान**मिति, प्राकृतत्वज्ञानं ब्रह्मत्वेनाज्ञानं च ब्रह्मत्वे बाधकं, ब्रह्मसाक्षात्कारे ह्यज्ञानमन्यथा ज्ञानं च न तिष्ठतीतिभावः, एताभ्यां तन्निरूपणाभाव एतयोरन्यथाज्ञानमज्ञानं वा शंक्येत तथा च दृश्यमानस्य ब्रह्मत्वं न सिध्येदित्यर्थः, **तत्रे**ति, ब्रह्मत्वे साधनीय इत्यर्थः, **प्रथम**मिति, वक्ष्यमाणाशङ्काभ्यः प्रथममित्यर्थः, **बाधकधर्मै**रिति, ब्रह्मत्वे बाधकमज्ञानमन्यथाज्ञानं च तद्धेतुभूतैर्धर्मै-

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

तथे'ति तथापि केवलस्वार्थमुपसंहारप्रार्थनं द्वयं तु प्रकृतोपयोगि, तथा च रक्षाप्रार्थना जन्माज्ञानप्रार्थना चेति **प्रार्थनाद्वयं** मुख्यत्वविवक्षया पृथगुक्तं, चकारेण तृतीयापि संगृहीता, तथा 'चोपसंहर विश्वात्म'-न्निति श्लोकेन सह त्रिभिः श्लोकैः **प्रार्थनात्रयं** मध्ये 'मर्त्यो मृत्युव्याले'ति श्लोकेन 'शरणाग'मने 'हेतु'रुक्तः, अन्ते 'विश्वं यदेत'दित्यनेन 'विरोधपरिहार' इति, एवं सति मुख्यतया **त्रिभिरेव** स्तुतिः, प्रार्थनाद्वयेन सह पञ्चभी रूपोपसंहारप्रार्थनाशरणागमनेहेतुविरोधपरिहारैः सहाष्टभिरितिविवक्षाभेदेन देवकीस्तुतौ **त्रिभिः पञ्चभिरष्टभिश्चे**तिप्रकारत्रयमुक्तं, **शाश्वत** इति, **शाश्वतो भगवानेव प्रतीत्यापि दृढीकृतः बाधकं त्वन्यथाज्ञानमज्ञानं चापि हेतुतः**, 'विदितोसी'त्यत्र 'विदित' इत्यनेन **शाश्वतो भगवानेवे**त्युक्तं, तत्र 'व्यवहार'कथनेना'सी'त्यनेन **प्रतीत्यापि दृढीकृत** इत्यर्थः, **ब्रह्मत्वबाधकमज्ञानमन्यथाज्ञानं च** चाक्षुषत्वादिहेतुभ्यः सम्भवति तद् 'विदितोसी'त्यादिना निवार्यत इत्यर्थः, 'सर्वं मां पश्य'न्त्वितीच्छयैव चाक्षुषत्वं न त्विन्द्रियसामर्थ्येनेति न चाक्षुषत्वादिकं ब्रह्मत्वबाधकमित्यर्थः ॥ १३ ॥

साकारब्रह्मरूप उपास्यत्वेन तन्त्र उच्यते, तन्त्रपदेन भागवतशास्त्रमुच्यते, एतज्ज्ञापनायैव भगवत्पदं, फलितमर्थमाहुः पञ्चात्मकश्चतुर्मूर्तिरिति, वेदे तन्त्रे चोपास्यत्वेनोक्तं रूपमिदमेवेत्यर्थः, ननु वैदिकत्वेन चारितार्थ्ये द्वितीयस्योक्तिः कुतस्तत्राहुस्तन्त्रमिति, यथा वेदो भगवत्प्रापकस्तथा तन्त्रमपीति वेदतुल्यं तदित्यर्थः, तत्र त्रैवर्णिकानामेवाधिकारोत्र तु सर्वेषामिति मर्यादापुष्टिभेदेनोभयमपि भगवत्प्रापकं यतोतस्तथेतिभावः, द्वितीयस्याः स्तुतेस्त्रिधात्वे हेतुमाहुर्लौकिक इति, अत्र गुणशब्दः प्रकारवाची न तु प्राकृततद्वाची, 'अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति भगवद्वाची, अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति-भगवद्वाक्यात् तत् स्वरूपं प्रथितं वाच्यं, तच्चाधिदैविकादि रूपं त्रिविधं स्मार्तमिति सा तथेत्यर्थः, लौकिकस्यैव हि वस्तुन आधिदैविकादित्रितयं रूपमुच्यते, अत एव स्मृतौ 'परमात्म'त्वेनैव भगवानुच्यत आधिदैविकत्वात्, इदं स्तुतिव्याख्याने स्फुटीभविष्यति, उक्तार्थमनुवदन्ति सन्देहाभावाय नवधेत्यादिना, पूर्वं वसुदेवेनैकेन श्लोकेन प्रार्थनं कृतं तेन दश श्लोकाः, त्रिरूपत्वोक्तिरेव तेन मुख्येति त्रिधेत्युक्तं, 'मर्त्यो मृत्युव्याले'ति 'विश्वं यदेत'दिति च श्लोकद्वयं पर्यवसानतः स्तुतिरूपमिति चकारेण समुच्चितं प्रतिपत्तिहेतुविरोधपरिहारयोरेव तत्र स्फुटं प्रतीतेः, फलितमर्थमाहुः शाश्वत इति, प्रतीयमानस्यैव शुद्धभगवद्रूपत्वमुभाभ्यां तथेत्यर्थः, एवन्निरूपणस्यावश्यकत्वमाहुर्बाधकमिति, उभयोर्हेतुश्चाक्षुषत्वादिज्ञानं तस्मादित्यर्थ इति शोधपत्रे ।

मध्यमपुरुषप्रयोगः, अतः शास्त्रतो लोकतश्च यः प्रतीयसे स मया विदित इत्यर्थः, अनेन परम्परया यः प्रतीयतेचेतनश्च यो वा साक्षात् प्रतीयते तदुभयरूपो भवानित्युक्तम् ।

अथवा, "विदितोसी"ति प्रतिज्ञाय भगवतो ब्रह्मत्वमुपसंहरिष्यन् सर्वत्वं प्राप्तस्य ब्रह्मत्वं भवतीति "भवान् "पुरुष" इतिपदद्वयेन बाह्याभ्यन्तररूपस्त्वमेवेत्याह, प्रत्यक्षोप्यप्रत्यक्ष इति ज्ञापयितुं

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

यस्त्वित्यारभ्य प्रयोग इत्यन्तं, अत्रैवं ज्ञेयं, 'असी'तिव्यवहारो युष्मच्छब्देनोपस्थित एव भवतीतिस्थितावपि व्यवहारमात्रोक्तिर्या सा स तेन विनानुपपन्नस्तमाक्षिपतीत्यन्यलभ्यत्वाभिप्रायेणेति, अत एव 'पिधेहीत्यादौ 'द्वारा'दिपदार्थस्यैवाध्याहारो न तु पदस्यापि लाघवा'दिति भाट्टा मन्यन्ते, प्रकृते त्वर्थस्य पुरःस्थत्वेन नाध्याहारापेक्षापि, वस्तुत'स्त्वसिभवा'निति समस्तं पदं, तथा चासिशब्द-युक्तो भवानित्यर्थः, तद्युक्तत्वं तेन व्यवहार्यमाणत्वं, पूर्वोक्तपक्षे भवच्छब्दसंगत्यभावारुच्या पक्षान्तर-माहुरथवेत्यादि, क्षराक्षरपुरुषोत्तमा आधिभौतिकादयो वा त्रयः पुरुषाः, असीति देहरूपेण सत्त्वेन प्रतीयमान उक्तो भवानिति तदभिमानित्वेनाग्रिमेण परमात्मत्वेन प्रतीतिविषय उक्तस्तेन श्रुत्युक्त-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

विदितोसीत्यत्र ज्ञातस्वरूपस्तोत्रे इति, ज्ञातस्वरूपाभ्यां कृते स्तोत्रे इत्यर्थः, ज्ञातस्वरूपत्वं व्युत्पादयन्ति यस्त्वित्यादि, तथा च यश्चाक्षुषत्वेन प्रतीयसे सोपि त्वं पुरुषोत्तमत्वेन विदित इत्यर्थः, नन्वत्र मूले युष्मच्छब्दाभावात् कथमेवंव्यवहारोक्तिरित्यतस्तदाशयं टिप्पण्यामाहुरत्रैवमित्यादि, व्यव-हारमात्रोक्तिरिति, तदभावेपि व्यवहारमात्रोक्तिः, अन्यलभ्यत्वाभिप्रायेणेति, शब्दार्थस्याक्षेपलभ्य-त्वाभिप्रायेणेत्येतदर्थं, व्यवहारोपपादनायाक्षेपलभ्यस्यापि ग्रहणे विद्वत्सम्मतिमाहुरत एवेत्यादि, अत एवेति, व्यवहारस्योपपाद्यत्वादेव, तथा चा"सी"तिप्रयोगेण शब्द एवाक्षिप्यत इति भवत्पदेन

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

रित्यर्थः, चाक्षुषत्वेति, चाक्षुषत्वे निमित्तं 'सर्वे मां पश्य'न्त्वित्याकारिका भगवदिच्छा तस्या अज्ञाना-दित्यर्थः, व्याख्याने चतुर्भुज इति, देहेन्द्रियादिरूपो न तु जीवस्थानीयमात्ररूप इत्यर्थः, अस्मिन् पक्षे विदितोसीति भिन्नं वाक्यं, वक्ष्यमाणपक्ष एतस्यैव प्रकारकथनमग्रिमेणेतिविभेदो ज्ञेयः, अत इति, विदित इत्यनेन शास्त्रतः प्रतीतिरुक्ता तत्र व्यवहारकथनेनासीत्यनेन लोकतोपि प्रतीतिरुक्तात एव व्याख्याने सोपि त्वं विदित इत्यपिशब्द उक्तः, अनेनेति, 'विदितोसी'तिपदद्वयेनेत्यर्थः, शास्त्रप्रतीतिः परंपराप्रतीतिः, 'असी'त्यनेन व्यवहारकथनादचेतनदेहेन्द्रियादिरूपोप्युक्त इत्याशयेनाहु-रचेतनश्चेति, तदुभयेति, परम्पराप्रतीतिसाक्षात्प्रतीतिरूप इत्यर्थः, आद्यपक्षेसीति न क्रियापदं

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

विदितोसीत्यत्र परम्परयेत्यादि, दृश्यमाने चतुर्भुजदेह आत्मत्वेन यः प्रतीयत इत्यर्थः, आत्मा हीन्द्रियप्रेरकतया परम्परयैव प्रतीयते लोके न तु साक्षात्, तस्येन्द्रियातीतत्वात्, एवमत्रापि चतुर्भुज-देहे कश्चिदात्मा भविष्यतीतिप्रतीतिरतो यः परम्परयात्मा प्रतीयते चतुर्भुजरूप इत्यर्थः, अचेतनश्चेति, लोके ह्यचेतनो देहः साक्षात् प्रतीयत आत्मभिन्नत्वेनाचेतनतया चक्षुरादिविषयत्वात्, तथेहापि चतुर्भुजो देह आत्मभिन्न इत्यज्ञानकृतः प्रत्ययः, एवं प्रतीतिद्वयमुपपाद्य तयोः परम्परासाक्षात्प्रतीतयोः स्वरूपं मयावगतमिति वक्तुं भवान् साक्षात्पुरुष इति वसुदेवेनोक्तं, तदाशयं स्फुटीकुर्वन्ति तदुभय-रूपो भवानित्युक्तमित्यनेन, अयमर्थः, लोके देहदेहिनोर्भेदोस्ति तद्वदिहाप्यज्ञानां तथैवप्रतीति-

वा सम्मुखोप्यसम्मुख इति, वा पुरुषत्रयरूपो भगवानिति वा वक्तु''मसि'' ''भवान्'' ''साक्षात्पुरुष'' इतिपदत्रयं, अन्नमयादेरपि पुरुषविधत्वात् पुरुषो भवतीति तद्व्युदासार्थं साक्षादित्युक्तं, पुरुषप्रवेशात् परम्परया ते पुरुषाः, नन्वात्मस्फूर्तौ ब्रह्मविदामपि साक्षात्पुरुषत्वं

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

'सैन्धवघन'दृष्टान्तन्यायोत्राभिप्रेत इति ज्ञायते, प्रत्यक्षदोषस्त्वित्यादि, शुद्धब्रह्मत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन च वेदनं हि विदितोसीत्यनेन प्रतिज्ञात'मसि भवानि'तिव्यवहारश्च प्रत्यक्षविषय एव भवति, एवं सत्युक्तव्यवहारविषयस्यैव प्रभोरुक्तरूपत्वं सिध्यतीति तत्परिहार इत्यर्थः, ननु ज्ञातत्वे प्रामाणिके सत्युक्तदोषपरिहारस्तच्च न वक्तुं शक्यं दोषत्वादित्यत आहुर्ज्ञातत्वेति, 'भवत्' 'पुरुष'पदाभ्यां पूर्वं तथोक्तत्वादलौकिकचक्षुस्तत्सामर्थ्यरूपेणापि स्वयमेव हरिः प्रकटो जात इति स्वस्य स्वज्ञानं यथा न

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

वेदनकर्माकाङ्क्षापूर्तावपि यदेवंप्रयोगस्तच्चाक्षुषत्वेन ज्ञायमानस्यैव विदितत्वज्ञापनार्थं इति सुबोधिन्याशय इतिभावः, कल्पनाक्लेशपरिहाराय पक्षान्तरमाहुर्वस्तुत इत्यादि, समस्तं पदमिति, अस्तीति-विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं तेन सह समासं प्राप्तमेकं पदं, तथा च यथा'स्तिक्षीरा गौ'रित्यादा''वस्तीत्य''-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

किन्त्व'सि'ना व्यवह्रियमाण इत्यर्थबोधकं, अस्मिन् पक्षे त्वंपदमिव'भव'त्पदमपि न वक्तव्यमिति टिप्पण्युक्तारुच्या पक्षान्तरमुक्तमथवेति, अस्मिन् पक्षे भवत्पदस्य तेन व्यवह्रियमाणत्वमर्थः, तत्रासिपदं व्यर्थं क्रियायास्तु विदितपदेनैव चारितार्थ्यादित्यरुच्या तृतीयःपक्ष उक्तः, पुरुषत्रयेति, भवत्पदेन भातीति-व्युत्पत्त्या भानकथनात् प्रत्यक्षत्वं, एतादृशोपि सन् पुरि शेत इति पुरुषोप्रत्यक्षः, तथा च मूले भवान् सन् पुरुष इत्यन्वयः, सम्मुख इति, भगवत्पदेन दृश्यमानत्वसूचनादितिभावः, पुरुषेति पदत्रयेण पुरुषत्रयरूपत्वमुक्तं, अर्थान्तरमाहुर्भगवानिति वेति, पदत्रयमिदमग्रिमं च पदत्रयमेवं षड्भिः पदैः

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

र्भवेन् मया तु चतुर्भुजस्वरूपमेव देहत्वेन देहित्वेन ज्ञातं, युक्तं ह्येतत्, ''एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म'' ''नेह नानास्ति किञ्चने''तिश्रुतेः सजातीयादिद्वैतत्रयाभावात्, अतो देहदेहिरूप एक एव त्वमित्यर्थः, अत एव ''सच्चिदानन्दविग्रह''मिति श्रुतौ पठितं, अतो न त्वयि देहात्मपार्थक्यमितिभावः, इह''भवानि''तिपदेनात्र प्रत्यक्षरूप आत्मा''सी''तिपदेन युष्मच्छब्दवाच्यः प्रत्यक्षो देहो गृहीतः, एवमात्मदेहौ पृथगुद्दिश्य तत्र ''साक्षात्पुरुष'' इत्यनेनाभेदं प्रतिपाद्य शुद्धब्रह्मत्वं साधितमिति ज्ञेयं, अथवेति, सर्वत्वं प्राप्तस्येति, ''स सर्वं भवति'' ''इदं सर्वं यदयमात्मा'' ''पुरुष एवेदं सर्वं''मित्यादिश्रुतिभिर्यः सर्वरूपः स एव परमात्मातोस्मिंश्चतुर्भुजरूपे ब्रह्मत्वबोधनार्थं सर्वरूपता वाच्येति ''भवत्पुरुष''पदाभ्यां क्रमेण बाह्याभ्यन्तररूपता प्रदर्शिता, अतो बाह्यरूप आन्तररूपस्त्वमेवेति सर्वरूपो विदित इत्यर्थः, प्रत्यक्षोप्यप्रत्यक्ष इति, चतुर्भुजरूपेण प्रत्यक्षत्वमिदमित्थतया ज्ञानाभावादप्रत्यक्षत्वमतो विरुद्धधर्माश्रयत्वमितितात्पर्यं, सम्मुखोप्यसम्मुख इति, भवत्पदेन भातीतिव्युत्पत्त्या पूज्यत्वसूचनेन कृपया सम्मुखत्वं सूचितं, पुरुषपदेनान्तरत्वाद् बहिःप्राकट्याभावेन चक्षुराद्यगोचरतयासम्मुखत्वं, भक्तानां तु कृपया सम्मुखो बहिः प्रकटीभूय व्यवहारविषयो भवति, अन्येषां तु बहिःप्राकट्याभावेन केवलमन्तर्यामितया स्थितो भगवानसम्मुख एव ॥ १३ ॥

भवतीति ततोप्याधिक्यमाह प्रकृतेःपर इति, न हि ते जीवाः प्रकृतिनियन्तारः, प्रकृतिनियमनं च गुप्तानामर्थानां मायाजीवादीनां प्राकट्यकरणात् प्रत्यक्षदोष'स्त्वसि' 'भवा'निति पदाभ्यां परिहृतः, ज्ञातत्वदोषश्च सर्वभावेन प्राकट्यात्, विरुद्धा धर्मा एकैकांशेन चरितार्था भवन्ति, तर्ह्यहमात्मा चतुर्भुजदेहे विद्यमानस्तथा भविष्यामीतिचेत् तत्राह केवलानुभवानन्दस्वरूप इति, केवलो देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणरहितः, नापि जीववत् केवलं चिद्रूपः किन्त्वनुभवानन्दः, अयोगोलके वह्निरिव भगवानस्मिन् देहे चिदानन्दः संक्रान्तो भविष्यतीत्याह स्वरूप इति, यत् स्वरूपं दृश्यते तदेव चिदानन्दरूपं, न तु चिदानन्दौ स्वरूपे यस्मिन्, अतश्चिदानन्दस्वरूपः सच्चिदानन्दविग्रह इत्यर्थः, एवं परोक्षापरोक्षान्तर्यामिरूपः परिदृश्यमानो भवानित्युक्तं, आत्मा नोक्त इत्यात्मत्वेनापि भगवन्तं निरूपयति सर्वबुद्धिदृगिति, सर्वेषां बुद्धीः पश्यतीति सर्वेषां बुद्धिषु दृग् ज्ञानं यस्येति वा, एवं षड्विधोपि भगवानयमेवेत्युक्तं प्रत्यक्षव्यवहारादयश्च धर्मा अंशेन समर्थिताः ॥ १३ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

विरोधि तथा वसुदेवज्ञानमपीत्यर्थः, "अन्यदेव तद् विदितादथोविदिता"दित्यादिश्रुतिरपि लौकिकयोस्तयोः सकाशादेव भेदमाह, अन्यथा वदद्व्याघात इतिभावः, नन्वदृश्यत्वादिप्रतिपादकवेदाप्रतिपाद्यत्वाद् ब्रह्मत्वमपि न वक्तुं शक्यमित्यत आहुर्विरुद्धा इति, यद् रूपं यदा दृश्यं तदेव तदैवादृश्यमपीतीन्द्रियसामर्थ्यलक्षणेनांशेन प्रभ्विच्छालक्षणेन तेन चोभयधर्मसिद्ध्या ब्रह्मत्वं न क्षतं भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

व्ययं प्रथमपुरुषार्थे तथा"सी"त्यव्ययमपि मध्यमपुरुषार्थे, तस्य च भवच्छब्देन समासे पूर्वोक्तोर्थोसीतिकल्पनाक्लेशश्च न भवतीत्यतस्तथेत्यर्थः, **भवच्छब्दसङ्गत्यभावारुच्येति**, अध्याहृतेन त्वंपदेन भवत्पदकार्यसिद्धेस्तदसङ्गत्यरुच्या, **तदभिमानित्वेनेति**, भातीति **भवान्** प्रकाशमान इत्यतोभिमानित्वेन, **सुबोधिन्यां प्राकट्यकरणा**दिति, कौस्तुभपीताम्बराभ्यां प्राकट्यकरणात्, **टिप्पण्यां तत्परिहार** इत्यर्थः, इदं चाग्र "एतद् वां दर्शितं रूपमि"तिभगवद्वाक्याच्च स्फुटीभविष्यति, **तथोक्तत्वादिति**, ज्ञातत्वस्योक्तत्वात्, ननु ज्ञातत्वस्य प्रामाणिकत्वे"प्राप्य मनसा सहे"तिश्रुतिविरोधस्तु दुष्परिहर इत्यत आहु'रन्यदेवे'त्यादि, **अपिशब्दा**'दानन्दं ब्रह्मणो विद्वानि'तिश्रुतिः सङ्गृह्यते, **अन्यथेति**, समानकारणयोरेकविषये विदितत्वाविदितत्वयोः प्रामाणिकत्वे, तथा च वदतोव्याघातपरिहाराय विदितत्वाविदितत्वयोः स्वरूपभेदे सिद्धे लौकिकविदितत्वाद् भिन्नत्वस्य सिद्धत्वे सुखेन तस्यापि परिहार इत्यर्थः, **सुबोधिन्यामत** इति, अनुभवानन्दावेव स्वरूपं यस्येत्युद्देश्यविधेयभावादित्यर्थः, **परोक्षापरोक्षान्तर्यामिरूप** इति, अदृश्यरूपो दृश्यरूपोन्तर्यामिरूपश्चेत्यर्थः, **आत्मेति**, सर्वात्मा, **षड्विध** इति, क्षराक्षरपुरुषोत्तमान्तर्यामिदेहजीवभेदेन षड्विधः, यद्वा **सैन्धवघन**दृष्टान्तात् पूर्वमाधिभौतिकादित्रयरूपेणात्र सर्वान्तर्यामिदेहजीवरूपेणेत्यर्थः ॥ १३ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

सङ्ख्यातात्पर्यत्वेन भगवत्त्वं वा वक्तुमिदं पदत्रयं पूर्वमुक्तमित्यर्थः, इममेवार्थमभिप्रेत्य वाक्यार्थोपसंहार '**एवं षड्विधोपि भगवानि**'ति वदिष्यन्ति, **सच्चिदानन्दविग्रह** इति, अनुभवानन्दौ स्वरूपं यस्येत्युक्त्या सत्त्वेन प्रतीयमानस्य विग्रहस्य चिदानन्दात्मकत्वमुक्तं, तथा च सच्चिदानन्दात्मको विग्रहो न तु केवलं सदात्मक इत्युक्तं जातमितिभावः, **परोक्षेति**, दृश्यमानो विग्रह एव चित्सदानन्दरूप इत्यर्थः, **आत्मेति**, अत्र विग्रह आत्मत्वेन प्रतीयमानस्य स्वरूपं नोक्तमित्यर्थः, **सर्वेति**, सर्वबुद्धिद्रष्टुः स्वबुद्धिद्रष्टृत्वं सिद्धमेवेतिभावः, बुद्धिशब्देन पञ्चेन्द्रियजन्यानि ज्ञानानि ॥ १३ ॥

स एव स्वप्रकृत्येदं सृष्ट्वाग्रे त्रिगुणात्मकम् ॥
तदनु त्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे ॥ १४ ॥

दूषणान्तरमाशङ्क्य परिहरति स एवेति,

यद्यहं सर्वरूपो भगवानेव कथं देवक्या उदरे प्रविष्ट इति चेत् तत्राहाप्रविष्ट एव तत्र विद्यमान एव प्रविष्ट इव भाव्यसे, न हि दर्शनमात्रेण प्रविष्टत्वनिर्धारः कर्तुं शक्यो यावच्छास्त्रेण दर्शनं संवादि न भवति, "स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधाने विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये" "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशद्," "गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे" एवं वेदे स्थित्यर्थं कार्यार्थमनेकरूपभवनार्थमन्यप्रवेशनार्थं च प्रवेशः श्रूयते, तथा देवक्यामपि कश्चन प्रवेशनप्रकारो भविष्यति, ननु तथापि सोपाधिक एव कार्याभिनिविष्ट एव प्रविशतीति मुख्यः कृष्णः कथं स्यात् तत्राह—प्रविष्ट एव प्रविष्ट इवेति, योगबलादपीन्द्र इव प्रवेशः सम्भवति दक्षिणायां वा जननार्थं प्रवेशः सम्भवति, "यो वा इतो जनिष्यते स इन्द्रो भविष्यतीति तां प्राविशत् तस्या इन्द्र एवाजायते" तिश्रुतेर्दितेर्जठरे च मरुतां छेदनार्थमिन्द्रः प्रविष्टस्तथा भगवानत्र न प्रविष्ट इति वक्तुमप्रविष्ट इत्युक्तं, प्रवेशधर्मो भगवति वर्तत इति तज्ज्ञापनार्थं प्रविष्ट इवेति विभाव्यते, तर्हि कः प्रकारः प्रवेश इत्याकाङ्क्षायामाह यः पूर्वं सच्चिदानन्दरूप उक्तः स एवाग्रे पूर्वमेव स्वप्रकृत्याधिदैविकस्वभावेनेदं भगवदर्थमेव जगत् त्रिगुणात्मकं सृष्ट्वा, अन्यार्थं जगत्सृष्टौ प्रवेशोपेक्ष्यते न स्वार्थसृष्टावित्यप्रविष्ट एव भोगार्थं कारणत्वेनैवाविर्भूतः सृष्ट्यन्तरन्यायेन प्रविष्ट इव विभाव्यसे, अयमत्र प्रवेशदर्शने प्रकार उक्तः। भगवान् स्वार्थं सृष्टानसमानुपभोक्तुमस्मासु स्थित एवाविर्भूत इत्यप्रविष्ट एव प्रविष्टो विभाव्यस इत्यर्थः। यथा सृष्ट्यन्तरन्यायेन प्रवेशभावना तथा

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

स एव स्वप्रकृत्येत्यत्राधिदैविकस्वभावेनेति, आधिदैविकस्वभावेनेत्यादि, लीलौपयिकपदार्थानामलौकिकत्वेन लौकिक्या प्रकृत्या न तत्सृष्टिः सम्भवतीति तथोक्तं, अन्यथा स्वपदानर्थक्यमितिभावः १४

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स एवेत्यत्र कश्चन प्रकार इति, तथा च तैः प्रकारैर्यथा न सर्वरूपत्वव्यापकत्वादिहानिस्तथानेनापीत्यर्थः, तथापीति, वैदिकप्रकारेपीत्यर्थः, आहेति, प्रवेशस्य भावनामात्रत्वादप्रविष्टत्वमाहेत्यर्थः, तदुपपादयन्ति योगेत्यादि, यथानुगमाधिकरणविषयवाक्ये योगबलादिन्द्रः परमात्मनि प्रविष्टस्तथेत्यर्थः, दक्षिणायां वेति, वाशब्द इवार्थे ज्ञेयः, प्रकारान्तरेणापीन्द्रप्रवेशमाहुर्दितेरित्यादि, तथेति, सोपाधिकः कार्याभिनिविष्टश्च वा, तथा चानुपाधिकत्वं कार्यार्थतया प्रवेशभावना चोपपद्यत इत्यर्थः, प्रकारसंदेहं परिहर्तुं व्युत्पादयन्ति तर्हीत्यादीत्यर्थ इत्यन्तं, आधिदैविकस्वभावेनेत्यस्य तात्पर्यं तत्र प्रमाणं च टिप्पण्या-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स एवेत्यत्र दर्शनमात्रेणेति, 'जगन्मङ्गल' मितिश्लोके समाधौ देवकीं भावयित्वा तत्र भगवन्तं स्थापितवानित्युक्तं तथा च दर्शनमात्रेणेत्यस्य मानसप्रत्यक्षमात्रेणेत्यर्थः, स्थित्यर्थमिति, इदं चतुष्टयमुक्तेषु चतुर्षु वाक्येषु क्रमाज्ज्ञेयं, अन्येति, जीवप्रवेशनार्थमित्यर्थः, सोपाधिक एवेति, 'सोकामयते' त्यत्रोक्तकामसहित एवेत्यर्थः, कार्याभिनिविष्ट इति, जगज्जननार्थं तत्प्रकाराभिनिविष्टचेता इत्यर्थः, मुख्यः कृष्ण इति, 'अद्भुत' पदोक्त लोकवेदाप्रसिद्ध इत्यर्थः, इन्द्र एवेति, आधिभौतिक

यथेमेविकृता भावास्तथा ते विकृतैः सह ॥
नानावीर्याः पृथग्भूता विराजं जनयन्ति हि ॥ १५ ॥

स्नेहद्वेषसाधारणभावानामपि प्रभुविषयकाणां लीलास्थजनेषु दर्शनात् सृष्ट्यन्तरन्यायेन तेषामेवात्र सत्त्वादिरूपत्वमित्याशयेन त्रिगुणात्मकत्वोक्तिर्ज्ञेया, अत्रिगुणात्मकमिति वा, यद्वाग्रे पूर्वं त्रिगुणात्मकं जगत् सृष्ट्वा तदनु तदनन्तरमुक्तरूपया स्वप्रकृत्येदं लीलात्मकं जगत् सृष्ट्वेत्यग्रे पूर्ववत्, अन्यथा त्त्वाप्रत्ययेनैव पूर्वभावित्वप्राप्त्यार्थादेवाप्रवेशानन्तर्यमपि लभ्यत एवेति तदन्वितिपदं व्यर्थं स्यात्, यद्वा सृष्ट्यनन्तरं यस्तत्र प्रवेशस्तस्यानुप्रवेश इति रूढनाम ज्ञेयं, तथा सति नोक्तदोषः, अत एव श्रुतिरपि "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश"दित्युक्तवती, अन्यथान्वित्युपसर्गवैयर्थ्यं स्यात् ॥ १४ ॥

उक्तरीत्या दूषणान्तरमप्याशङ्क्य पुनः परिहरति द्वाभ्यां **यथेमे विकृता भावा** इति ।

नन्वस्मिन् रूपे प्राकृतेष्विव पृथिव्यादीनि भूतानि प्रतीयन्ते, ततः कथमानन्दमय इति चेत् तत्राह **यथेमे**स्मिन् रूपे विद्यमाना अविकृता भावा आधिदैविकानि चतुर्विंशतितत्त्वानि

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

माहुराधिदैविकेत्यादि, **सुबोधिन्याम**पेक्ष्यत इति, साक्षित्वप्रकाशननियमनाद्यर्थमपेक्ष्यते, न तु **स्वार्थसृष्टा**विति, स्वार्थसृष्टौ कारणतया विद्यमानेनैव रूपेणान्तर्यामिकार्यस्य जीवकार्यस्य च करणान्नापेक्ष्यते, ननु "तमद्भुत"मित्यत्र लीलोपयोगिप्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वमभिप्रेतमित्युक्तमिह तु **त्रिगुणात्मक**त्वमुच्यत इति कथमविरोध इत्यत आहुर्यथेत्यादि ज्ञेयेत्यन्तं, मायासाम्यस्य दौर्बल्यमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहु**रत्रिगुणात्मकमिति** वेति, अकारप्रश्लेषमनङ्गीकृत्य पक्षान्तरद्वयमाहुर्यद्वेत्यारभ्योक्तरीत्येन्तम् ॥ १४ ॥

यथेमे इत्यत्र **सुबोधिन्यां प्रतीयन्त** इति, शरीररूपेण पृथ्वी मुखे मुख्या आपः कान्तिरूपं तेजः सर्वत्र प्राणरूपो वायुर्नासिकायां छिद्रेष्ववकाशरूपेणाकाश इत्येवं प्रतीयन्ते, **तत्राहे**ति, तादृश्यामाशङ्कायां स्वरूपे प्रतीयमानानां तेषां दृष्टान्तमुखेन नित्यत्वं चाविकृतत्वं चाहेत्यर्थः, दृष्टान्तं व्युत्पादयन्तो मूले यथेत्यस्य **विराजं जनयन्ति** हीतिचतुर्थपादेनान्वय इत्यभिप्रेत्य व्याकुर्वन्ति **यथे**त्यादि, **प्रतिपादिता**-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

इन्द्रे भगवद्बाहुरूपस्याधिदैविकस्य प्रवेश इत्यर्थः, अत्र प्रवेशमात्रं साधारणधर्म न तु योगबलादित्यस्येन्द्रेप्यन्वयः, यथा तत्र प्रवेशस्तथात्र योगबलादपि सम्भवतीत्यर्थः, **प्रवेशधर्म** इति, प्रवेशकृतो धर्मो बहिर्निर्गमनं जननमित्यर्थः, यद्वा **सृष्ट्यनन्तर**मिति, एतद्दूषणसमाधानमेवं वा कर्तव्यमित्यर्थः, तथा च पूर्वोक्तैकसृष्टिपक्ष एव दूषणसमाधानपूर्वकमनेन स्थापित इति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

यथेमे इत्यत्रा**विकृता** एव भावा भावत्वेन सदृशैर्विकृतैः भावैः सहभूता विराजं जनयन्तीत्यन्वयः, **रूपरसादी**ति, पूर्व**मादि**पदेन गन्धादयः; अग्र **आदि**पदेन क्रियादयः, 'विनापि सहपदं सहार्थे तृतीये'तिव्यवस्थापितत्वादत्र सहपदप्रयोगं विनापि **विकृतै**रितितृतीयया सहार्थलाभेपि सहपदप्रयोगादन्योन्यमपि सहभावो विवक्षित इत्याशयेनाहुः **सर्वे संहत्ये**ति, तथा च मूलस्थ**सह**पदस्यार्थोयं,

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

यथेमे विकृता भावा इत्यस्य विवृतावाधिदैविकचतुर्विंशतितत्त्वानीत्यादि, अयमर्थः, अस्मिंश्चतुर्भुजदेहे पृथिव्यादीनि यानि प्रतीयन्ते तान्याधिदैविकान्याधिदैविकानामतिरोहितानन्दांशत्वे-

---

१. तथैव विकृतैः सहेतिपाठः श्रीप्रकाशकाराभिप्रायेण ।

"चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मन" इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितानि तत्तत्कार्यार्थं तत्र तत्र स्थितानि, **विकृतैस्तथैव** चतुर्विंशतितत्त्वैः प्राकृतैः **सह नानावीर्या** रूपरसादिज्ञापनादिसमर्था अन्योन्यममिलिता भिन्नान्येव कार्याणि कर्तुमेकस्मिन्नेव कार्ये **सर्वे संहत्य विराजं** ब्रह्माण्डविग्रहं **स्वराड्देहं जनयन्ति**, युक्तश्चायमर्थः आधिदैविकव्यतिरेकेणाधिभौतिकात् केवलात् कार्यं न सम्भवतीति, तथा प्रकृतेपि सर्वांशो भगवानिति तान्याधिदैविकानीह प्रतीयन्त इति न कोपि दोषः ॥ १५ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नीति, उपलक्षणविधया प्रतिपादितानि, **तत्रतत्रे**ति, तेषुतेष्विन्द्रियेष्विव तेषु तत्त्वेषु, **तथैवे**ति, **तादृशै**-रविकृतसदृशैः, अयं मूलस्थस्य **तथा त** इत्यस्य विवरणं, **त** इति, वक्ष्यमाणा ये विकृताः, वस्तुतस्तु **तथैव विकृतैः सहे**तिपाठो भाति, **'सहेत्यन्तस्यैकस्मि'** न्नित्यग्रिमग्रन्थेनान्वयः, **नानावीर्या** इत्यादिकं तु विकृताविकृतयोः साधर्म्यबोधनार्थं शेषं स्फुटं, तथा सत्येवं **योजना**, इमे **अविकृता भावा नानावीर्याः पृथग्भूतास्तथा** तादृशास्ते वक्ष्यमाणाविकृता भावाः, **तथैवे**ति वा पाठः, **'विकृतैः सह यथा विराजं जनयन्ति ही'**ति बोध्यं, एवं दृष्टान्तं व्याख्याय दार्ष्टान्तिके योजयन्ति **तथा प्रकृतेपी**त्यादि, **तानी**ति, विराड्जनकान्यविकृतानि तत्त्वानि, **न कोपि दोष** इति, पृथिव्यादिभूतदर्शनकृतो यः स्वरूपेनित्यत्वविकृतत्वादिप्रतीतिरूपो दोषः सोपि नेत्यर्थः, न च **विकृतैस्तथैवे**त्यादिना चतुर्विंशतितत्त्वानां विकृतत्वप्राकृतत्वकथनं कथं सङ्गच्छते प्रकृतितत्त्वे विकृतत्वप्राकृतत्वयोः सांख्यैः पौराणिकैश्चानङ्गीकारादिति वाच्यं, एकादशस्कन्धे द्वाविंशाध्याये 'प्रकृतिः पुरुषश्चेतिविकल्पः पुरुषर्षभ एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मक' इत्यादिना प्रकृतिपुरुषयोरपि विकल्पत्ववैकारिकत्वगुणव्यतिकरात्मकत्वानां भगवतैवाङ्गीकारात्; सिद्धान्तस्य च भगवन्मतीयत्वाद् ब्रह्मवादे ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि विकारत्वाद् 'यावद्विकारं तु विभागो लोकव'दिति सूत्रोक्तन्यायस्य प्रकृतत्त्वेष्यङ्गीकारे बाधकाभावाच्चेति ॥ १५ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्राकृतैः सहेतिसहपदेन तु तृतीयाया अर्थ उक्त इति ज्ञेयं, **ब्रह्माण्डविग्रह**मिति, ब्रह्माण्डरूपो यो विग्रहस्तद्रूपमित्यर्थः, **स्वराड्देह**मिति, विराजन्तर्गतस्य स्वराजो देहमित्यर्थः, **सर्वांश** इति, अत्र सर्वांशयुक्तो भगवानित्यंशसम्बन्धिन एते भावाः प्रतीयन्त इत्यर्थः, अंशानां सत्त्वव्यवहितत्वात्, सत्त्वनिष्ठा विराड्देहजनकाः कारणभूता भावास्तत्र प्रतीयन्ते, पुरुषोत्तमस्य त्वानन्दमयत्वात् तत्र शिरआदयः प्रियादिरूपा एव न हि ते कारणभूताः, 'कारणत्वं न चैवास्ति चिदानन्दांशयोः स्वत' इतिसिद्धान्तात्। अतः सुष्ठूक्तं **सर्वांशयुक्तत्वादेतत्प्रतीति**रिति, तथा चेदं समाधानमंशसद्भावमभिप्रेत्य केवलपुरुषोत्तमाख्यं तु वस्त्वेव तादृशमिति तत्र न शङ्का काचिदितिभावः ॥ १५ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

नाविकृतत्वमतो नास्मिन् रूपे कोपि प्राकृतांश इतिभावः, ननु चतुर्भुजस्यास्य साक्षात्पुरुषोत्तमत्वे नात्राधिदैविकतत्त्वानामपि विग्रहपातित्वं न वक्तुमुचितं केवलानन्दमयत्वादाधिदैविकतत्त्वानां तु भगवद्धर्मात्मकविशुद्धसत्त्वरूपत्वेन पूर्णरूपेनंगीकारादित्याशंक्य समाधिमाहुः **प्रकृते सर्वांशो भगवा**नित्यनेन, अयमर्थः 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मितिवाक्यादस्यावतारित्वेन सर्वेषामंशानामत्र विद्यमानत्वं, अंशानां तु भगवद्धर्मात्मकविशुद्धसत्त्वरूपविग्रहत्वेन तत्राधिदैविकतत्त्वानां सत्त्वं प्रमाणसिद्धमित्यंशिनि कृष्णे तादृक्तत्त्वानां प्रतीतौ न कोपि दोषः, नैतावता चतुर्भुजरूपस्यानन्दमयत्वं हीयत इतिभावः ॥१५॥

सन्निपत्य समुत्पाद्य दृश्यन्तेनुगता इव ॥
प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह सम्भवः ॥ १६ ॥

ननु त्वक्चर्मादयोपि प्रतीयन्ते लोमदन्तनखानि च ततः कथमानन्दमय इति चेत् तत्राह **सन्निपत्येति** ।

सन्निपत्य मिलित्वा सम्यगुत्पाद्येति पूर्वानुवादः कार्येपि कारणेष्विवाधिदैविकं रूपं वर्तत इतिज्ञापनार्थः। **अनुगता इव दृश्यन्ते** पुनः कार्ये त्वक्चर्मादिरूपेण पृथिवीसमष्टौ तत्तद्रूपा वा, सर्वत्र

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अग्रिमे **ततः** कथमिति, कारणरूपेण पृथिव्यादिप्रतीतौ भवतु समाधानं न तु कार्यरूपेणापि प्रतीतौ कार्यस्य जन्यत्वादतः कथम् ? **तत्राहेति**, तादृश्यामाशङ्कायां त्वगाद्यात्मककार्यरूपेणापि प्रतीयमानस्य दृष्टान्तमुखेन नित्यत्वमविकृतत्वं चाहेत्यर्थः, **मिलित्वेति**, पूर्वं 'विकृतैः सहे'त्युक्तं स सहभावो निमित्तभूतानामिवापि सम्भवतीति तद्व्युदासार्थं दुग्धजलादिवदुपादानत्वेन मिश्रीभूय, **पूर्वानुवाद** इति **जनयन्तीत्यस्यानुवादः**, **वर्तत** इति, 'तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् स' इतिन्यायेन वर्ततेन्यथा कार्यजन्यं कार्यान्तरं न स्यात्, **अनुगता इवेति**, पटे तन्तव इव, **समष्टाविति**, ब्रह्माण्डे, **अन्यदपीति**,

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सन्निपत्येत्यत्र पूर्वानुवाद इति, संहननस्य विराजुत्पादनस्य च **पूर्वश्लोकोक्तस्यानुवाद** इत्यर्थः, **कारणेष्विवेति**, अंशावतारेष्विवेत्यर्थः, परमत्राधिदैविकमेव **रूपं** न त्वाधिभौतिकं कार्ये तूभयविधमपीतिविशेषः, **अनुगता इवेति**, अग्रिमव्याख्यानानुरोधाद् यतो दृश्यन्तेतोनुगता इव सन्तीत्यन्वयः, पूर्वोक्ता अविकृता भावाः पूर्वं विराजितत्त्वरूपेण दृष्टाः **पुनः कार्ये** व्यष्टौ तत्त्वकार्य-त्वक्चर्मादिरूपेण दृश्यन्तेतः कार्येनुगता इव सन्तीत्यर्थः, अनुगतत्वं विशदयन्ति **पृथिवीति**, **समष्टौ** सङ्घातरूपेस्मदादिदेहे कारणभूताधिदैविकी पृथिव्यनुगतेव, सर्वसङ्ग्रहार्थमाहुस्**तत्तद्रूपा** वेति,

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

सन्निपत्येस्य विवृतौ **कार्येपि कारणेष्विवेति**, यथा कारणान्याधिदैविकचतुर्विंशतितत्त्वानि 'यथेमेविकृता भावा' इत्यत्र विकाराराहित्येनोक्तानि, तथैव कार्येष्वपि त्वक्चर्मादिष्वाधिदैविकत्वमत आधिदैविकानि कार्याणि त्वक्चर्मादीनि चतुर्भुजरूपे प्रतीयन्ते; आधिदैविकानामतिरोहितचिदानन्दत्वात् तेषां सत्तया न कोपि दोषः; अंशिनि कृष्णेंशानां सत्तयांशगतान्याधिदैविककार्यरूपत्वगादीनि प्रतीयन्तेंशी चतुर्भुजरूपस्तु केवलमानन्दमय एव; तत्र नाधिदैविकतत्त्वानामाधिदैविकत्वगादीनां वा विग्रहघटकत्वमिति बोध्यं, अत एव 'इयानसावीश्वरविग्रहस्य यः सन्निवेशः कथितो मया त'इत्यस्य विवृता 'वसौ प्राक्तनरूपो विन्यास इयानेतावानानन्दमयस्य त्वन्य'इत्युक्तं, अतश्चतुर्भुजरूपं तु केवलमानन्दमयमेव, **ज्ञापनार्थ** इति, **सन्निपत्येत्यादिना** पूर्वश्लोकोक्तप्रकारानुवादे कृते तान्येवाधिदैविकानि चतुर्विंशतितत्त्वानि भौतिकैर्विकृतैश्चतुर्विंशतितत्त्वैर्विराजमुत्पाद्याधिदैविककार्येनुगतान्यत आधिदैविकतत्त्वानुगतानि कार्याण्यप्याधिदैविकान्यनुवादं विना पूर्वोक्तस्मारणाभावे न **दृश्यन्तेनुगता इवे**त्येतावन्मात्रकथने भौतिकानामनुगतत्वं सम्भाव्येतात आधिदैविकप्रसक्त्यर्थ-

१ 'आकाशाद् वायु'रित्याद्युत्पत्तिस्तदा ब्रह्मण एव तदात्मकत्वात् स ईश्वर एव कर्ता, तत्र हेतुस्तल्लिङ्गात् सर्वकर्तृत्वस्य ब्रह्मलिङ्गत्वात् ।

रुधिरादिरूपं जलमेवमन्यदपि, तर्हि दर्शनप्रामाण्यादनुगता इव भवन्त्वितिचेत् तत्राह प्रागेव कारणत्वेनेह विद्यमानत्वात् पुनस्तेषामिहोत्पत्तिर्न सम्भवति, कारणानां विलक्षणत्वात्; साक्षात्प्रवेशस्तु प्रतीत्यैव बाधितः। यथाधिदैविकानि कारणरूपाण्येवं दन्तादीन्यप्याधिदैविकानीति पूर्ववत् तेषामप्यत्र प्रतीतौ न कोपि विरोधः ॥ १६ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तेजोवायुव्योमापि, तथा चानुगतत्वात् कार्ये कारणभूतानां तत्त्वानां सत्ता दृष्टान्तेनोपपादिता; अतः परं तेषां तत्त्वानां बीजाङ्कुरवत् कृत्स्नप्रसक्तिवारणायावतारयन्ति तर्हीत्यादि। भवन्त्विति, कार्यमात्ररूपा भवन्तु। समाधिं व्याकुर्वन्ति प्रागित्यादि। इहेति, स्वरूपे ब्रह्माण्डोपरि च। इहोत्पत्तिरिति, कार्ये पुनरुत्पत्तिः। विलक्षणत्वादिति, कृत्स्नप्रसक्तिवारणार्थं कार्यानवयवतयातिरिक्तत्वेन विद्यमानत्वात्। ननु तत्रानुगमो बीजाङ्कुरन्यायेनास्तु 'जातेङ्कुरे कथमिहोपलमेत बीज'मिति सप्तमस्कन्धे प्रह्लादवाक्याच्चेति चेत् तत्राहुः साक्षादित्यादि। तथा च त्वगादीनां बीजाङ्कुरन्यायकप्रवेशस्तु मातापित्रोः शरीरे तेषां विद्यमानत्वप्रतीत्यैव बाधित इत्यर्थः, एवमाधिदैविकानां कारणभूतानां तत्त्वानां व्यतिरेकं दृष्टान्तेन साधयित्वा फलितमाहुर्यथेत्यादि। न कोपि विरोध इति, शास्त्रसिद्धत्वात् तद्विसंवादिप्रतीतकृतो विरोधोऽकिञ्चित्करत्वान्नेत्यर्थः ॥ १६ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

घटादौ सर्वत्र तत्कारणरूपाधिदैविकी पृथिव्यनुगतेव समष्टौ जलं रुधिरस्वेदादिरूपं हिमकरकादौ च तत्कारणरूपमनुगतमिवेत्यर्थः, अन्यदपीति, तत्त्वान्तरमपीत्यर्थः। तर्हीति, एतस्यैव विवरणं दर्शनेति, अत्रापीतिशेषः, कार्ये कारणगुणानां दर्शनप्रामाण्यात् कारणगता गुणाः कार्येनुगता इव सन्तीति चेदुच्यते तर्ह्यत्र स्वरूपेपि कार्यधर्माणां दर्शनादत्रापि कार्यधर्मा अनुगता इव भवन्त्वित्यर्थः, पुनस्तेषामिति, एकवारं कार्येपूत्पन्नानां पुनः कारण उत्पत्तिर्नेत्यर्थः। विलक्षणत्वादिति, कार्यविलक्षणत्वादित्यर्थः, कारणधर्माः कार्येषु गता इव भवन्ति ततः कार्यसम्बन्धिनो भूत्वा पुनः कारणेनुगता इव न भवन्तीदमेव कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यमितिभावः, कार्येपि कारणासाधारणधर्मा नानुगच्छन्ति किन्तु केचन साधारणधर्मा अनुगता भवन्तीतीवपदप्रयोगः, कार्येषु धर्मा अपि साधारणाः कार्यरूपेणोत्पद्यन्तेतस्तत्रानुगताः कारणे तूत्पत्तिर्न सम्भवत्यतोदर्शनेपि कार्यधर्मा अनुगता इव न सन्तीत्यर्थः।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

मनुवाद इत्यर्थः। त्वक्चर्मादिरूपेण पृथिवीति, आधिदैविकत्वक्चर्मादिरूपेणाधिदैविकपृथिव्यनुगतात आधिदैविकास्त्वगादयोत्र प्रतीयन्त इत्यर्थः। एवं भगवत्स्वरूपविमर्शरीत्या आधिदैविककारणकार्ये निरूप्य लोकप्रसिद्धव्याख्यारीत्या लापयन्ति समष्टावित्यारभ्यान्यदपीत्यन्तेन। अस्मिन् पक्षे भौतिका भावा भौतिकतत्त्वानि विराजमुत्पाद्य समष्टौ तत्तद्रूपाः कार्यरूपा अनुगता इति श्लोकद्वयार्थो बोद्धव्यः। तत्र दृष्टान्तो रुधिरादिरूपं जलमिति, अतिदिशन्त्येवमिति। अनुगता इवेति, कार्यरूपेण अनुगता उत्पन्ना भवेयुरितिपूर्वपक्षाशयः; तत्र समादधते प्रागेवेत्यारभ्य न सम्भवतीत्यन्तेन, तथा च कारणत्वेन प्रकटसच्चिदानन्दरूपेणालौकिकभावेनाधिदैविकतत्त्वानामिह

१ साकल्येन सर्वभावेनेत्यर्थः । २ विराटस्वरूपे ।

एवं भवान् बुद्ध्यनुमेयलक्षणैर्ग्राह्यैर्गुणैः सन्नपि तद्गुणाग्रहः॥
अनावृतत्वाद् बहिरन्तरं न ते सर्वस्य सर्वात्मन आत्मवस्तुनः॥१७॥

एवं दृष्टान्तद्वयमुपपाद्य तेषामाधिदैविकानां भगवतो भेदो भविष्यतीति तन्निराकरणार्थं दार्ष्टान्तिकेतिदिशत्येवं भवानिति।

एवंरूपो भवानेवेत्यर्थः, अन्यथा मूलस्यातादृशत्वे कार्यं तादृशं न कदापि भवेदिति पुनर्दूषणान्तरमाशङ्क्य परिहरति बुद्ध्यनुमेयेति। ननु भगवान् दृश्यः कथमन्यथा सर्वमुक्तिश्च स्यात्?

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

अग्रिममवतारयन्त्येवमित्यादि। अतिदेशे युक्तिमाहुरन्यथेत्यादि, तथा च 'व्यावहारिकः प्रपञ्चः स्वसत्तोत्कृष्टसत्ताकप्रपञ्चपूर्वको मायिकप्रपञ्चत्वादैन्द्रजालिकप्रपञ्चव'दितिन्यायेन पारमार्थिकप्रपञ्चसिद्धौ पश्चात् तत्स्वरूपे विचार्यमाणे 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मिति 'यदक्षरे परमे प्रजा' इत्यादिजातीयकश्रुतिभिर्द्वितीयस्कन्धीयचतुःश्लोक्युक्तप्रकारेण च ब्रह्मरूपत्वं पर्यवस्यति। एवं ब्रह्मणः सर्वाकारत्वे सर्वात्मकत्वे च सिद्धे नाद्वैतश्रुतिविरोधः, अविद्यादिवदभेदस्यापि भेदविरुद्धसम्पद्रूपत्वादिति। इदं चादृश्यत्वादिगुणकाधिकरणादवगन्तव्यं। बुद्ध्यनुमेयेत्यत्र दूषणान्तरं व्युत्पादयन्ति नन्वित्यादि।

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

तथा च 'तत् सृष्ट्वे'तिप्रकारेण यथा कारणधर्मा कार्येनुगतास्तथा कार्यधर्माः कारणेनुगता नेत्युक्तं, तर्हि 'तदेवानु प्राविश'दितिप्रकारेण कार्यधर्माः कारणे प्रविशन्तामित्यत आहुः **साक्षात्प्रवेशस्त्विति**, धर्माः कार्ये कार्यं स्वसमष्टौ विराजि स च स्वकारणभूततत्त्वेषु तानि भगवतीत्येवम्परम्परया प्रवेशः सम्भवति साक्षादेवानुप्रवेशलक्षणः प्रवेशस्तु कार्यधर्माणां तावत्सामर्थ्याभावात् प्रत्येतुमेव न शक्यतेतो **बाधित** इत्यर्थः। श्लोकद्वयार्थमुपसंहरन्ति **यथेति**, अत्र तत्त्वरूपाश्चक्षुरादयः प्रतीयन्ते त आधिदैविका एवेति पूर्वश्लोकार्थः; तत्त्वकार्यरूपास्त्वगादयः प्रतीयन्त त आधिदैविका एवेति द्वितीयश्लोकार्थः; विराडुत्पत्तेः पूर्वावस्था द्वितीयश्लोक उक्तातस्तत्र कार्यभूता उक्ता इतिभावः॥ १६॥

एवं भवानित्यस्याभास **एवमिति**, एत एव विराजं जनयन्तीतिकथनेन विराजीवात्रापि तत्त्वानि प्रतीयन्ते परं त्वाधिदैविकानीति पूर्वश्लोक उपपादितं कार्येनुगता इव, अत्र तु दृश्यमानत्वेपि कार्यगतानां सम्भवो नेतिकथनेन तत्त्वकार्याणि त्वगादीनि कार्ये इवात्रापि प्रतीयन्ते परं त्वाधिदैविकानीति द्वितीयश्लोक उपपादितं, तथा **चोपपाद्या**धिदैविकत्वबोधनार्थमितिशेषः। तात्पर्यवशादयमर्थो लब्ध

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

रूपे विद्यमानत्वात् पुनस्तेषां त्वगादिरूपेणोत्पत्तिर्नास्त्यपि त्वाधिदैविकतत्त्वान्येवावतारवत् त्वगादिशब्दवाच्यं रूपान्तरं गृहीत्वा तिष्ठन्तीति न तत्कार्यत्वमाधिदैविकत्वगादीनामपि तु रूपान्तरत्वमतो नित्यान्येव त्वगादीनीति कार्यत्वं तत्र भाक्तमितिभावः। अत एव **अनुगता इवे**तीवपदं। अत एव **न तेषामिह सम्भव** इत्यनेनाधिदैविककारणानां त्वगादिरूपेणोत्पत्तिर्निराकृता। तत्र हेतुमाहुः **कारणानां विलक्षणत्वादि**ति, आधिदैविककार्यत्वगादिनिरूपितकारणत्वानामाधिदैविकतत्त्वानामित्यर्थः। **विलक्षणत्वा**दिति, भौतिकतत्त्वेभ्यो विलक्षणत्वादित्यर्थः। अयं भावः, भौतिकानां तत्त्वानां लौकिककार्येष्वनुगतत्वं तत्तद्रूपेणोत्पत्तिराधिदैविकतत्त्वानां त्वाधिदैविककार्यरूपेण नोत्पत्तिराधिदैविककार्याण्याधिदैविककारणानामवतारवदंशरूपाणीति ज्ञेयम्॥ १६॥

बाह्यत्वेन भिन्नत्वेन च कथं प्रतीयते ? न हि भगवान् बाह्य एव भिन्न एव, तस्माद् भिन्नत्वेन बाह्यत्वेन दृश्यत्वेन च प्रतीयमानत्वाद् दोषत्रयसद्भावान्नानन्दमयो भगवानिति चेत् तत्राह **बुद्ध्यानुमेयं लक्षणं** येषां तादृशैरिन्द्रियैर्ग्राह्यैर्गुणै रूपादिभिः सह तत्र विद्यमानो भवान् गृह्यमाणोपीन्द्रियसम्बन्धयुक्तोपि सन्नपि **तद्गुणैरिन्द्रियसामर्थ्यैर्न ग्रहो यस्य**। यद्यपि भगवानिन्द्रियेषु विषयेष्वपि वर्तते तथापि तेषामिन्द्रियाणां न भगवद्ग्रहणसामर्थ्यं, न वाधिदैविकानामन्यार्थं निविष्टानां, ग्राह्यस्वरूपत्वाच्च न ग्राहकत्वं, न वा विषयाणां स्वाधिदैविकैः सह ग्राहकसम्बन्धः। अतः सर्वत्र विद्यमानोपि रूपभूतोपि रूपे

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अन्यथेति, साधनं विनैव दृश्यत्वे। **सर्वमुक्तिश्चेति**, चकारेण सर्वाभावकृतो लीलाया अभावः समुच्चीयते। **हीति**, श्रुतिविरोधरूपाद्धेतोः। **तत्राहेति**, तादृश्यामाशङ्कायामिन्द्रियसामर्थ्येनाग्राह्यत्वादिकमाहेत्यर्थः। तदुपपादयितुं व्याकुर्वन्ति **बुद्ध्येत्यादि**। **बुद्ध्येति**, उपलब्ध्या। **लक्षणमिति**, ज्ञानकरणत्वं। **सामर्थ्यमिति**, दर्शनाभावेनैव तथानिश्चयादित्यर्थः। ननु मास्तु लौकिकेन्द्रियग्राह्यत्वं तथाप्याधिदैविकेन्द्रियाणां भगवद्विभूतिरूपत्वाद् भगवतस्तद्ग्राह्यत्वं त्वदण्डवारितमित्यत आहुर्**न वेत्यादि**। **अन्यार्थमिति**, लौकिकेन्द्रियेषु सामर्थ्याधानार्थं, तथा च यथा दहरविद्यायां नाडीरुपक्रम्या "मुष्मादादित्यात् प्रतायन्त" इत्यादिनोक्तो नाडीसूर्यरश्मिसम्बन्धो देहान्निष्क्रमणसमये जीवस्य मार्गप्रकाशनमात्रं करोति न तु कार्यान्तरं तद्वदित्यर्थः। ननु सामर्थ्याधानवद् ग्राहकत्वमप्यङ्गीकार्यमिति चेत् तत्राहुर्**ग्राह्येत्यादि**। इन्द्रियैर्यद् **ग्राह्यं** रूपादि तत्स्वरूपत्वादित्यर्थः। इदं च द्वितीयस्कन्धे प्रथमाध्याये "घ्राणं च गन्ध" इत्यादौ स्पष्टं। ननु तथापि तेषां देवरूपत्वेन सत्त्वप्रधानत्वाद् भगवद्ग्रहणसामर्थ्यं कल्प्यमिति चेत् तत्राहुर्**न वेत्यादि**। **विषयाणां** सम्बन्धी यः सन्निकर्षः संयोगरूपः स स्वाधिदैविकैः सह न किन्त्वाधाराधेयभावरूपः स्वरूपसम्बन्धः। तस्मिंश्च ग्राहकसम्बन्धत्वं न क्वचित् सिद्धमतो न कल्पयितुं शक्य इत्यर्थः। **सिद्धमाहुरत** इत्यादि। यत आधिदैविकानामन्यार्थत्वग्राह्यस्वरूपत्वाभ्यां न ग्राहकत्वमाध्यात्मिकानां तु सन्निकर्षराहित्यान्न तथात्वमतो न ग्राह्यस इत्यर्थः। ननु मास्तु विषयप्रत्यक्षे भगवद्ग्रहः सन्निकर्षाद्यभावादिन्द्रियाधिदैविकरूपाणि त्विन्द्रियमध्यवर्तीन्येव तथा चेन्द्रियं स्वस्वरूपं गृह्णत्

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

इत्युपपाद्येत्युक्तं। अत्र ते सन्तीत्याधाराधेयभावत्वे भेद आयाति **तन्निराकरणार्थमतिदिशति** यथा दृष्टान्ते प्रतीयन्ते तथात्रापि प्रतीयन्ते परमत्र स्वरूपमेव तत्तद्रूपेण जातमिति विशेषोस्तीति वदतीत्यर्थः। अयं पदस्याभास उक्तो वाक्यस्याभासस्तु **पुनर्दूषणान्तरमित्यनेन** वक्ष्यत इति ज्ञेयं। स्वरूपस्य तावद्रूपभवने प्रयोजनमाहुर**न्यथेति**। एतस्यैव विवरणं **मूलस्येति**। नन्विति, **भगवांश्चेद् दृश्यः कथम्**? कथमित्यस्याग्रेप्यन्वयः। **अन्यथेति**, दृश्यत्वाभावे **सर्वमुक्तिश्च कथं स्यादित्यर्थः**, तथा च भगवत्त्वे दृश्यत्वं बाधकमितितात्पर्यं। बाधकद्वयमन्यदप्याहु**र्बाह्यत्वेनेति**, भगवत्त्व इतिशेषः, **बुद्ध्यानुमेयमिति**, 'रूपग्राहकमिन्द्रियं चक्षु'रित्यादीनि लक्षणानि **बुद्ध्या** विचारेणा**नुमेयानि** न तु घटस्य जलग्राहकत्वमिव प्रत्यक्षत उपलभ्यन्त इत्यर्थः। इन्द्रियैरग्रहणेप्याधिदैविकैः सूर्यादिभिरेव ग्रहणं भवत्वित्याशङ्क्याहु**र्न वाधिदैविकानामिति**, आधिदैविका **अन्यार्थं** विषयग्राहणार्थं **निविष्टा** अतो 'न सामर्थ्य'मिति पूर्वेणान्वयः, तथा चासामर्थ्यान् न ग्राहकत्वमितिभावः। हेत्वन्तरमाहु**र्ग्राह्येति**, ग्राह्यत्वेन सम्भाव्यो भगवांस्तत्स्वरूपा आधिदैविका भवन्ति, अतो **भगवद्ग्राहकत्वमाधिदैविकानां न**,

गृह्यमाणे न गृह्यसे, इन्द्रियाणां प्रत्यक्षता तु नास्ति, आत्माग्राहकत्वात्, अतो 'रूपोपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वाच् छिदिक्रियाव'दित्यनुमानेन सामान्यतः करणे सिद्धे नेत्रगोलकान्वयव्यतिरेकानुविधानाच् चक्षुरेव करणमित्यध्यवसीयते, एवं रसोपलब्धिर्गन्धोपलब्धिरित्यादि, अनेन 'प्रत्यक्षत्व एव प्राकृतत्वमप्रत्यक्षत्वेऽप्राकृतत्व'मिति निरस्तं, न ह्यप्रत्यक्षाणीन्द्रियाण्यप्राकृतानि भवन्ति, अतो भगवतः प्रत्यक्षत्वेपि प्राकृतत्वमप्राकृतत्वं वा न सेत्स्यतीति युक्तिरप्रयोजिका, ननु व्यापकव्यभिचारो न दोषायेति चेद् यद् प्रत्यक्षं तद् प्राकृतमेवेति भगवतः प्रत्यक्षत्वात् प्राकृतत्वमेवेति चेत् तत्राह ग्राह्यैर्गुणैरिति, सर्वत्रैव भगवान् वर्तते न सर्वत्रैव प्रत्यक्षः, रूपादिषु विद्यमानस्यास्यैव चक्षुषाऽग्रहणात्, कचिदपि प्रत्यक्षत्वमपि बाधकमितिचेत् तत्राह तद्गुणाग्रह इति, न हि चक्षुषः सामर्थ्येनेदानीमत्रापि भगवान् दृश्यते, किन्तु स्वेच्छयैव, अतः स्वेच्छया प्रतीतमिन्द्रियग्रहणदोषेण न दुष्टं भवति, 'पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छ'न्नितिश्रुतेः परावृत्तचक्षुषो ग्राहकत्वं श्रूयते स्वभावतश्च निषेधः, न ह्युभयं विरुद्धं, तथा प्रकृतेपीन्द्रियसामर्थ्यादद्दृश्यः स्वेच्छया तु दृश्य इत्यविरुद्धं, तस्माद् दृश्यत्वेनाब्रह्मत्वशङ्का परिहृता,

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

तत्स्वरूपमपि गृह्णात्विति चेत् तत्राहुरिन्द्रियाणामित्यादि, **आत्माग्राहकत्वा**दिति, स्वस्वरूपाग्राहकत्वात्, तथा च तन्न स्वयं स्वग्राहकमतस्तत्सहभूतस्य भगवतोपि न ग्राहकमित्यर्थः, नन्विन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वं चेत् तर्हीन्द्रियसद्भावे किं मानमित्याकाङ्क्षायां **नैया**यिकादिप्रसिद्धमनुमानमेव मानत्वेनाहुरत इत्यादि, तथा **चानुमानमेव** तत्सद्भावे प्रमाणमित्यर्थः, एतेन मूलस्थं **बुद्ध्यनुमेयलक्षणै**रितिपदं व्याख्यातं ज्ञेयं, तेन सिद्धमाहुरनेनेत्यादि, **युक्तिरप्रयोजिके**ति, दृश्यस्य प्राकृतत्वकथनेऽदृश्यस्याप्राकृतत्वं यदङ्गीकृतं सा **युक्तिरनुकूलतर्कशून्येत्यर्थः**, एवमप्रत्यक्षत्वेनाप्राकृतत्वेन व्याप्तौ दूषितायां पुनराशङ्कान्तरमवतारयन्ति **नन्वित्यादि**, प्रसिद्धानुमाने यथा **व्यापकस्य** वह्नेर्व्यभिचारो न दोषाय तद्वदत्रा'प्राकृतोऽप्रत्यक्षत्वा'दित्यनुमानेप्यप्रत्यक्षत्वस्य **व्यभिचारो न दोषाय**, मया 'प्राकृतः प्रत्यक्षत्वा'दित्यनुमानाङ्गीकारात्, तथा सति 'यत् प्रत्यक्षं तत् प्राकृतमेवे'तिव्याप्तौ तु न दोषोतस्तथेत्यर्थः, समाधिं व्याकुर्वन्ति **सर्वत्रे**त्यादि, तथा च व्यतिरेकव्याप्त्याप्रत्यक्षत्वस्यापि सिद्धेर्लौकिकरूपादिसहभूतस्याप्यप्रत्यक्षत्वान्नानन्दमयत्वबाध इत्यर्थः, पुनराशङ्कन्ते **कचिदित्यादि**, **तत्राहे**ति, बाधकयुक्तेरप्रयोजकत्वमाहेत्यर्थः, तद् व्युत्पादयन्ति **न हीत्यादि**, **न दुष्टं भवतीति**, 'प्राकृतः कचित्प्रत्यक्षत्वा'दित्यनुमानेपि हेतोरिन्द्रियसामर्थ्येनोपहितत्वं व्यभिचारित्वमप्रयोजकत्वं चेत्यतो नानेन हेतुना दर्शनं दुष्टं भवतीत्यर्थः, दोषं व्युत्पादयितुं प्रमाणमाहुः **पराञ्चीत्यादि**, तथा च 'पराक्'पदादिन्द्रियसामर्थ्येनोपहितत्व"**मैक्षदि**"त्यनेन व्यभिचारः श्रुत्या प्रदर्श्यते तत एवाप्रयोजकत्वमपि सिध्यतीति श्रुतिरेवात्र मानमित्यर्थः, सिद्धमाहु**स्तस्मा**दित्यादि, **तस्मा**दिति, श्रुत्या प्रतिपक्षहेतौ दोषप्रदर्शनात्, उत्तरार्ध-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

न हि स्वयं स्वेन गृह्यत इतिभावः, तथा चेन्द्रियेषु स्थितोप्याधिदैविकैर्न गृह्यत इत्यत्रेन्द्रियनिष्ठग्राह्यस्वरूपत्वं हेतुरुक्तः, **न वा विषयाणामिति**, **स्व**पदेनेन्द्रियाणि, तदाधिदैविकैः सह विषयाणां साक्षाद्ग्राहकत्वसम्बन्धो नास्ति किन्तु विषयाणामिन्द्रियैरिन्द्रियाणां च स्वाधिदैविकैः साक्षात्सम्बन्धाभावादाधिदैविकैर्विषयस्थितस्याप्यग्रहणं, तथा **चान्यार्थे निविष्टत्वेन** सामर्थ्याभावाद् **ग्राह्यस्वरूपत्वात्**

भिन्नत्वेन बाह्यत्वेन प्रतीतौ समाधानमाहानावृतत्वाद् बहिरन्तरं न त इति। बाह्याभ्यन्तरव्यवस्था- काशकृतेति पूर्वमेवावोचाम। तदपि भूतादीनामेव। भगवतो व्यवधायकं न किञ्चित्। न हि गृहमध्यस्थितैर्गृहैर्मन्यस्माद् व्यवहितं भवति। न वा स्वस्य स्वयं व्यवधायकं, व्यापको भगवानिति, ततः स्थूलकार्यस्याभावाद् भगवतोनावृतत्वं, एतदग्रे स्पष्टीभविष्यत्युलूखलबन्धने, अनावृतत्वादेव तव बाह्याभ्यन्तरव्यवहारो नास्ति। सम्पूर्णे तडागे तदुद्भवैश्छन्ने क्वचित् प्राकट्ये तावन्मात्रत्वं तदु- द्भवानां वावच्छेदकत्वं न सम्भवति, तथा प्रकृतेपि व्यापकस्यैव तत्रैकदेशे प्रकटस्य न बाह्यान्तरभेदः सम्भवति। प्रतीतिस्तूपपादितैव। परिच्छिन्नत्वमप्यनेनैव परिहृतं। अस्मिन्नर्थे शास्त्रीयं हेतुत्रयमाह सर्वस्य सर्वात्मन आत्मवस्तुन इति। सच्चिदानन्दरूपो भगवान्, जगद्रूपो भगवान् सद्रूपः, चिद्रूपा जीवात्मानः, आनन्दरूपः स्वयं तेषां फलरूपः। अत्र व्यावर्तकत्वं जगतो जीवानां फलस्य च न सम्भवति।त्रयाणामपि स्वरूपं भगवानेव, तदाह सर्वस्य सर्वरूपस्य सर्वेषामात्मरूपस्य सर्वात्मनां च वस्तुरूपस्य फलरूपस्य चात्मना न परिच्छेदः, नाप्यात्मनो महतः। अतो भगवदंशाना- मंशान्तरैर्भगवता वा परिच्छेदः सम्भवति न तु भगवतः केनापि प्रकारेण, तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्या- भावात्। आत्मनैवात्मपरिच्छेदपक्षोग्रे विवेचनीयः ।

एवं वैदिकप्रकारेण पञ्चात्मको भगवान् निर्दोषपूर्णगुणविग्रह एवायमिति निरूपितः ॥ १७ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

मवतारयन्ति भिन्नत्वेनेत्यादि, बाह्यत्वपरिहारं व्याकुर्वन्ति बाह्येत्यादि। पूर्वमवोचामेति, तृतीयस्कन्धे कापिलेय आकाशलक्षणे 'बहिरन्तरमेव चे'त्यत्र। तदपीति, आकाशकृतं बाह्याभ्यन्तरत्वमपि। अन्यस्मा- दिति, द्रष्टुः। उपपादितैवेति, भगवदिच्छयैवोपपादिता। तथा च न बाह्यत्वप्रतीतकृत आनन्दमयत्वबाध इत्यर्थः। एतेनैव भिन्नत्वकृतस्यापि परिहारमाहुः परीत्यादि, परिच्छिन्नत्वे हि भिन्नत्वं, व्यापकत्वेन तस्मिन् परिहृते भिन्नत्वमपि परिहृतप्रायमेवेत्यर्थः।कथमित्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुत्रयमवतार्य व्याकुर्वन्त्यस्मिन्नित्यादि विवेचनीय इत्यन्तं। व्यावर्तकत्वमिति, भेदकत्वं। अग्रे इति, उलूखलबन्धस्थले। तथा च परिच्छिन्नतया भिन्नत्वस्यापि स्वेच्छया कृतत्वान्न तत्प्रतीत्याप्यानन्दमयत्वबाध इत्यर्थः। एवमेतैः श्लोकै- र्दोषपरिहारेण "विदितोसी"तिप्रतिज्ञा समर्थिता। उपसंहरन्त्येवमित्यादि, वैदिकप्रकारे यज्ञोग्नि- होत्रादिपञ्चात्मकः, अत्र च भिन्नत्वनिराकरणे "सर्वस्य सर्वात्मन" इति विशेषणद्वयेन सर्वरूपत्व- सर्वात्मकत्वप्रतिपादनात् "पञ्चात्मकः स भगवानि"नितिपञ्चरात्रस्मृत्युक्तपञ्चात्मकत्वस्याप्यर्थादेव सिद्धेः श्लोकसङ्ख्या सूचिता। यज्ञात्मकताप्यर्थादेव सिद्धा। उत्तरकाण्डोक्तं साकारब्रह्मत्वं तु व्याख्यानेन समर्थितमतो वैदिकप्रकारेण तथा निरूपित इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

साक्षात्सम्बन्धाभावाद्याधिदैविकानां न ग्राहकत्वमित्यर्थः। आध्यात्मिकेन्द्रियाणां त्वसामर्थ्यमित्युक्तमेवेति- भावः। ननु सार्वदिकीयं व्यवस्थाधुना तु स्वरूपं दृश्यत एव तथा च दृश्यत्वात् प्राकृतत्वं सिध्येदेवेत्याशङ्क्य प्रत्यक्षत्वप्राकृतत्वयोर्व्यभिचारं साधयितुं मूले बुद्ध्यनुमेयलक्षणैरितिपदोक्तमिन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वं साधयन्तीन्द्रियाणामिति। निश्चयार्थं तु शब्दः। तत्र हेतुरात्माग्राहकत्वादिति, न हि स्वं स्वेन गृह्यत इतिभावः। अत इति, अप्रत्यक्षत्वादेवम्प्रकारकानुमानेनैव साधनीयमित्यर्थः ॥ १७ ॥

१ अस्य पदस्यैवोलूखलेतिव्याख्या प्रकाशकारैः कृतात उलूखलेत्यादि श्रीसुबोधिनीपाठत्वेन न ग्राह्यम् ।

य आत्मनो दृश्यगुणेषु सन्निति व्यवस्यतेस्वव्यतिरेकतोबुधः ॥
विनानुवादं न च तन्मनीषितं सम्यग् यतस्त्यक्तमुपाददत् पुमान् ॥१८॥

तन्त्रप्रकारेण चतूरूपो निरूप्यते य आत्मन इत्यादिचतुर्भिः ।

तत्र तन्त्रे प्रथमो वासुदेवस्तत्र श्रीमाया "यत् प्रवदन्ति माया" मितिवाक्यात्; मोक्षप्रतिबन्धार्थं तया केवलया जगत् सृज्यते; तत्र चेत् सद्बुद्धिस्तदा प्राणी न मुच्यत इति तन्मतं वदन्नेव चतुर्मूर्तिर्भगवानवतीर्ण इति वासुदेवोयमन्तरेव बहिर्वा द्रष्टव्यः; उभयथापि न तत्त्वसहितो द्रष्टव्यः केवलचिदानन्दरूपो द्रष्टव्य इति प्रथममाह, य आत्मन - आत्मभूतस्य भगवतो दृश्येषु सङ्घातरूपेष्वात्मनैवानुभूयमानेष्वनुभवातिरेकेण तेषां सत्त्वाभावाच्च चतुर्विंशतितत्त्वेष्वप्यात्मनो बन्धकेषु गुणेषु यः सन्निति कमपि पदार्थं व्यवस्यति, अस्ति च तत्र सर्वत्रैव तद्रूपेण निविष्टः स सन्नेव भवति तत्सत्तयैव च तत्त्वान्यपि सत्त्वेन प्रतीयन्त इतिपरमार्थः; यदि स्वव्यतिरेकेणात्मव्यतिरेकेणाप्यात्मसम्बन्धाभाव आत्मव्यतिरिक्तस्य वा सत्त्वं यद्यङ्गीक्रियेत तदाबुधः, न तस्य ज्ञानमस्ति, मायामोहित एव स इत्यर्थः; नन्वात्मसम्बन्धात् तस्य सत्त्वमुत्पद्यतामतः सत्प्रतीतौ न दोष इति चेत्

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अग्रिम एवं वैदिके प्रकारे निरूपिते सति "य आत्मन" इतिवक्ष्यमाणश्लोकस्थं प्रमेयं भगवत्पक्षे पुनरुक्तं भवति प्रपञ्चपक्षे च सर्वात्मकत्वं विरुद्धं भवतीति कथमविरोध इत्याकाङ्क्षायां मतान्तरमिदमित्याशयेनाहुस्तन्त्रेत्यादि; **प्रथम** इति, परब्रह्मरूपः; **यत् प्रवदन्तीति**, 'इत्थं विचिन्त्य परमः स तु वासुदेवनामा बभूव निजकारणमुक्तिदाता तस्याज्ञयैव नियता परमापि रूपं वव्रे द्वितीयमिव यत् प्रवदन्ति माया'मितिपञ्चरात्रवाक्यात्; **सृज्यत** इति, नृसिंहोत्तरतापिनीयोक्तप्रकारकं व्यावहारिकमसत् सृज्यते; **तन्मत**मिति, तादृशं पञ्चरात्रमतं; **अन्तरेव बहिर्वेति**, स्वान्तरेव स्वस्माद् बहिः पराग् देशे वा; **आत्मभूतस्येति**, केवलचिदानन्दरूपस्य; **दृश्येष्विति**, लौकिकेन्द्रियसामर्थ्येन दृश्येषु; **आत्मनेति**, अन्तर्वर्तिना भगवता; **अनुभवातिरेकेणेति**, प्रतिभासातिरेकेण; **आत्मनो बन्धकेष्विति गुणशब्दस्यार्थः**, गुणानाम्रज्जुरूपत्वेन द्रष्टृबन्धकत्वादिति; **व्यवस्यतीति**, निश्चिनोति; तादृशस्याबुधत्वं व्युतपादयन्त्यस्तीत-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

य आत्मन इत्यत्र, **केवलयेति**, प्रेरकत्वमात्रं न तु स्वयं व्यापाराविष्ट इत्यर्थः; **तन्मतं वदन्नेवेति**; **वदन्नेव प्रथममाहे**त्यग्रिमेणान्वयः; आद्यपक्षे दृश्यगुणानामसत्त्वकथनेन तत्र सद्बुद्धौ प्राणी न मुच्यत इतिमतमुक्तं जातं; द्वितीयपक्षेपि भगवतः केशादीनां भिन्नसत्ताकत्वे जगद्रूपत्वमेव सम्पन्नमितीदमेवमतमुक्तं जातमितिभावः; ननु वासुदेवस्तु नन्दगृह आविर्भविष्यतीत्यधुनात्र कथं तत्कथनमित्याशङ्क्याहुरन्तरिति; 'प्रथमे वासुदेवोभू'दित्यनेन निबन्धेन्तःप्राकट्यं निरूपितं तदवधि वसुदेवहृदि प्रकट एवास्ति, अत एव वसुदेव आविर्भवतीति वासुदेवपदनिरुक्ति 'वसुदेवं हरेः स्थान'मित्यादिवाक्यानि च; बहिःप्राकट्यं नन्दगृहे भविष्यति; इममन्तर्बहिर्भेदमविवक्षन्नन्तः प्रकटं पश्यन् तत्स्वरूपं निरूपयतीत्यर्थः; **आत्मभूतस्य भगवत** इति, जीवानामात्मभूतस्यान्तःप्रकटस्य वासुदेवस्येत्यर्थः; **बहिर्वा द्रष्टव्य**इतिपक्षोथवेत्यनेनाग्रे वाच्यः; **सङ्घातरूपेष्विति**, दृश्योस्मदादीनां सङ्घातोपि वासुदेवस्यैव गुणतच्छक्तिश्रीकृतत्वादितिभावः, **दृश्यपदस्यार्थमाहुरात्मनैवानुभूयमानेष्विति**; गुणपदतात्पर्यमाहुरात्मनो बन्धकेष्विति, जीवात्मन इत्यर्थः ।

---

१ °तीत्यपि पाठः । २ च तत्तद्रूप इत्यपि पाठः । ३ निबन्धेन निबन्धेत इत्यपि पाठौ ।

तत्राह विनानुवादं न च तन्मनीषितमिति। वैराग्यार्थमिदं मतं, त्यागार्थमेवास्यानुवादः, सत्त्वसिद्धिव्यतिरेकेण त्यागो नोपपद्येतेति तदर्थमात्मसम्बन्धात् सत्त्वमित्यनुवादेनोक्तं, न त्वात्मना सह सम्बन्धोप्यस्ति प्रतीत्यतिरिक्तस्तदाहानुवादं विना तज्जगन् मनीषितं मनसा सत्त्वेनाकलितं न भवति। नन्वेवमप्यबुधत्वं कथमारोपार्थमपि तथाज्ञानं युक्तमेवेतिचेद् तत्राह सम्यग् यतस्त्यक्त-मुपाददत् पुमानिति। सङ्घात आत्मान्वेषणदशायामात्मव्यतिरिक्तं सर्वमेव त्यक्तं तच्च चेत् पुन-र्गृह्णाति तर्ह्यबुध एव, तदाह पुमान् स्वयं पुरुषोपि भूत्वा सम्यक् त्यक्तमुपाददबुध एवेति पूर्वेणैव सम्बन्धः। त्यक्तमपि दूराद् दृश्यते न तु पसमीपे, अन्योपदेशार्थमनुवादेनापि ग्रहणं सम्भवति तद्व्यति-रेकार्थमाह सम्यक् त्यक्तमाददिति। येनैव प्रकारेण सम्यक् त्यक्तं तेनैव तद् गृह्णातीति।

अथवात्मनो भगवतो दृश्येषु गुणेषु केशलोमनखरूपस्पर्शादिष्वेकोपि गुणः स्वस्मात् सच्चिदानन्दात्मकभगवत्स्वरूपाद् व्यतिरेकतः, ल्यब्लोपे पञ्चमी, तथा च व्यतिरेकं प्राप्यैव सन्, अन्यथैकरसे ब्रह्मणि विविधरूपत्वभानं न स्यात्, इति यो व्यवस्यते सोबुधः, धर्मिग्राहकमानेन शुद्धस्यैव ब्रह्मणस्तथैव सिद्धेः, एतदेवाह विनेति। वस्तुन एव तथात्वादाकारदर्शनानन्तरं यो भक्तकृतः कराम्बुजं पदाम्बुजं नयनाम्बुजमित्यादिरूपो वादः सोनुवादस्तं विना तत् कराम्बुजादिकं स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेन मनीषितं मनसा सत्त्वेनाकलितं न हि भवति। ननु प्राकृतेष्वपि भगवत्सम्बन्धात् सत्त्वोत्पत्त्या तथाप्रतीतौ न दोष इत्यत आह सम्यगिति। "स यथा सैन्धवघनोनन्तरोबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे अयमात्मानन्तरोबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः" "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" "अथात आदेशो नेति नेती"त्यादिश्रुतिविचारदशायां त्यक्तं प्राकृतधर्ममुपाददद् भवतीत्यर्थः। तैः सह सम्बन्धे सति हि तेषु सत्त्वोत्पत्तिसम्भावना तस्यैवाभावात् तदसम्भव इतिभावः। अथवा यः पुमानात्मनो द्रष्टुः स्वस्य दृश्येषु गुणेषु करपादादिषु भगवान् सन् वर्तमान इति व्यवस्यते सोबुधः। तत्र हेतुर्-स्वव्यतिरेकत इति। तेष्वात्मत्वेनाभिमताद भिन्नत्वादित्यर्थः। अव्ययान्तप्रयोगेणाविकृतत्वं सूच्यते करादिषु। शेषं पूर्ववत्। अतोस्मिन्नपि पक्षे कोपि त्वयि प्राकृतो धर्मो नास्तीति वासुदेवो भवान् ॥१८॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

त्यादि। आत्मव्यतिरेकेणेत्यस्यैव व्याख्यानमात्मसम्बन्धेत्यादि। तत्राहेति, सत्त्वोत्पत्तिप्रतीतौ दोषमाह। सत्त्वसिद्धीत्यत्र सत्त्वशब्देन सत्ता ज्ञेया। न भवतीति, तथा चानुवादस्य प्रतीतिमात्र-सापेक्षत्वात् प्रतीतेश्चाभास्यसत्तामात्राद् दोषवशेन द्विचन्द्रप्रतीतिवत् सिद्धेरनुवादेनैव तदाकलितं भवतीति न तेन सङ्घातसत्तासिद्धिरित्यर्थः। गृह्णातीति, सत्त्वेन गृह्णाति। पुरुषोपि भूत्वेति, पुरुषुपति दहतीति पुरुषस्तादृशोपि भूत्वा। समीप इति, गृह्यत इतिशेषः। तथा चादरेण ग्रहणादबुध एव सः, अविचारेण ग्रहणात्। ग्रहणमिति, आदरेण ग्रहणं। येनैव प्रकारेणेति, आत्मव्यतिरिक्तत्वेन प्रकारेण। तथा च व्याख्यानारम्भे 'अन्तरेवे'त्यारभ्य 'चिदानन्दरूपो द्रष्टव्य'इत्यन्तेन यदुक्तं तदेव सिध्यतीति लौकिकेन्द्रियसामर्थ्येन दृश्येषु व्यावहारिकेषु सङ्घातरूपेष्वर्थेषु वैराग्यार्थ-मसद्बुद्धिरेव कार्या तदैव तथा दर्शनसिद्धिरितिव्याख्यानसन्दर्भार्थः। न चात्र मायावादसिद्ध्या वैदिकसिद्धान्तविरोधः शङ्कनीयः, आभासाभास्ययोर्बिम्बप्रतिबिम्बयोश्च समानाकारत्वनियमेन तस्यै-तत्प्रयोजकतया विरोधाभावात्। तन् मया पूर्वमनुमानेनैव साधितं। उत्तरतापनीयटीकायां भाष्यप्रकाशे च व्युत्पादितमिति ततोवधेयं। एवमेव श्लोकं प्रभुचरणाः पूर्वोक्तब्रह्मवादरीत्या व्याकुर्वन्त्यथ वेत्यादि।

१ 'मुपाददित्यपि पाठः।

त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंयमान् विभो वदन्त्यनीहादगुणादविक्रियात् ॥
त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः ॥ १९ ॥

प्रद्युम्नरूपं भगवन्तं निरूपयति त्वत्तोऽस्येति, स हि जगत्कर्ता निरूपितः, स्मृतिर्हि तस्य श्रीः, स तस्यां प्रकृतिमुत्पादितवान्, न ततः काचित् पुरुषोत्पत्तिः, प्रकृतौ स्त्र्येव प्रधानभूता, पुरुषस्तु गुणभूतः, तया प्रकृत्या सृष्टिस्थितिप्रलया भवन्ति, सङ्कर्षणादुत्पन्नेनैव "सूत्र"नाम्ना तस्यामुत्पाद्यत इति जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलये परम्परया सन्निधिमात्रेण प्रद्युम्नस्योपयोगः, तन्मात्रेणैव लोकः प्रद्युम्नात् सृष्टिमाह न तु वासुदेववदपि ततः सृष्टिरस्ति, तदत्रानूद्यते, त्वत्तः प्रद्युम्नरूपाद् भगवतोऽस्य जगतो जन्मस्थितिसंयमानुत्पत्तिस्थितिप्रलयाँल्लोका वदन्ति, तथा कथने हेतुर्विभो इति, समर्थत्वाद् वदन्तीत्यर्थः, नन्वस्तु तथैव को दोष इति चेत् तत्राहानीहादगुणादविक्रियादिति, यो हि चेष्टां करोति स एवोत्पादयति; यस्तु महदैश्वर्यादिगुणानवलम्बते स पालयति, पालनं ह्याज्ञयैवाविकृतादपि सम्भवति; यस्तु क्रोधादिविक्रियां प्राप्नोति स संहारको भवति। अयं च सत्त्वरजस्तमोगुणातीतः, अत एव नास्य कापि विक्रिया। अतः कूटस्थोऽयं निरीहः। तस्मादघटमानमेवालौकिकसामर्थ्यस्य विद्यमानत्वाल्लोको वदति, यद्ययं कर्तुमिच्छेत् तदा गुणानप्युत्पाद-

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

दृश्येष्विति, भगवदिच्छया भक्त्या दृश्येषु। धर्मिग्राहकमानेनेति, 'उभयव्यपदेश'सूत्रबोधितेनेतिभावः। इतिहेतोस्ताद्दृश्यमुपाददद्बुध एवेतिभाव इत्यर्थः, तथा च तन्त्रेपि भिन्नस्य जगत एव वैराग्यार्थमसत्त्वमुच्यते न तु स्वरूपात्मकस्येति तन्त्रमपि वेदेन समानं मोक्षधर्मे पञ्चरात्रस्य तथात्वनिश्चायनादितिबोधनार्थमेवं व्याख्यातमतो न कोपि दोष इत्यर्थः। श्रीधरीये 'व्यवस्यत' इत्यात्मनेपदपाठदर्शनात् तस्मिन् पाठे पूर्वोक्तोर्थो न सङ्गच्छत इति तेन पाठेन व्याख्यानान्तरमाहुरथ वेत्यादि। **स्वस्य दृश्येष्विति**, स्वेन्द्रियसामर्थ्येन दृश्येषु। **करपादादिष्विति**, भगवत्करपादादिषु। **वर्तमान** इति, व्याप्य स्थितः। **तेष्वात्मत्वेनेति**, इदमंस्वव्यतिरेकपदस्य व्याख्यानं, तथा च तेषु करपादादिषु भगवदभिन्नत्वेन जीववदभिमतादभिन्नत्वाज्जीववदभिमानेन भगवान् वर्तमान इति यो व्यवस्यते सोबुध इत्यर्थः १८

त्वत्तोस्येत्यत्र प्रद्युम्नरूपमिति, यो भवान् प्रत्यक्षगोचरः परब्रह्मतया वासुदेवत्वेन निरूपितस्तमेवेश्वरत्वब्रह्मत्वाभ्यां प्रद्युम्नरूपत्वेन निरूपयतीत्यर्थः। **निरूपित** इति, पञ्चरात्रे निरूपितः, तत्प्रकारमाहुः

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

द्वितीयपक्षे भगवतः केशादीनां भिन्नसत्ताशङ्कया प्राकृतत्वमेव शङ्कितं जातमित्याशयेनाहुर्ननु **प्राकृतेष्वपीति**। तृतीयपक्ष **आत्मनो द्रष्टुरिति**, **स्वस्य** जीवस्य **दृश्येषु** भगवदीयकरपादादिष्वित्यर्थः। **आत्मत्वेनाभिमतादिति**, एतादृशात् स्वरूपात् करपादादीनामभिन्नत्वमित्यर्थः, आत्मानात्मविभागाभावादात्मत्वमपि न वक्तुं शक्यत इत्य**भिमता**दित्युक्तं। अस्मिन् श्लोके **वासुदेव**व्याख्यान उपपत्तिमाहुः **कोपि त्वयीति**, व्यूहत्रयं गुणत्रययुक्तं, वासुदेवो गुणातीत इति तन्त्रसिद्धान्तादितिभावः॥ १८॥

त्वत्तोस्येत्यत्र तस्यामुत्पाद्यत इति, जगदितिशेषः। **वासुदेववदपीति**, प्रेरकत्वेनापीत्यर्थः। **तदत्रेति**, तन्मतमित्यर्थः। **महदैश्वर्येति**, तथा चागुणपदस्यैश्वर्यादिगुणानामाश्रय इत्यर्थः। एतेषां

७

येदविकृतश्च भवेदुत्पत्त्यादिकमपि कुर्यात्, चिन्तामणिरिव वा स्वत एव कुर्यात्, तर्हि विरोधेन्यतरपरित्यागस्योचितत्वा'दन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीय' इतिन्यायेनान्तरङ्गा एव स्वरूपधर्मा बलिष्ठा न तु लोकप्रतीतिर्बहिरङ्गेति भगवतो जगत्कर्तृत्वाभाव एवास्मिन् पक्षे मुख्यः सिद्धान्त इति युक्तमतो वासुदेवान्न कोपि विशेष इति चेत् तत्राह त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यत इति, विरोधे ह्येकतरपरित्याग उचितः सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावान्नैवङ्कल्पनोचिता, किञ्च न केवलं भगवान् ब्रह्मरूप एव किन्त्वीश्वरोपि, ईश्वरत्वेन जगत्कर्तृत्वं ब्रह्मत्वेनाविकृतत्वं च द्वयमुपपद्यते, देशकालस्वरूपावस्थाभेदा अपि नापेक्ष्यन्ते, ईश्वरत्वाद् ब्रह्मत्वाच्च, आज्ञाशक्तिरीश्वरेप्रतिहता सर्वभवनसामर्थ्यं च ब्रह्मणि, तस्माद् विरोधाभावान्नैकतरपरित्याग उचितः, किञ्च प्रतीत्यनुरोधेन हि विरोधः प्रतीतिस्त्वन्यथापि व्याख्यातुं शक्या, न हीयं प्रतीतिः प्रत्यक्षा किन्तु शास्त्रीया, शब्दप्रयोगस्तु गौण्यापि सम्भवति, यथा 'सिंहो माणवक' इति, तथाधारभूतो भगवानेवेति निराश्रयस्य जगतोसम्भवादाधारत्वे सिद्धे तद्द्वारा कर्तृत्वमप्युपचर्यते, वस्तुतस्तु गुणा एव कर्तारोत एव साङ्ख्यादयः प्रकृतेरेव कर्तृत्वं वदन्ति, गुणानामप्ययमाश्रय इति कार्यकारणाधारभूतत्वादभिमानाभावेपि लोकदृष्ट्या कर्तृत्वकथनमुपपद्यते, एवं जगतोमायिकत्वं, भगवतोकर्तृत्वं कर्तृत्वमुभयं चेति वासुदेवाद् वैलक्षण्येन प्रद्युम्नो निरूपितः, इदमाध्यात्मिकत्वेनोत्पत्तिस्थितिप्रलयात्मकत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

(१) श्रीमत्प्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

त्वयीश्वर इत्यत्रा विरोध ईश्वरत्वब्रह्मत्वलक्षणं हेतुद्वयमुक्तं तृतीये पादे; चतुर्थेपि द्वितीयकोटयुपस्थितिर्न प्रामाणिक्यतोपि न विरोध इति हेत्वन्तरमुक्तमिति **किञ्चे**त्यादिना व्याख्यातं, अन्यथा त्वविरोधः पूर्वेणोक्त एवेत्यग्रे तच्छङ्कयोपचारोक्तिः शशशृङ्गभिया पलायनमनुहरेत्, वस्तुतस्तु 'ननु साङ्ख्यादिषु गुणानामेव कर्तृत्वमुच्यत' इत्यत आह **त्वदाश्रयत्वादि**ति, **त्वमेवाश्रयो** येषां तादृशत्वाद् **गुणानां** त्वन्निष्ठं कर्तृत्वं तेषूपचर्यत इत्यर्थोभिप्रेत इति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स्मृतिरित्यादि, **प्रकृतिमिति**, रजःसत्त्वतमोमयीं भूतप्रकृतिं, **प्रकृतौ स्त्री एव प्रधानभूतेति**, प्रकृतिसमीपे शाक्तमते स्त्री एव मुख्या, **उत्पाद्यत** इति, पुरुष उत्पाद्यते, **वासुदेवादिति**, **बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेन**, **अस्तु तथैवेति**, सामर्थ्यात् साक्षात्कर्तृत्वमस्तु, **अघटमानमेवेति**, कर्तृत्वमघटमानमेव,

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

गुणानां पालनकरणत्वं व्युत्पादयन्त्याज्ञयैवेति, विकारनियमाभावेप्याज्ञानियमस्तु वर्तत एवेत्यर्थः, **अयं चेति**, अविक्रियपदव्याख्यानमिदं न त्वगुणपदस्य, अतो गुणानतीतस्तैर्विक्रियां न प्राप्नोति, तदनधीन इत्यर्थः; न तु गुणरहितः, तादृशस्तु **वासुदेव** एवेति पूर्वमुक्तं, **स्वत एवेति**, चेष्टां विनैवेत्यर्थः; **चिन्तामणेरपि** चेष्टा नास्तीति तद्दृष्टान्तः, **वासुदेवादिति**, **वासुदेवः** स्वश्रिया मायया केवलया जगत् करोत्यतः **स्वयमकर्तैवेति**भावः, **भगवानेवेतीति**, **इतिहेतोराधारत्वे सिद्ध** इत्यन्वयः, भगवत आधारत्वं साधयन्ति **निराश्रयस्य जगतोसम्भवादिति**, उपसंहारे **कर्तृत्वमुभयञ्चेति**, पूर्वार्धे '**लोका वदन्ती**'तिकथनादकर्तृत्वं तृतीयचरणेनोभयं चतुर्थचरणेन कर्तृत्वमितिविभागः ॥ १९ ॥

१ अयमिति क्वचिन्नास्ति ।

**स त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः॥
सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये॥ २०॥**

आधिदैविकत्वेनानिरुद्धं तथाभूतमुपपादयति स त्वमिति, यथा पिता कृषीवलादिर्वा पुत्रान्नादेरुत्पादको, यथा वा ब्रह्मादयो वृष्टिद्वारेन्द्रादेस्ते गुणावतारा उच्यन्ते, तादृशस्त्वनिरुद्धः, तत्र ब्रह्मविष्णुशिवानामेव प्रत्येकगुणैरुत्पत्त्यादिनियामकत्वं न त्वनिरुद्धस्येत्याशङ्क्य तस्यैव त्रितयमाह, त्रिलोकस्थितये स्वमायया शान्त्या सत्त्वं बिभर्षि, तस्य सत्त्वस्य स्वरूपमाहात्मनः शुक्लं वर्णमिति, खल्विति, प्रसिद्धिः "कृते शुक्लश्चतुर्बाहु" रित्यादिवाक्यादुपाधिकालरूपाण्येवास्मिन् पक्षे भगवद्रूपाणि, तदर्थं गुणान् वदन् रूपाणि वदति, सर्गाय रक्तरूपं बिभर्षीति-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

तर्हि विरोध इति, सामर्थ्यसत्तायां विद्यमानायामप्यकर्तृत्वे सति कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्विरोधे, **तत्राहेति**, वासुदेवाद् भेदं वक्तुं कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्विरोधाभावे हेतुमाह, **नैवङ्कल्पनेति**, नैकतरपरित्यागकल्पना, ननु ब्रह्मत्वेन सर्वभवनसामर्थ्येऽप्यविकृतस्य विद्यमानत्वाज्जगदकरणेऽस्त्येव विरोध इत्यत आहुः **किञ्च नेत्यादि**, **नापेक्ष्यन्त** इति, कर्तृत्वार्थं नापेक्ष्यन्ते, विरोधभावमुपपादयन्त्याज्ञेत्यादि, प्रकारान्तरेणाप्युपपादयन्ति **किञ्चेत्यादि**, तथा चानीहत्वादिकं गौण्यात्रोच्यतेतो न विरोध इत्यर्थः, तुरीयपादं व्याकुर्वन्ति **तथेत्यादि**, **तद्द्वारेति**, आधारत्वद्वारा, ननु पूर्वोक्तहेतुद्वयेन कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरविरोधे सिद्धे पुनरुपचारेणाविरोधसाधनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनं **टिप्पण्यामाहुरविरोध** इत्यादि, **द्वितीयकोटयुपस्थितिरिति**, कर्तृत्वकोटयुपस्थितिः, **हेत्वन्तरमिति**, **त्वदाश्रयत्वादिति**हेत्वन्तरं, **तच्छङ्कयेति**, विरोधशङ्कया, तथा च मूलानुसरणं प्रयोजनमित्यर्थः, ननु मूल उपचारपक्षः किमित्युक्त इत्याकाङ्क्षायां यत् **सुबोधिन्यां वस्तुतस्त्वित्यादिनोपपद्यत** इत्यन्तेनोक्तं तद् विवृण्वन्ति **वस्तुतस्त्वित्यादि ज्ञेयमित्यन्तं**, तथा च मूले गुणेषु कर्तृत्वोपचार इत्याशयो न तु भगवति तदुपचारः, एवं च **सुबोधिन्यां गुणा एव कर्तार** इत्यस्यात **एवेत्यस्याभिमानादेवेत्यर्थो ज्ञेयो**तो न विरोध इत्यर्थः, **सुबोधिन्यां** श्लोकार्थं निगमयन्त्येवं **जगत** इत्यादि, अग्रिमे **वासुदेवात् प्रद्युम्नतश्च** वैलक्षण्येनानिरुद्धं निरूपयितुं पूर्वोक्तमनुवदन्तः प्रस्तुतमवतारयन्तीदमित्यादि, **प्रद्युम्ने** प्रकृतिजननद्वारेदमुत्पत्तिस्थितिप्रलयात्मकत्वमाध्यात्मिकत्वेनाध्यात्मं भवत्वेनोपादानतया निरूपितम्॥ १९॥

अतः परमधिदैवं भगवत्त्वेन प्रयोजकतयांशत उपादानतया चानिरुद्धं जगत्कर्तारमुपपादयन्ति, तथा च **वासुदेवस्तटस्थत्वेन**, **प्रद्युम्न** उपादानत्वेनानिरुद्धः प्रयोजकत्वादिना कारणमित्येवम्भेदमुपपादयन्तीत्यर्थः, तद् व्युत्पादयन्ति **यथा पितेत्यादि**, **उत्पादक** इति, एतदग्रे '**वृष्टिद्वारेन्द्रादि**'स्तदग्रे '**यथा वा ब्रह्मादय**' इत्येवम्पाठः प्रतिभाति, तथा च **पितृवदंशविशेषेणोपादानभूतः कृषीवलेन्द्रब्रह्मादिवदनेकधा** स्वक्रियारूपव्यापारेण प्रयोजकश्चानिरुद्ध इति **वासुदेवादिभ्यो** विलक्षण इत्यर्थः,

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

स त्वमित्यत्र विष्णोः श्यामत्वादत्र **शुक्लत्वं** कथमुक्तमित्यत आहुरुपाधिभूतो यः कालस्तत्कृतानि त्रीण्यपि रूपाणीत्यर्थः; तथा च सत्त्वतमसोः कालवशाद् वर्णव्यत्ययः, अत्र विष्णुब्रह्मशिवा

१ इन्द्रादय इति क्वचित् पाठः।

त्वमस्य लोकस्य विभो रिरक्षिषुर्गृहेवतीर्णोसि ममाखिलेश्वर ॥
राजन्यसंज्ञासुरकोटियूथपैर्निर्व्यूह्यमाना निहनिष्यसे चमूः ॥ २१ ॥

सम्बन्धः, तस्य रूपस्य सहजत्वाभावायाह रजसोपबृंहितमिति, तथैव कृष्णं वर्णं जनानामत्यये नाशार्थं बिभर्षीतिसम्बन्धः ॥ २० ॥

सङ्कर्षणात्मकमाह त्वमस्येति, अस्य लोकस्य रिरक्षिषू रक्षितुमिच्छुः सन् मे गृहेवतीर्णोसि, अवश्यरक्षायां हेतुरखिलेश्वरेति, विभुरिति, सामर्थ्यं, इदं सङ्कर्षणकार्यं देवान् प्रति तद्द्वेषिदैत्यवधादेव न तु सर्वनाशकत्वेन, अतो देवांशो जगतो रक्षक एव दैत्यानामेव निवारकः, तदाह राजन्यसंज्ञेति, राजन्या राजान इतिसंज्ञामात्रं वस्तुतस्त्वसुरा एव, तेषां कोटयः सेनारूपास्तासां यूथपा महान्तः कंसादयस्तैर्नितरां व्यूह्यमानाः परिपाल्यमानाः प्रेर्यमाणा वा चमूर्निहनिष्यसे नितरां मारयिष्यसे, अतो रक्षार्थमेव दैत्यवधः, भगवत्सान्निध्यात् सर्वज्ञता तस्य, "यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवती"त्यार्षज्ञानं वा ॥ २१ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

व्याकर्तुमवतारयन्ति तत्रेत्यादि, शान्त्येति, स्वश्रिया शान्त्या, ननु गुणावताररूपेषु सत्त्वस्य श्यामस्तमसश्च शुक्लो वर्णो निरूपितः प्रकृते च विपरीत इति कथं प्रसिद्धिभेदसमाधिरित्यत आहुः **प्रसिद्धिः कृते शुक्ल** इत्यादि, उपाधिकालरूपाणीति, सत्त्वरजस्तमसामुपाधिभूतकालरूपाणि, तदर्थमिति, रूपनिरूपणार्थं, तथा चात्र 'स्थितये सर्गाय जनात्यय' इतिकार्यनिर्देशात् सत्त्वतमसी क्रियाव्याप्ते सती विपरीतरूपे भवत इति न गुणावतारवर्णवाक्यविरोधः, यथा गन्धकधूमेन जपाकुसुमादेः श्वैत्यं धूमान्तरेण शुक्लपटादेः श्यामत्वं तद्वद् वस्तुविशेषजन्यक्रियाविशेषजसंयोगस्यैव तत्र कारणत्वादिति न चात्र प्रद्युम्नानिरुद्धयोः क्रमेण निरूपणे किं मानमिति वाच्यं, श्लोकारम्भे तत्तत्कार्यबोधक'जन्म'-पद'त्रिलोकस्थिति'पदयोरेव मानत्वात्, तन्त्रे प्रद्युम्नस्य सृष्टिकृत्त्वेनानिरुद्धस्य पालकत्वेनैव प्रसिद्धत्वात्, उभयत्र कार्यान्तरनिर्देशस्तु योग्यतामादाय वासुदेवार्थत्वाय वेति न कोपि दोष इतिदिक्, **अग्रिमे सङ्कर्षणात्मकमाहेति**, कार्यनिरूपणमुखेन तथाहेत्यर्थः, शेषं स्फुटम् ॥ २० ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

नोच्यन्ते किन्तु युगाभिमानिनोवतारा उच्यन्त इतिभावः, कृतयुगे त्रिलोक्या रक्षार्थं शुक्लं चतुर्बाहुरूपं धृतवांस्त्रेतायां रक्तवर्णंतत्र यज्ञैर्भगवद्भजनस्योक्तत्वात् तेषां च प्रवृत्तिस्वभावत्वात् सर्गायेत्युक्तं, 'कलौ कृष्णवर्णः'स एव कल्किर्भूत्वाधर्मिष्ठान् मारयतीति जनात्यय इत्यर्थः, रक्षोत्पत्तिप्रलयानामेव वक्तव्यत्वात् त्रयमेवोक्तं, द्वापरावतारेपि प्रवृत्तिस्वभावतान्त्रिकपूजाया उक्तत्वात् तस्यापि सर्गोपयोगित्वमेव ज्ञेयं, पीतवर्णोपि रक्तसजातीय एव ॥ २० ॥

त्वमस्येत्यत्र ननु रक्षायाः कथं सङ्कर्षणकार्यत्वमित्यत आहुरिदमिति, देवान् लक्ष्यीकृत्येदं लोकरक्षणं तद्द्वेषिदैत्यवधादेव हेतोः सङ्कर्षणकार्यं, वधजन्यत्वादेतस्य सङ्कर्षणकार्यत्वमित्यर्थः, इदं व्युत्पादयन्ति नन्वित्यारभ्य वध इत्यन्तेन, सङ्कर्षणोधुना सर्वनाशकत्वेन तु न तिष्ठत्यतो देवानां रक्षको दैत्यानां निवारक इतिविभाग इत्यर्थः, तदाहेति, रक्षार्थं दैत्यनिवारणमाहेत्यर्थः, अत इति, चमूमारणादित्यर्थः, दैत्यवधो लोकरक्षार्थमेवातोधुना देवांशरक्षा सङ्कर्षणकार्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नो गृहे श्रुत्वाग्रजांस्ते न्यवधीत् सुरेश्वर ॥
स तेऽवतारं पुरुषैः समर्पितं श्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदायुधः ॥ २२ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

अथैनमात्मजं वीक्ष्य महापुरुषलक्षणम् ॥
देवकी तमुपाधावत् कंसाद् भीता सुविस्मिता ॥ २३ ॥

एवमपि ज्ञाते भयं न निवृत्तमिति लौकिकस्य बलिष्ठत्वज्ञापनाय भयाद् भगवन्तं विज्ञापयत्ययं त्वसभ्य इति। तुशब्दः पूर्वार्थे स्तुतिलक्षणं व्यावर्तयति। भगवानवतीर्ण इति सतामेव सुखं भवति न त्वसतां। अयं त्वसभ्य इममर्थमज्ञाप्यः। अत एव तव जन्म नो गृहे श्रुत्वा तेऽग्रजान् मम षट् पुत्रान् न्यवधीत्। सुराणामीश्वरेतिसम्बोधनं पक्षपातार्थं। तर्हि किमधुना कर्तव्यमितिचेत् तत्राह स एव क्रूरात्मा कंसो रक्षकैः पुरुषैस्तेऽवतारं निवेदितं श्रुत्वोदायुधः सन्नधुनैव निकट एवाभिसरत्यागच्छति। 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद् वे'ति वर्तमानप्रयोगः। ईश्वरे निवेदनमात्रं सेवककार्यं कर्तव्यं तु प्रभुरेव जानातीत्यस्य तूष्णीम्भावः। अभिप्रायस्तु यदीदानीं मारणीयस्तदा स्थातव्यं नो चेदन्यत्र गन्तव्यमिति। इदानीं मारणे गुप्ततया गोकुलवासिभिः सह क्रीडोद्धारादिकं न भविष्यतीति तत् कृत्वा पश्चान्मारणं। अतः पितुरभिप्रायादन्यत्र गतवानिति लक्ष्यते ॥ २२ ॥

तूष्णीं स्थिते वसुदेवे देवकी रूपोपसंहारं कंसस्य भगवज्जन्माज्ञानं च प्रार्थयितुं प्रथमतः स्तौतीत्याहाथैनमिति। स्वस्यैवायं पुत्र इति ज्ञातवती, तथा बुद्धेरुत्पादितत्वात्। परं स पुत्रश्चतुर्भुजादिलक्षणैर्लोकप्रसिद्धैर्भगवत्तुल्योयमिति ज्ञात्वा स्वबुद्ध्या स्मृतिपुराणेषु प्रसिद्धं भगवत्स्वरूपं प्रकृतेनुवर्णनीयमिति तदर्थमाह, महापुरुषस्य पुरुषोत्तमस्य लक्षणानि यत्र तं भगवन्तमुपाधावच्छरणं गता, स्तुत्वैव शरणं गमिष्यति। भगवन्निमित्तमेव कंसाद् भीता। तर्हि भगवत्स्वरूपज्ञानाद् भयमेव कथं न निवर्तयतीत्याशङ्क्याह सुविस्मितेति। आश्चर्यरस एव तस्या उत्पन्नो न तु निर्धारितं ज्ञानं जातं येन भयं निवर्तेतेत्यर्थः। शुचिस्मितेतिपाठे भगवत्स्तोत्रज्ञानार्थं तस्याः पातिव्रत्यादिधर्मो निरूपितः। अथेति भिन्नप्रक्रमे न तु वेदादिप्रकारेण; अन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात् ॥ २३ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्याः प्रकाशः ।

अयं त्वित्यत्र पूर्वार्थमिति। लक्ष्यत इति, वैयाकरणमतेन वाक्ये शक्तिमङ्गीकृत्य पूर्वोक्तरीत्या कंसकर्तृकोदायुधाभिसरणसंसर्गरूपस्य शक्यार्थस्य सम्बन्धो गमनादाविति तादृशोभिप्रायोस्याजहत्स्वार्थया लक्ष्यते, 'तदवाचकत्वेपि तत्प्रतीतिजनकत्व'मितितात्पर्यलक्षणाङ्गीकारे तु तात्पर्यगोचरीक्रियत इति वार्थो बोध्यः ॥ २२ ॥

अथैनमित्यत्रेति तदर्थमिति, एवम्प्रकारकश्रीदेवक्याशयज्ञापनार्थं। तर्हीति, भगवन्निमित्तमेव ॥ २३ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अयं त्वसभ्य इत्यस्याभासे लौकिकस्येति। लौकिकः कंसकृतोपद्रवो बलिष्ठ इति भगवते ज्ञापनायेत्यर्थः ॥ २२ ॥

अथैनमित्यत्र देवक्याः स्मृतिप्रकारेण स्तुतौ हेतुमाहुः स्वबुद्ध्येति, स्त्रियाः श्रौतज्ञानेऽनधिकारादिति भावः। आभासोक्तवाक्यार्थमुपपादयितुमाहुः स्तुत्वैवेति। कथं न निवर्तयतीति, भगवानितिशेषः ॥ २३ ॥

॥ श्रीदेवक्युवाच ॥

रूपं यत् तत् प्राहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारम् ।
सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं स त्वं साक्षाद् विष्णुरध्यात्मदीपः ॥ २४ ॥

शरणं गता देवक्यष्टभिः स्तोत्रमाह, आधिदैविकमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमिति भगवतो रूपत्रयमादौ निरूप्य शरणागमने हेतुं चोक्त्वा, प्रकृते रक्षां भगवत्स्वरूपाज्ञानं द्वयं प्रार्थयते। इदानीं मारणे युद्धार्थं प्रवृत्तावेव पूर्वज्ञानसदृशत्वात् प्राणा न स्थास्यन्ति। अतस्तेन प्रकारेण रक्षा न कर्तव्या। प्रकारान्तरेण रक्षां प्रार्थयन्त्यज्ञानमपि प्रार्थयते; अन्यथा प्रथमपक्ष एव न स्यात्। रूपोपसंहारं च प्रार्थयते, सर्वाधिक्ये सर्वद्वेषसम्भवात्, सर्वमारणं चाशक्यं, अलौकिके च शीघ्रमुपसंहारश्च स्यात्, अतः केवलं स्वार्थमुपसंहारः। प्रार्थनाद्वयं तु प्रकृतोपयोगि। एवं प्रार्थनात्रयं स्वस्य गर्वाभावार्थं। इदं न जननरूपं किन्तु नटवदनुकरणरूपमिति भगवदवतारं निरूपयति ।

रूपत्रयं तथा हेतुः प्रार्थनात्रितयं तथा । नटत्वमितिविज्ञानं स्वस्य यादृक् तथोदितम् ॥ १ ॥

आदौ भगवानाधिदैविक इति वदन्ती स्वाभिज्ञानप्रमाणे प्रसिद्ध्या निरूपयति। इदं रूपं तदेव यत् सर्वैराधिदैविकत्वेनोच्यते। द्वयमन्यल्लोकसिद्धं; अलौकिकं त्वाधिदैविकमेव। अन्यथा

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

इदानीं मारण इत्यादि। युद्धे भगवतैव तन्मारणसम्भवेपि पूर्वमुद्यतायुधेन बाला मारिता इत्यधुनापि तादृशतद्दर्शनं **पूर्वज्ञानसदृशं**, तथा च तन्मात्रेणैव तथेत्यर्थः। **अन्यथेति**, जन्माज्ञानाभावे प्राणास्थितिरेव स्यादित्यर्थः। **न सिध्येदितिपाठे प्रथमः पक्षो रक्षा** ॥ २४ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

रूपं यत् तदित्यत्राष्टभिरिति। नन्वष्टभिः स्तोत्रोक्तौ पूर्वोक्तकारिकासु पञ्चभिरितिसङ्ख्योक्तिविरोध इति चेत्, अत्रेदं प्रतिभाति। पूर्वं 'द्वाभ्यां चैव तथा पर'मितिचकारसूचितेन तृतीयेनापि प्रार्थनं लभ्यते, पञ्चभिः स्तुतिस्तु टिप्पण्यामुपपादितैव। एवं सति त्रयमिदमपि तत्र सङ्गृहीतमिति न विरोध इति। अष्टानामर्थमाहुराधिदैविकमित्यादि। **रूपत्रयं** क्रमतस्त्रयाणां **हेतुस्तुरीयस्य प्रकृत** इत्यारभ्य पञ्चमस्येदानीमित्यारभ्य **सिध्येदि**त्यन्तं षष्ठस्य, तत्तात्पर्यं टिप्पण्यामाहुर्युद्ध इत्यादि। **रूपे**त्यादि सप्तमस्य। **स्वस्ये**त्यादिकमष्टमस्य, तदेतत् कारिकायां सङ्गृह्णन्ति **रूपे**त्यादि। **प्रार्थनात्रितयमिति**, तच्चतुष्टयघटितं श्लोकत्रयं रूपादर्शनप्रार्थनस्य रूपोपसंहारप्रार्थनायामेव प्रवेशात् प्रार्थनात्रयं वा। **विज्ञान-**

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

देवकीस्तुतौ 'रूपं यत् तदि'त्यस्याभासे—

रूपत्रयं तथा हेतुः प्रार्थनात्रितयं तथा । नटत्वमितिविज्ञानं स्वस्य यादृक् तथोदितम् ॥ १ ॥

आधिदैविकादि **रूपत्रयं तथा** 'मर्त्यो मृत्युव्याले'त्यनेन शरणागमने **हेतुः प्रार्थनात्रितयं** 'स त्वं घोरा'दित्यादिभिस्त्रिभिः। **नटत्वमितिविज्ञानं** 'विश्वं यदेव तदि'त्यनेन भगवज्जन्मनो नटवदनुकरणत्वज्ञानमित्यष्टभिर्देवकीस्तुतिः ॥ २४ ॥

---

१ सिध्येदित्यपि पाठः ।

प्रमाणानामनुवादकत्वं स्यात्, अत इदं रूपं तदेव, किं तदित्याकाङ्क्षायामाह तत् यत् प्राहुरिति, य तदोरानुपूर्व्येण निरूपणमाकाङ्क्षावैपरीत्येपि स्वानुभवदार्ढ्यार्थं। नन्वाधिदैविकमेतद् भवितुं नार्हति वैलक्षण्यादित्याशङ्क्य वैलक्षण्यहेतुभूतान् धर्मानत्रैव साधयत्यव्यक्तमित्यादिनवभिः पदैः। नवधा हि जगत्, तद्विलक्षणं ब्रह्म नवधा निरूप्यते, जगद्धर्माश्च तस्मिन् रूपे प्रतीयन्ते, तत्र-"व्यक्तादीनि भूतानी"तिवाक्यादव्यक्तं मूलरूपं, व्यक्तं तु जगत्। इदं तु व्यक्तमितिलोक-प्रतीतिः। मूलभूतं त्वाद्यं भवति; इदं त्वाधुनिकं। जगच्च स्वरूपकृतं कालकृतं च। वैलक्षण्यमुक्तं पदद्वयेन। देशकृतं वैलक्षण्यं वदन्ती परिमाणेन तदाह ब्रह्मेति, "बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च ब्रह्म" मूल-भूतं; जगत्तु परिच्छिन्नमबृंहितं च तथैवरूपं, एवं सदंशेन वैलक्षण्यत्रयं निरूपितं। चिदंशेनापि त्रयमाह ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारमिति, "प्रकाशकं तच्चैतन्यं" जगत् प्रकाशयति; अन्यथा जगदभि-व्यक्तिर्न स्यात्, त्रिगुणात्मकं च जगत्; त्रिगुणातीतमेव हि कारणं भवति, गुणानामपि कारणत्वे भगवत्कारणता न स्यात् स्वातन्त्र्याभावात्। सदंशा एव गुणा न चिति सम्भवन्ति। यत्रैव भूतेन्द्रियान्तःकरणानि तदेव सगुणं, तदेव कारणं भवति यत् प्रपञ्चविलक्षणं; प्रपञ्चस्तूत्-पत्त्यादिभावविकारयुक्तः। अतो निर्विकारमङ्गीकर्तव्यं, लौकिकानि च ज्ञानानि विकारयुक्तानि रूपादिगुणयुक्तानि चेन्द्रियादिभिश्च प्रकाश्यन्ते। विषयकृतं वैलक्षण्यमानन्दांशे निराकरणीयमित्येत-दर्थमाह सत्तामात्रमिति, सत्ता विद्यमानता कालत्रयाबाधितसत्ता वा, सर्वमेव हि जगत्

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

मित्यादिकं त्वर्थचतुष्टये प्रत्येकमन्वेतीति बोध्यं। **रूपं यत् तदित्यत्र स्वाभिज्ञानमिति,** स्वस्य भगवत्-प्रत्यभिज्ञानं। **अन्यथेति,** अस्यापि लोकसिद्धत्वे। **आकाङ्क्षावैपरीत्येपीति,** यत् प्राहुस्तद् रूपमित्या-काङ्क्षायामपि। **वैलक्षण्यादिति,** आधिदैविकादस्य वैलक्षण्यादित्यर्थः। **अत्रैवेति,** जगत्सलक्षणत्वेन प्रतीयमान एवास्मिन् रूपे, कारणस्य गुणातीतत्वे युक्तिमाहुर्**गुणानामित्यादि,** **कारणतेति,** कर्तृता, तत्र हेतुः **स्वातन्त्र्याभावादिति,** तथा च गुणानां कारणत्वे श्रुतिविरोध इति गुणातीतमेव कारणमित्यर्थः; **न चितीति,** **ज्योतिरित्यनेन** चिद्रूपत्वमुक्तं, तद्विरुद्धाश्च गुणा न तत्र सम्भवन्तीत्यतोपि गुणातीतमेव कारणमित्यर्थः; प्रकृते सगुणत्वानुमापकमाहुर्**यत्रैवेत्यादि,** तथा चानया व्याप्त्या 'इदं सगुणं भूतादिमत्त्वाज् जगद्वत् यन्नैवं तन्नैवं पुरुषव'दिति चिद्विरुद्धसाधकमनुमानं प्रदर्शितं, तेन सिद्धमाहु-**स्तदेवेत्यादि।** **उत्पत्त्यादीति,** उत्पत्तिस्थितिप्रलयवृद्धिविपरिणामापक्षयाख्यषड्भावविकारयुक्त इत्यर्थः; प्रकृते सविकारत्वाद्यनुमापकमाहुर्**लौकिकानीत्यादि।** **ज्ञानानीति,** ज्ञानविषयाणि। **इन्द्रियादिभिरिति,** आदिपदेन सूर्यादिसङ्ग्रहः, परप्रकाश्यत्वानुमापकमेतत्; तथा च 'प्राकृतं ज्योतिरादि विरुद्धं विकारयुक्त-त्वाद् रूपादिगुणयुक्तत्वादिन्द्रियादिप्रकाश्यत्वाच्च घटादिव'दितिप्रयोगो बोध्यः। नन्वानन्दांशे वक्तव्ये **सत्तामात्रमिति** किमित्युक्तमित्याकाङ्क्षायामाहुर्**विषयेत्यादि,** अत्र च **सत्तापदेनोक्तरूपतया** सन्मात्मैव सर्वशब्दवाच्य उच्यते। तथा च त्रैकालिकाबाधितसत्तामात्रत्वेन [१] भूमरूपता बोधिता। तेनानन्दांशेपि न

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

रूपं यत् तदित्यस्याभासे प्रसिद्ध्येति, प्रसिद्ध्या सहेत्यर्थः, **यत् तत् प्राहुरित्यनेन प्रसिद्धिरुक्ता,** **स त्वं साक्षाद् विष्णुरित्यनेनाभिज्ञानमुक्तं,** **अध्यात्मदीप इत्यनेन प्रमाणमुक्तमितिविभागः।**

---

१ व्यापकरूपता।

सद्रूपमपि विशेषनामरूपधर्मवद् भवति, यावद्विशेषनिर्मुक्तं सामान्यं न भविष्यतीत्याशङ्क्य लौकिक एव विषय इयं व्याप्तिर्न त्वलौकिक इति सत्तामात्रमपि निर्विशेषमित्याह; अन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात्, विशेषा हि व्यावर्तकाः, मूलसत्तायां व्यावर्त्याभावात् किं विशेषेण ? कार्ये तु सा सर्वत्रानुस्यूतेति कार्यं न व्यावर्तनीयं, अन्यथा तस्य कारणतैव न स्याद् घटपटयोरिव, "पूर्णमदः पूर्णमिद"मित्यादिश्रुतौ सर्वचेष्टारहितमेव कारणं भवति, कार्यं सर्वमेव चेष्टमानं, आकाशादेरपि शब्दजननलक्षणा चेष्टा वर्तत एव, आवरणापगमे कार्यापगमवदाकाशापगमस्यापि दृष्टत्वादन्धकारवदीहा तत्रापि, ब्रह्मणि त्वावरकासम्भवादव्यवहार्यत्वाच्च निरीहत्वं सिद्धमेव, यद्यप्येकस्मिन्नपि विशेषणे सर्वे धर्माः क्रोडीकर्तुं शक्यन्ते तथापि नवधा वैलक्षण्यस्य वक्तव्यत्वान्नव विशेषणान्युक्तानि, तादृशमिदमेव रूपं, नवविधानां प्राणिनां स्वदोषेणैव नवविधत्वप्रतीतिः, यथा भ्रमरिकादृष्ट्या गृहीता भूमिरपि भ्रान्तेव दृश्यते तदपि तस्यैव दृष्ट्यैवमत्रापि ब्रह्मविदां दृष्ट्या भगवान् वर्णितगुण एव, अन्यथा तदभिव्यक्त्यर्थं प्रयत्नं न कुर्युर्ब्रह्मादयोपि पश्चादुत्पन्नं न नमस्कुर्युः सायुज्यं चात्र न प्राप्नुयुरेतज्ज्ञानेन च सर्वज्ञा न भवेयुरेतन्निष्ठाश्च निर्गुणा न भवेयुरेतद्भजनेन च सर्वविकाररहिता न भवेयुः सर्वेषु पदार्थेष्वेतं च न पश्येयुरेतज्ज्ञानेन च प्रपञ्चो न निवर्तेतैतत्कृपया च ब्रह्मनिष्ठा न भवेयुः, अतोयमेतादृश एव, नन्वेतत् सर्वं सर्वज्ञान्युपास्यत्वे भगवतः सम्भवति न

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

विषयकृतं वैलक्षण्यमित्यर्थः, तर्हि **निर्विशेष**पदस्य किं प्रयोजनमित्यतस्तदवतारयन्ति **सर्व**मित्यादि, **विशेषनामरूपधर्मवद्**िति, **विशेष**भूता ये **नामा**दयस्तद्युक्तं, **इयं व्याप्ति**रिति, सामान्यत्वेन विशेषत्वेन व्याप्तिः, **इती**ति, एतज्ज्ञापनार्थं, **अन्यथे**त्यादि, तद्भिन्नभिन्नत्वे सति तदभिन्नत्वस्य **मात्र**पदार्थत्वात् **सत्तामात्र**पदेनैवाशेषराहित्यप्राप्ताविमं व्याप्तिरलौकिके कुतो नेत्याकाङ्क्षायां, तत्र तदभावं व्युत्पादयन्ति **विशेषा ही**त्यादि, **मूलसत्ताया**मिति, आत्मरूपायां सत्तायां, **तस्य कारणते**ति, मूलसतः समवायिता, **निरीह**पदं व्याकुर्वन्ति **पूर्ण**मित्यादि, ननु कार्येपि न चेष्टा नियता आकाशादौ व्यभिचारादित्यत आहु**राकाशे**त्यादि, **चेष्टा** हि व्यापारः, ननु **महाभाष्य**कृता व्यापारश्चेष्टात्वेनाङ्गीकृतो न त्वन्यैरत आकाशे चेष्टाराहित्यं न कारणासाधारणलक्षणमित्यत आहु**रावरणे**त्यादि, **आकाशापगमस्यापी**ति, आवरणकृताविति शेषः, तथा च दीपचलनेन्धकारचलनवदाकाशेपि दृष्टानुरोधान्नैमित्तिकी चेष्टाङ्गीकार्या; अन्यथा तादृशप्रतीतेर्निर्विशेषत्वापत्तेः, न च सा भ्रम इति वाच्यं, किं तावता ? भ्रमत्वेपि सविषयत्वस्यावश्यकत्वात्, न च विषयोसन्नेव प्रतीयत इति वाच्यं, श्रौते मत आकाशस्य कार्यत्ववदव्यापकत्वस्यापि सत्त्वात्; अन्यथा 'ज्यायानाकाशा'दितिश्रुतिविरोधापत्तेः, एवं सिद्धेव्यापकत्वे तत्र क्रियाङ्गीकारोपि युक्त एवेति पूर्वोक्तप्रतीतेरभ्रान्तत्वमेव युक्तं, धियां बाधकं विना प्रमात्वस्यौत्सर्गिकत्वादिति, नन्वेवं सति ब्रह्मण्यपि चेष्टास्तु मिषत्त्वस्य तत्रापि श्रौतत्वादित्यत आहु**र्ब्रह्मणी**त्यादि, तथा च विरुद्धधर्माश्रयत्वादव्यवहार्यस्य तस्य सत्त्वेपि व्यवहार्यस्य तस्यासत्त्वा**न्निरीह**त्वं

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

व्याख्यान **आवरणापगम** इति, यथावरणस्य घटादेर**पगमे** चलने **कार्ये** तदन्तर्वर्ति जलादिकमपि चलति तथा जलाद्यभावे तदन्तर्वर्त्याकाशोपि चलत्यतोन्धकारवदाकाशेपीहास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

१ सेतिपदं क्वचिल्लुप्तम् ।

। नाना विधेति प्रकाशकारस्य पाठः।

नष्टे लोके द्विपरार्धावसाने महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु ॥
व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते भवानेकः शिष्यतेऽशेषसंज्ञः ॥ २५ ॥

त्विदानीमेवाविर्भूतस्य तथात्वं वक्तुं शक्यत इत्याशङ्क्याह स त्वमिति, यदेतादृशं तत् त्वमेव, तत्र हेतुर्विष्णुरिति, विष्णुर्हि पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वोपास्यः, स एव सर्वेषामधिदेवः, स एवाविर्भूत इति ब्रह्मवाक्यादवसीयते, नन्वेवमप्यंशावतारः स्यात् ततश्च मूलत्वाभावादुक्तं सर्वं बाधितमित्यत आह साक्षादिति, ननु वाक्यं गौणमपि भवति स्तुतिपरमपि भवति तस्मात् कथं निर्णय इति चेत् तत्राहाध्यात्मदीप इति, अध्यात्मं मदन्तःकरणं वस्तुतो जडं मुग्धं सर्वशास्त्रविहीनं तच्चेदेवम्प्रकाशयुक्तं त्वत्सान्निध्यात् तदेवास्य कारणमित्यवसीयते, आधिदैविकस्यैवाध्यात्मप्रकाशजनकत्वात्, अतो मदनुभवेनापि भवानुक्तरूप एव, कार्यं चाव्यभिचारि लिङ्गम् ॥ २४ ॥

एवमाधिदैविकरूपं निरूप्याध्यात्मिकं रूपं निरूपयति नष्टे लोक इति, आधिभौतिकस्य सर्वस्याध्यात्मन्येव लयः, तस्यैवात्मत्वप्रतिपादनात्, दृश्यते च स्वप्नादौ बाह्यप्रकाशेऽप्यान्तरः प्रकाशः, तस्मादयं भगवानात्मा, अन्यस्य लयावधित्वं नास्तीति तस्य लयावधित्वमाह लोके= प्रकाशे चतुर्दशलोकेषु च नष्टेषु सर्वनाशो नियतकाल इति ज्ञापयितुमाह द्विपरार्धावसान इति, ब्रह्मण आयुः परशब्देनोच्यते, तस्यार्धं परार्धं, परार्धद्वये ब्रह्मसमाप्तिः, बन्धमोक्षव्यवस्थां लोके वक्तुं ब्रह्मण आयुषोर्धव्यवहारो ब्रह्मण उत्तरायुष्येव ब्रह्माण्डस्थानां मुक्तिरितिज्ञापनार्थः,

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

सिद्धमेवेत्यर्थः, वैलक्षण्यस्येति, जगद्वैलक्षण्यस्य, तादृशमिति, नवविशेषणविशिष्टं, नन्वेकस्मिन्नपि विशेषणे सर्वधर्मसङ्ग्रहसिद्धौ किमिति नवानामुक्तिरित्यत आहुर्नानाविधेत्यादि, तस्यैवेति, भ्रमदोषदुष्टस्य, ननु भवत्वेवं तथाप्यत्रोक्तानां नवानां स्वरूपे प्रतीत्यभावात् कथं सिद्धिरित्याकाङ्क्षायां व्याप्तिमूलभूततर्कानुगृहीतानुमानेन सिद्धिरित्याशयेनाहुरेवमित्यादि, अन्यथेतिपदमग्रिमेषु वाक्येषु सम्बध्यते, तथा च भगवानव्यक्तो ब्रह्मादिभिस्तदभिव्यक्त्यर्थं प्रयत्नकरणाद् यन्नैवं तन्नैवं, आद्यः पश्चादुत्पन्नत्वेपि ब्रह्मादिभिस्तन्नमस्करणात्, ब्रह्म तस्य तत्र सायुज्यप्राप्तेर्यन्नैवं तन्नैवं, ज्योतिस्तज्ज्ञानेन तेषां सार्वज्ञ्यभवनाद् यदेवं तदेवं यन्नैवं तन्नैवं, गुणातीतस्तन्निष्ठानां निर्गुणभवनात्, निर्विकारस्तद्भजनेन सर्वविकारराहित्यात्, सत्तामात्रः सर्वेषु पदार्थेषु तेषां तद्दर्शनात्, निर्विशेषस्तज्ज्ञानेन प्रपञ्चनिवृत्तेर्यन्नैवं तन्नैवं, आनन्दमात्रो निरीह एतत्कृपया तेषां ब्रह्मनिष्ठत्वभवनाद् यन्नैवं तन्नैवं, अत इति, उक्तविधानुमानेभ्यः, कालिकव्यभिचारमाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेनाहुर्नन्वित्यादि, ब्रह्मवाक्यादिति, 'दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः पुरः पुमा'नितिवाक्यात् ॥ २४ ॥

नष्टे लोक इत्यत्र तस्यैवेति, अभिमन्तुः, लोकशब्दस्यार्थद्वयमभिप्रेतमित्याशयेनाहुर्लोक इत्यादि, लोक्यतेनेनेतिकरणव्युत्पत्तौ लोको बाह्यप्रकाशः, लोक्यन्त इति लोकाः कर्मव्युत्पत्तौ, ते

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

नष्टे लोक इति, अध्यात्मन्येवेति, अधिक आत्माध्यात्मा तस्मिन्नित्यर्थः, तत्र लयेनुभवं प्रमाणयन्ति दृश्यते चेति, अन्यस्येति, स्वप्नद्रष्टुर्जीवस्येत्यर्थः, अत्र प्रलयेवधिर्न भवति किन्तु स्वप्नमात्र

---

१ मदिति नास्ति क्वचन। २ संसर्वनाश इति क्वचन।

योयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् ॥
निमेषादिर्वत्सरान्तो महीयाँस्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये ॥ २६ ॥

द्विपरार्धस्याप्यवसाने समाप्तौ, ब्रह्माण्डस्य तु प्रलयस्तदैव भवति; तदा तत्त्वानि तिष्ठन्ति, तेषामपि प्रलयमाह महाभूतेष्वादिभूतं गतेष्विति, आदिभूतशब्देनाहङ्कार उच्यते, अग्रे महत्तत्त्वस्यापि प्रकृतौ लयस्य वक्ष्यमाणत्वात्, अहङ्कारोपि महति लीयत इति ज्ञापितं, भूतानामादिभूत इतिव्युत्पत्त्यादिभूतशब्दवाच्योहङ्कारो भवति, आदौ भूतो जातश्चेन्महत्तत्त्वमेव, व्यक्ते महत्तत्त्वेऽव्यक्तं प्रकृतिं गते सति, व्यक्ताऽव्यक्तपदाभ्यामेतत् सूचयति, अक्षरात् प्रकृतिपुरुषविभागपक्षे प्रकृतिपुरुषयोरप्यक्षरे लयः, कालादीनामव्यक्ततैव, किं बहुना ? सर्वमेव व्यक्तमव्यक्ते प्रविष्टं, तत्र प्रवेशे कालवेग एव हेतुः, भगवतः सर्वोपसंहारेच्छायां सर्वोपसंहारार्थमधिकारी कालो वेगवत्तरो भवति, एवं स्वयमप्यक्षरे, अक्षरं पुरुषोत्तमे, पुरुषोत्तमाभिन्ने वाक्षरे, तदा भवानेवैकः शिष्यते, तस्य भगवतः स्वरूपाणि यानि स्थितान्याधिदैविकानि, तेषामपि लयमाशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमाहाशेषसंज्ञ इति, अशेषाः सर्वाः संज्ञा यस्य, सर्वशब्दवाच्यो भगवानेक एवेति, एक एव शिष्यत इत्यर्थः, एवमाधिभौतिकानां सर्वेषां लयस्थानभूतोध्यात्मा उक्तः ॥ २५ ॥

आधिभौतिकं रूपमाह योयं काल इति, आधिभौतिकानामाधिभौतिकभूतो भगवान् न त्वाधिभौतिक एव, तथात्वज्ञापकमाह कालो यस्य चेष्टेति, कालप्रेरितानि सर्वाण्येवाधिभौतिकानि,

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

व्यक्तेव्यक्तमित्यत्र पुरुषोत्तमाभिन्न इति, पुरुषोत्तमचरणात्मक इत्यर्थः ॥ २५ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

चतुर्दश, (यद्यपि ब्रह्मणः 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेती'तिश्रुत्याध्यात्मिकस्यापि लय उच्यते परं सोत्र नाभिप्रेत इतिज्ञापनाय विवृण्वन्ति स चेत्यादि, **स कालो ब्रह्मण** इत्यादिना विवृतः, तथा च निद्रापूर्वभाग इत्यर्थः) **तदैवेति**, एतेनावान्तरकल्पेषु त्रिलोक्या इव महाकल्पेषु सप्तलोक्याः प्रलयः शेषाद् ब्रह्माण्डरूपा भूस्तिष्ठतीत्यनुसन्धेयमिति ज्ञापितं, **आदौ भूत** इतिपक्षेहङ्कारो नायातीतिमूलस्थे; **गतेष्विति**पदेहङ्कारद्वारा **गतेष्विति**व्याख्यानं ज्ञेयं, **एतत् सूचयतीति**, एकस्यैव भगवतः स्थितिं सर्वसंहारकाले वदन्ती व्याख्यायमानप्रक्रियां सूचयति, **पुरुषोत्तमाभिन्न** इतिपक्षस्यार्थष्टिप्पणीतो ज्ञेयः, **सर्वशब्दवाच्य** इति, सर्वैः शब्दैर्वाच्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यो यं काल इत्यत्राधिभौतिकानामाधिभौतिकभूत इति, 'तदभिध्यानादेव त्वि'तिन्यायेन तत्र प्रविष्टस्तल्लिङ्गः, स एवेति, 'प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि चेष्टा यतः स भगवान् काल

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

इत्यर्थः, **ब्रह्माण्डस्थानां मुक्तिरिति**, अधिकारिणां क्रममुक्तिं प्राप्तानां परान्तकालप्रारब्धानां चेतिशेषः, पूर्वपरार्धे सृष्टेरुत्तरोत्तरमभिवृद्धिरतोधिकारिणां बन्ध एवोत्तरायुषि सृष्टेरुत्तरोत्तरं ह्रासोतोधिकारिणामपि क्रमेण बन्धनिवृत्त्यन्ते मोक्षो 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद'मितिवाक्यादितिभावः, **ब्रह्माण्डस्थानामित्युक्तेर**धिकारिन्यायेन येषां येषां च क्रममुक्तौ ब्रह्मणः परान्तकाले प्रारब्धसमाप्त्या मोक्षः प्राप्तस्तेत्रोच्यन्तेन्येषां तु ज्ञानिनां भक्तानां च 'निशि नेति चेन् ने'तिसूत्रत्रयेण कालनियमाभावः प्रतिपादित एव ॥ २५ ॥

(आधिभौतिकरूपनिरूपणं)

मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् सर्वांल्लोकान् निर्भयं नाध्यगच्छत् ॥
त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति॥२७॥

योयं कालः सर्वेषां निमित्तभूतः, तस्य सर्वेषां मूलभूतस्य, स एव भवानिति ते तव चेष्टामाहुः। ननु भगवतश्चेष्टासत्त्वे किं प्रमाणं चेष्टाया वा कालत्वे ? तत्राहुरिति चेष्टायाः कालत्वे मानमुक्तं। चेष्टासत्त्वे मानमाह चेष्टते येन विश्वमिति, येन कालेन विश्वमेव चेष्टते। न हि कारणस्य चेष्टाभावे कार्ये चेष्टा भवति, कालवशाच्च चेष्टा, चेष्टायाः कर्मरूपत्वात्, कर्म च कालजनितं, काले कर्मविधानात्। अतो भगवच्चेष्टारूपः कालः। ननु प्रकृतिकारणपक्षे तद्द्वारा कार्यपक्षे वा न चेष्टारूपः कालः सिध्येदित्याशङ्क्याहाव्यक्तबन्धो इति। अव्यक्तस्य प्रकृतेर्बन्धुः सर्वकार्यकर्ता। अतः प्राकृतकार्यपक्षेपि चेष्टारूपः कालः। आधिदैविककालस्य भगवद्रूपत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थमाह निमेषादि-वत्सरान्त इति। यद्यपि परमाणुकाल आदिभूतस्तथापि परमाण्वादिलवान्तानामतिसूक्ष्मत्वाद् व्यवहारानौपयिकत्वमाशङ्क्य निमेषादिरेव गृहीतः। 'द्विपरार्धावसान'त्वाच्चेष्टारूपकालस्य संवत्सरो मध्यम इति ततोप्याह महीयानिति। एवं यस्य चेष्टा कालो य''श्चावशिष्यते'' यश्चाधिदैविकः सर्वकारणकारणभूतस्तं त्वां प्रपद्ये शरणं गच्छामि। अनेन 'बालकः पुत्रः कथं शरणार्ह' इति निरस्तं। तं त्वामित्यत्र प्रमाणं पूर्वमुक्तमे'वाहु'रित्य'ध्यात्मदीप' इति च 'विष्णु'रिति च। एवं सर्वरूपोपि यदि रक्षादिकं नाविष्कुर्यात् तदा शरणगतिरप्रयोजिकेति तद्व्यावृत्त्यर्थमाहेशानमिति। यत्र भगवत एतावन्तो धर्माः स ईश एव भवति। ऐश्वर्यं विलम्बं न सहते न चोपेक्षते। नन्वीश्वरो दैत्यपक्षपाती चेत् तदापि कार्यं न सिध्यतीति तदर्थमाह क्षेमधामेति। क्षेमाख्यं शुद्धसत्त्वं धाम यस्य। अतः शिष्टानामेव पक्षपातं करिष्यतीति न काचिच्चिन्ता। आधाररूपधर्मस्यैव प्राधान्यख्यापनार्थं लिङ्गव्यत्ययः ॥ २६ ॥

एवं भगवतो रूपत्रयं प्रपत्तिं च निरूप्य तस्याः प्रपत्तेः प्रकृतोपयोगित्वाय हेतुं निरूपयति मर्त्य इति। अतीन्द्रियः कालो लोके स्वज्ञापनार्थं स्वप्रतिकृतिं सर्पमुत्पादितवान्। लौकिकास्त्व-लौकिकं तद्द्वारैव प्रतिपद्यन्ते। यथा सिंहप्रतिकृतिर्ग्रामसिंहः, एवं बिडालगवादयश्च व्याघ्रगवयादीनां प्रतिकृतिरूपाः। कालः स्वभक्ष्यमेव सृजति। अतः कालसृष्टा मर्त्या इत्युच्यन्ते। तस्य च भार्या

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

इत्युपलक्षित' इति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यात् काले निविष्टः काललिङ्गः। चेष्टामाहुरिति-मूलवाक्यं तमित्यध्याहारेण पूरणीयं। योयमिति, यच्छब्दस्य तच्छब्दसापेक्षत्वादिति। चेष्टासत्त्व-मुपपादयन्ति न हीत्यादि, चेष्टायाः कालत्वे प्राहुरिति यन्मानमुक्तं तदुपपादयन्ति कालेत्यादि। अत इति, यो यज्जनकः स तदात्मक इतिन्यासः। प्राकृतकार्यपक्षेपीत्यादि, 'प्रकृतिर्ह्यस्योपादान-माधारः पुरुषः परः सतोभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत् त्रितयं त्वह'मित्येकादशस्कन्धवाक्यादित्यर्थः। ततोप्याहेति, ततोप्यधिकमाह। आधाररूपधर्मस्येति, आधारभूतस्य धर्मरूपस्य सत्त्वस्य ॥ २६ ॥

मर्त्य इत्यत्र रूपत्रयमिति, काररूपमीश्वररूपं विष्णुरूपं च। हेतुमिति, प्रपत्तिहेतुभूतं भयं। अलौकिकमिति, अतीन्द्रियं भयजनकं कालं। प्रतिकृत्या तादृशपदार्थान्तरप्रतिपत्तौ दृष्टान्तमाहुर्यथेत्यादि। ननु भवत्वेवं तथापि भयं कुत इत्यत आह कालः स्वभक्ष्यमेव सृजतीति। कालस्य सृष्टिकर्तृत्वं तृतीयस्कन्धे

Cap.

कुण्डलिनी शक्तिः स्वभर्तृज्ञापिका सर्वेषु पुरुषदेहेषु तिष्ठति, योगो हि तदुद्बोधकः, तच्छरणं गत एव योगी, तदा तया प्रार्थितः कालः शीघ्रं न भक्षयति, तस्य चाध्यात्मा वेदः, तदुक्तकर्मणापि विलम्बो भवति, अन्ये च सर्वे देवाः पुराणोक्तास्तस्याधिभौतिकरूपाणि, तेपि विलम्बहेतवो भवन्ति, इमे त्रिविधा अपि धर्ममार्गवर्तिनो निरन्तरमेकनिष्ठास्तत्प्रवणाः; ये पुनर्लौकिकाः साधारणाः शीघ्रं भक्षणार्थमेव स्थापिता ओदनभूतास्ते चेद् कालातिक्रमार्थं यतन्ते, तदा कालकार्यं स्वस्मिन् रोगादिकमनुभूय कालनिवर्तकत्वेन श्रुतान् बहूनेव धर्मान् कर्तुं यतन्ते तद् व्यालभीतस्य पलायनं मूषकस्येवाग्रे पतितस्य, मृत्युः कालस्य मुखं, सोपि व्यालः, भयहेतुवाचको व्यालशब्दो मुखहेतुक एव, यत्र क्वापि गच्छन् क्षुत्पिपासे जरावलीपलिताद्युच्चनीचधर्माननुभवति, अतः कालकार्यदर्शनाद् भयं न निवर्तते, देवत्वे मानुषत्वे वृक्षत्वे वा बहुकालस्थितधर्मेषु भयं निवर्तत इत्याशङ्क्य लोकान् सर्वानित्युक्तं, निर्भयं भयाभावं, अतः केनाप्युपायेन मृत्युर्न निवर्तत इति निर्भयं नाध्यगच्छन्' भयनिवर्तकस्थानं वा, शास्त्रानुभवयोः संवादे हि तन् निवर्तते, येपि पूर्वमुक्तास्त्रिविधास्ते कालाधीना इत्यवश्यभक्ष्यत्वे न समर्था भवन्ति, प्रार्थना हि दुर्बला, एवं शरणान्वेषणार्थं परिभ्रमणे क्रियमाणे सर्वत्र प्रवर्तको भगवान् कदाचित् परितुष्यति तदा भगवच्चरणप्राप्तिः, सत्सङ्गो भागवतं चेति भगवच्चरणद्वयमाधिभौतिकं; ज्ञानं भक्तिश्चाध्यात्मिकं; चरणावेव प्रसन्नस्याधिदैविकौ, तन्मध्ये अन्यतरप्राप्तावपि कृतार्थतेति ज्ञापयितुं त्वत्पादाब्जमित्युक्तं, भगवत्सहितं भगवच्चरणारविन्दं प्राप्य, यदृच्छया भगवदिच्छया, कालसम्बन्धाभावाय यदृच्छयेत्युक्तं, नियतकालस्य यदृच्छात्वाभावात्, अब्जपदेन चालौकिको लोक एव ज्ञापकः शोभातिशयो निरूपितः, त्रितयापेक्षयाप्यतिशयः, अनेनैव विश्वासेन, अद्यैव यदैव चरणप्राप्तिस्तदैव, स्वस्थः शेते, मृत्युनिवारणार्थं यत्नं च न करोति; मृत्युः पुनः स्वत एव निवर्तते, भगवच्चरणारविन्दमत्र वर्तत इत्यस्मादसाध्यादपगमनं युक्तमेव, शास्त्रं तु प्रमाणं; संवादस्त्वलौकिकभावसिद्धिः; कालनियन्ता च भगवान्, अतोनुभवप्रमाणयुक्तयोत्रैव सन्तीति न पूर्ववदस्मिन् मार्गे शङ्का; निःकपटतया प्रवृत्तौ तु नात्र व्यभिचारः ॥ २७ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

त्वत्पादाब्जं प्राप्येत्यत्र ननूक्तपलायनविशिष्टस्य साक्षाद्भगवच्चरणप्राप्तिर्न सम्भवत्यतोनुपपन्नमिदमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः सत्सङ्गो भागवतं चेत्यादिना ॥ २७ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

'सोनन्तोन्तकरःकालोनादिरादिकृदव्ययः जनं जनेन जनयन् मारयन् मृत्युनान्तक' इत्यत्र भारते राजधर्मेपि स्पष्टं, तत्र गमकमाहुरत इत्यादि, तदुपपादयन्ति तस्येत्यादि, तस्येति, कालात्मकस्य सर्पस्य, तस्य चेति, अतीन्द्रियस्य, त्रिविधा इति, योगिनः कर्मठा देवोपासकाश्च, तत्प्रवणा इति, कालाधीनाः, ओदनभूता इति, 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदन' इतिश्रुत्युक्ताः, मुखमिति, भक्षणे द्वारमुक्ततृतीयस्कन्धवाक्यात्, सोपीति, मृत्युरपि, व्यालत्वमुपपादयन्ति भयेत्यादि, विविधमालमनमर्थोस्मादिति क्षीरस्वामिभिर्निरुक्तत्वाद् योगेन भयहेतुवाचको व्यालशब्दः, तथापि मुखहेतुक एव 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयो'रितिकोशे मुखवतामेवोक्तत्वात् तेषु योगरूढः, अन्यथा 'नदीप्रवाहपतद्भित्तिनिस्त्रिंशा'दावपि योगस्य तुल्यत्वात् तत्रापि प्रयोगः स्यात्, अतस्तस्मात्

स त्वं घोरादुग्रसेनात्मजान्नस्त्राहि त्रस्तान् भृत्यवित्रासहासि ॥
रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं मा प्रत्यक्षं मांसदृशां कृषीष्ठाः ॥२८॥

एवं शरणागतौ हेतुमुपपाद्य त्रयं प्रार्थयति स त्वमित्यादित्रिभिः, अत्रावसरे त्रयं सम्भवति, भगवानिदानीमेवान्तर्हितो भवेत् पश्चात् स्वेच्छयान्यत्र स्थितः कंसं मारयेत्, तदिमां कथां कंसः श्रुत्वा मारयेदस्मान् ज्ञानदापनयोर्नियोगात्, अतो रक्षा प्रार्थनीया, इदानीं वा कंसं मारयेत् ततो गच्छेत् ततः कंसपक्षपातिनः पश्चादस्मान् मारयेयुः, तदर्थमिदं रूपं लौकिके न ख्यापनीयमिति प्रार्थनीयं, एवम्रूपेणात्रैव च स्थितिरपि सम्भवति तदालौकिकं दृष्ट्वा प्राकृतो लोको द्वेषं कुर्यादस्मदादयश्च शीघ्रं मुच्येरन् भक्तिरसानुभवश्च न स्यान् मर्यादा च भज्येतेत्यतो रूपाप्रदर्शनप्रार्थना युक्तैव, एतत्सर्वदोषपरिहारार्थं साम्प्रतं कंसस्याज्ञानं भवत्विति प्रार्थना, इदानीं मारणे वा युद्धसमये स्वजीवनार्थमनुपसंहारे पूर्वोक्तपक्षसम्भवादुपसंहारोपि प्रार्थ्यः, भगिनीपतिश्चेति कदाचिन्न मारयेदित्याशङ्काव्युदासार्थमाह घोरादिति, प्रार्थनीयसर्वदानसामर्थ्यार्थं स त्वमिति, स पूर्वोक्तधर्म एव त्वं, घोरो निर्दयो भयानकः, क्रूर इतियावत्, उपायेन विषादिनाऽमारणार्थमुग्रसेनात्मजादित्युक्तं, उग्रसेनस्य शरीरजः कथं वध्यो भवेत् ? घोरत्वात् स मारयेदेव,

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

पलायनं मूषकस्येवेत्यर्थः, तदाहुर्यत्रेत्यादि, इत्युक्तमिति, तथा च देवत्वादावपि न निवर्तत एवेत्यर्थः, कुतो नाध्यगच्छदित्यत आहुः शास्त्रेत्यादि, तथा च संवादाभावान्नाध्यगच्छदित्यर्थः, त्रिविधा इति, योगवेदोपासनाः, अवश्यभक्षकत्वे नेत्यत्र सप्तम्यनन्तरं नेति भिन्नं पदं, हिहेतौ, 'योसौ तपन्नुदेती'तिश्रुतिविचारे तथानिर्णयात्, तर्हि कथं भयनिवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामुत्तरार्धं व्याकुर्वन्त्येवमित्यादि, तन्मध्य इति, त्रिविधयोर्द्वयोर्मध्ये, त्वत्पादाब्जमित्यत्र समासस्यार्थमाहुर्भगवत्सहितमिति, त्वया सहितमितिव्युत्पत्त्या तथार्थः स्फुरति, लोक एवेति, सप्तमी, त्रितयापेक्षयेति, कुण्डलिनी वेददेवापेक्षया ते कालाधीना, इदं च तदतीतमिति, ततोतिशयः, स्वपदार्थमाहुर्मृत्युस्त्वित्यादि, तर्हि मृत्युःस्वतः कुतो न प्रवर्तत इत्यत आहुर्मृत्युरित्यादि, एवं सर्वं व्याख्याय सिद्धमर्थं निगमयन्ति शास्त्रं त्वित्यादि, 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मे'तिश्रुतौ 'नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत' इति तैत्तिरीये च 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येनात्म्येनिरुक्तेभयं प्रतिष्ठां विन्दतेथ सोभयं गत' इतिशास्त्रं प्रमाणं; संवादस्तु स्वस्यालौकिकभावसिद्धिः; 'युक्तिस्तु सर्वस्य वशी सर्वस्येशानो' 'भीषास्मा'दित्युपक्रम्य 'मृत्युर्धावति पञ्चम' इत्यादिश्रुत्युक्ता, कालनियन्ता च भगवानत एभ्यो हेतुभ्यस्तथेत्यर्थः, ननु लोके व्यभिचारो दृश्यत इत्यत आहुर्निःकपटत्वेत्यादि, तथा च यथा प्रह्लादस्य तथास्यापि प्रवृत्तिश्चेत् स्यात् तदा न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ २७ ॥

स त्वं घोरादित्यत्र श्लोकत्रयोक्तानां चतसृणां प्रार्थनानां तात्पर्यं वदन्त्यत्रेत्यादि, एतेषु श्लोकेषु प्रथमे प्रार्थनाद्वयं तत्र प्रार्थनीयेत्यन्तेन प्रथमायास्तात्पर्यमुक्तं, इदानीमित्यारभ्य प्रार्थनीयमित्यन्तेन द्वितीयस्याः, एवमित्यारभ्य युक्तैवेत्यन्तेन तत्रैव पक्षान्तरोपपादनेन युक्तत्वसमर्थनं, न स्यादिति, अस्माकमितिशेषः, मर्यादेति, पुत्रभावमर्यादा, एवं युक्तैवेत्यन्तेन प्रथमश्लोकतात्पर्यमुक्तं, एतदित्यादिना द्वितीयस्य, इदानीं मारणेत्यादिना तृतीयस्य ॥ २८ ॥

---

१ तस्मादित्यपि पाठः क्वचित्।

जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान् मधुसूदन ॥
समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः ॥ २९ ॥

त्रस्तानिति, पूर्वपुत्रमारणेन, त्राहि पालय, उभयपदी धातुरयं प्रचुरप्रयोगान्निश्चीयते, ननु पर्यवसाने बाधाभावादिदानीं मारणपक्षे किमिति रक्षा प्रार्थ्यत इति चेत् तत्राह भृत्यवित्रासहासीति, भृत्यानामस्मदादीनां वित्रासं भयं हन्तीति तथा, असीति तव सङ्कल्पः, यथा गन्धः पृथिव्या एवं भगवतो भक्तदुःखनिवर्तकत्वमेव, यथास्मद्रक्षेदानीममारणेनान्यत्र गमनेन च कर्तव्या तथा स्थितौ रूपोपसंहारश्च कर्तव्य इत्याह रूपं चेदमिति, सर्वदानेन रूपेण स्थातुमयुक्तमिति, इदं रूपं मांसदृशां चर्मचक्षुषां प्रत्यक्षं मा कृषीष्ठाः, तर्हि कस्यापि मुक्तिर्न स्यादित्याशङ्क्याह ध्यानधिष्ण्यमिति, ध्यानमेव धिष्ण्यं स्थानं यस्य, ध्यान एव प्रकाशो भवतु न बहिः, अतः सर्वं सुस्थं भविष्यतीतिभावः, मा कृषीष्ठा इत्यनेन चैतज् ज्ञापितं, अयं स्वेच्छयैव प्रकटीकरोति, वस्तुतस्त्विन्द्रियावेद्यमेव, मांसदृशामित्यनेन दैत्या एते मांसभक्षका मांसमेव पश्यन्ति सर्वत्र न तु विहितं निषिद्धं वा विचारयन्तीत्युक्तं, चकारस्तूक्तसमुच्चयार्थः ॥ २८ ॥

अन्यतरकरणाभावाय मध्यमपक्षे स्वतो निवृत्तावपि कंसश्चेज् जानीयात्, स्वयमागत्य युद्धं कुर्यात्, अत एव स दोषस्तदवस्थ इति तस्य जन्माज्ञानं प्रार्थयति[1] जन्म त इति, असौ कंसस्ते जन्म मा विद्यात्, यतोयं पापः, तर्हि मत्स्वरूपं न जानासीतिचेत् तत्राह मधुसूदन इति, यद्यप्येतज्

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

स त्वं घोरादित्यत्रेदानीं मारणे वेत्यादि, रक्षाप्रार्थनेतिशेषः, अस्मिन् पक्षे रूपानुपसंहारातिरिक्तस्य बाधकाभावात् तत् कृत्वान्यत्र स्थेयमितिभावः, एतदेवोक्तमनुपसंहार इत्यादिना, अन्यतरेति, इदानीमेव मारणं लोके चैतद्रूपदर्शनमित्येतयोरन्यतरस्य तथात्वायेत्यर्थः; इदानीं मारणमन्यत्र गमनं च मध्यमः पक्षः, एवं सत्यपि यदि तममारयित्वैवान्यत्र गतिर्भवति तदा स्वतस्तन्मारणान्निवृत्तिर्भवतीति, तथापि दोषानिवृत्तिरित्याहुर्मध्यमपक्षे स्वत इत्यादिना, तेन जन्माज्ञानस्यावश्यकत्वमुक्तं भवति ॥ २८ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

जन्म त इत्यग्रिमश्लोकस्याभासं टिप्पण्यां विवृण्वन्तीदानीं मारणेत्यादि, इदानीममारयित्वान्यत्र गमनं प्रथमः पक्षः, इदानीं मारयित्वान्यत्र गमनं मध्यमः पक्षः, इदानीममारयित्वानेन रूपेणात्र स्थितिस्तृतीयः, मध्यमपक्षे पक्षद्वयं, स्वत उपेत्य युद्धेन कंसस्य मारणमित्येकः; स्वतो निवृत्तावपि कंसो युद्धार्थमायाति चेत् तदा मारणमिति द्वितीयः, एवं पक्षद्वये सत्यपि स स्वतो नायाति

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स त्वमित्यत्र रक्षाप्रार्थनायां हेतुः प्रथममुक्तः, रूपाप्रदर्शने हेतुमाहुरिदानीं वेति, पक्षान्तरेणेदं रूपमिति, कंसमारकं रूपमित्यर्थः, यद्यपि सर्वदैवंस्थितावेतद्दोषनिवृत्तिस्तथापि दोषान्तरं भवतीत्याहुस्तदेति, पूर्वोक्तपक्षेति, मारयित्वा गमने कंसपक्षपातिनोस्मान् मारयेयुरेवम्रूपेण स्थितौ च द्वेषं कुर्यादित्युक्तानि दूषणानि भवेयुरित्यर्थः, तथा चेदानीं मारणे चेत्यनेन रक्षाप्रार्थनायामेव रक्षान्तरमुक्तमुपसंहारप्रार्थनायां तु पूर्वोक्तपक्ष एवानूदित इति ज्ञेयं, रूपं चेदमित्यस्याभासे स्थिताविति, अन्यत्रापि स्थितावित्यर्थः ॥ २८ ॥

१ प्रार्थयत इत्यपि पाठः क्वचित् ।

उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् ॥ ३० ॥

जानीमस्तथापि मध्यमपक्षशङ्कया प्रार्थ्यते। ननु मध्यमपक्षे को दोषोविश्वासस्तु न कर्तव्य इति चेत् तत्राह भवद्धेतोः कंसादहं सम्यगुद्विजे, विश्वासः कर्तव्य इति चेत् तत्राहाधीरधीरिति। न हि भगवत्युत्पन्ने परमानन्दे कोपि क्लेशहेतुर्भवितुमुचितः। भवद्धेतोरित्यनेनैतज् ज्ञापयति यद्ययं जानीयादस्मादुत्पन्नो भगवानन्यत्र तिष्ठतीति तदा निर्बन्धेन समानयनं वा प्रार्थयेत् पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात्, अतोस्य ज्ञानाभाव एवोचितः ॥ २९ ॥

रूपान्तरस्वीकारे त्वन्यत्रापि स्थापयितुं शक्यते न त्वनेन रूपेणेत्युपसंहारं प्रार्थयत्युपसंहरेति। अदो वेदवेद्यमलौकिकं रूपं लोक उचितं न भवतीत्युपसंहर। विश्वात्मन्निति रूपग्रहण उपसंहारे च सामर्थ्यं द्योतितं। स हि विश्वस्मिन् सर्वाण्येव रूपाणि गृह्णात्युपसंहरति च। अद इतिपदेन चैतज् ज्ञापयति, अवतारो नोपसंहर्तव्योलौकिकत्वमात्रमुपसंहर्तव्यमिति। सर्वमेवालौकिकमिति सर्वस्यैवोपसंहारे प्राप्ते यल् लौकिकसमानं तत् स्थापनीयमन्यदुपसंहर्तव्यमिति वदन्त्यलौकिकमंशमाह शङ्खचक्रेति। शङ्खचक्रगदापद्मान्यायुधान्युपसंहर्तव्यानि। अलौकिकी श्रीश्चोपसंहर्तव्या, भुजानां चतुष्टयं चोपसंहर्तव्यं द्वयं स्थापनीयं, उपलक्षणमेतत्। प्राकृतभावाद्यदतिरिक्तं तदुपसंहर्तव्यं। अविद्यमानोपि प्राकृतो भावः स्थापनीयः। यद्यपि चतुर्भुजं रूपं देवादीन् प्रति प्राकृतमेव तथापि साधारणान् प्रति तादृशमपि न प्रकटनीयमितिप्रार्थना ॥ ३० ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

शङ्खचक्रेत्यत्र यद्यपीति। केचिद् देवा अपि चतुर्भुजा भवन्तीति तादृशे रूपे देवानां नालौकिकत्वेन भानं, इतरेषां तु भवतीति तथा। तादृशमपीति, उपसंहृतालौकिकप्रभं चतुर्भुजाकारमात्रमपीत्यर्थः। रूपं चेदमित्यनेन कंसादीनामदर्शनं प्रार्थितमत एव "मांसदृशा"मित्युक्तं। अनेन तु तददर्शनेपि मनुष्यमात्रस्य तथा दर्शनं नास्मद्धितमिति तदभावः प्रार्थितोतो नान्यतरवैयर्थ्यं शङ्कनीयं। किञ्च यद्यप्याद्येनैव द्वितीयचारितार्थ्यं भवति तथापि "रूप"पदमात्रं "ध्यानधिष्ण्य"पदं च श्रुत्वा सर्वांशेन तिरोधानं हरिर्मा करोत्विति विशेषप्रार्थनं द्वितीयं कृतमिति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

तदा तममारयित्वैवान्यत्र गतिर्भवति तदा तथेत्यर्थः। सुबोधिन्यां क्लेशहेतुरिति, अधीरत्वरूपक्लेशहेतुः; तथा च विश्वासेप्यधीरत्वाज्जन्माज्ञानं प्रार्थयत इत्यर्थः। ननु यद्येवं तर्हि भवद्धेतोः समुद्विज इति कुत उच्यत इत्यत आहुर्भवदित्यादि ॥ २९ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

जन्म त इत्यत्र मध्यमेति। मध्य इदानीं मारणपक्षे शङ्कया विपरीतं कदाचित् भवेदिति-सन्देहेनेत्यर्थः ॥ २९ ॥

उपसंहरेत्यत्रादश्शब्दस्यार्थमाहुर्वेदवेद्यमिति। श्रीश्चेति, तथा च पद्मान्तैः श्रिया च जुष्टमितिमूले समासः ॥ ३० ॥

---

१ प्रार्थयत इत्युपसंहार इत्यपि पाठः क्वचन।

श्रीभगवानुवाच ॥

विश्वं यदेतत् स्वतनौ निशान्ते यथावकाशं पुरुषः परो भवान् ॥
बिभर्षि सोयं मम गर्भगोभूदहो नृलोकस्य विडम्बनं महत् ॥ ३१ ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयित्वा च विरोधं परिहरति विश्वमिति। अथवार्थोपसंहारेणार्थस्थापने सामर्थ्यार्थं विरोधिगुणमनूद्यान्यतरस्य प्रदर्शनपरत्वेनोपपादयन्ती समर्थयते विश्वमिति, स्वतनौ स्वशरीरे विराजि ब्रह्माण्डाख्ये निशान्ते सृष्टिसमये यथावकाशं चतुर्दशलोकात्मकं भुवनं बिभर्षि, प्रलये सूक्ष्मतया निवेशनं भवतीति निशान्त इत्युक्तं, किर्मीरतया स्थितिर्निषिद्धा, नन्वत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह पुरुषः पर इति; पुरुषो व्यष्टिः परः समष्टिः, भवानिति सम्मत्यर्थं, तेन स्वस्य एतादृङ्माहात्म्यज्ञानवत्त्वसम्बोधनं, एवं विश्वाधारभूतोपि भवान् मम गर्भगोभूत्, यद्यपि विरुद्धसर्वधर्माश्रयस्य भगवतो नेदमाश्चर्यं तथापि स्वप्रतीत्याश्चर्यं मत्वा परिहरत्यहो नृलोकस्य विडम्बनं महदिति, अहो इत्याश्चर्ये, नृलोकस्य मनुष्यमात्रस्य महदेतदनुकरणमितिसमाधानं, महानप्यल्पमनुकरोति यथा पुरुषो बिडालं तथापि ब्रह्माण्डविग्रहस्य परमसूक्ष्मताश्चर्यरूपेत्याशङ्क्याह महदिति, अनुकरणं महदिति, अनुकरणं सत्यमेव, परमलौकिकमनुकरणं, अनेन गर्वाभावोप्युक्तः ॥ ३१ ॥

एवमुभयोः स्तोत्रे सप्रार्थने कृते भगवान् स्वस्य पुत्रत्वे तादृशरूपेण प्राकट्ये च हेतुं वदंस्तयोः पूर्ववृत्तान्तमाह परिज्ञानार्थं, त्वमेवेति चतुर्दशभिश्चतुर्दशविद्यानां प्रामाण्यार्थम् ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

भगवदुक्तवाक्यसङ्ख्यातात्पर्यमाहुश्चतुर्दशेति, पूर्णब्रह्मणो देवकीपुत्रत्वं न प्रमाणसिद्धमिति भ्रमाभावाय सर्वा अपि विद्या अत्र प्रमाणानीतिज्ञापनाय तत्समानसङ्ख्यैर्वाक्यैर्भगवतोक्तमित्यर्थः, प्रमाणस्य भावः प्रामाण्यं, प्रमाणत्वमिति यावत्, तदर्थमित्यर्थः, न च सङ्ख्यायामपि तात्पर्यवत्त्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यं; श्रुतिसिद्धत्वात्, तथा हि 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति, गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति यद् दशकपालो, विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद् द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधातीति' श्रुतौ कपालेषु द्वादशसङ्ख्याविधानतात्पर्यं तदवयवभूतसङ्ख्याफलोक्त्या निरूपितं; तत्तत्सङ्ख्या-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

विश्वं यदेतदित्यत्रोपपादयन्ती समर्थयत इति, विरोधाभावमुपपादयन्ती विरोधं समर्थयते, **ज्ञानवत्त्वसम्बोधनमिति**, ज्ञानवत्त्वस्य भगवते सम्यग्बोधनम् ॥ ३१ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

विश्वमित्यस्य द्वितीयाभासे **विरोधीति**, एतमनूद्य समर्थयत इत्यन्वयः, **अन्यतरस्येति**, स्वगर्भगतत्वस्येत्यर्थः, अत्र कर्मणि सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी, गर्भगतत्वं प्रदर्शनार्थत्वेनोपपादयन्तीत्यर्थः, विश्वं भगवत्तनौ नित्यत्वात् सर्वदा तिष्ठतीति **निशान्तपदवैयर्थ्यमाशङ्क्य** तदानीन्तनं विशेषं वक्तुमाहुः **प्रलय** इति, तदा सूक्ष्मरूपेण स्थितिर्निशाया अन्ते जाते तु स्थूलरूपेण यथावकाशं स्थितिरित्यर्थः, **निषिद्धा** इति, यथावकाशपदेनेतिशेषः ॥ ३१ ॥

त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूः पृश्निः स्वायम्भुवे सति ॥
तदायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः ॥ ३२ ॥
युवां वै ब्रह्मणादिष्टौ प्रजासर्गे यदा ततः ॥
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तेपाथे परमं तपः ॥ ३३ ॥

पूर्वस्थितिस्तथा कार्यं प्रकारो भजनं हरेः । कालस्तोषश्च प्राकट्यं वरप्रार्थनया सह ॥ १ ॥
अल्पबुद्धित्वभोगौ च जन्मत्रितयमेव च । त्रिगुणं भगवत्सत्यं लौकिकाद् वैदिकान् महत् ॥ २ ॥
रूपदर्शनकार्यं च साधनं प्रोच्यते महत् ॥ २½ ॥

प्रथमं स्थितिमाह। पूर्वसर्गे प्रथमब्रह्माण्डे प्रथमकल्प इतः पूर्वकल्पे वा। साक्षाद् देवकीं प्रत्येवाह भगवान्। तस्या दीनत्वेन स्नेहातिशयात्, पृश्निरितिनाम। त्वमेव पृश्निरभूः स्वायम्भुवे मन्वन्तरे। सतीतिसम्बोधनं; अनेनास्या अधिककृपायां धर्मातिशयो हेतुरुक्तः। तदा तस्मिन्नेव समये, अयमपि सुतपा इति नाम प्रसिद्धः। अयं च प्रजापतिर्ब्रह्मणः सुतो मरीच्यादिवत् कर्दमवत् स्वभावत एवायमकल्मषः कामक्रोधलोभादिरहितः ॥ ३२ ॥

एतादृशौ पूर्वं स्थितौ तादृशौ प्रति ब्रह्मण आज्ञामाह युवामिति। प्रजासर्गे ब्रह्मणादिष्टौ तदा ततस्तदनन्तरमेव कचिद् देशविशेषे सन्नियम्येन्द्रियग्रामं ततः प्रभृति सम्बन्धमकृत्वा परमं तपस्तेपाथे, सर्वेन्द्रियनिरोधेन सर्वाहारपरिवर्जनेन वाय्वादिनिरोधे विहिते शरीरे सन्तापजननात् तपो भवति, परममुत्कृष्टं भगवद्विषयकत्वात्। एवं तस्मिन् जन्मनि कार्यमुक्तम् ॥ ३३ ॥

(१) श्रीमत्प्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

यास्तत्तत्फलसाधकत्वोक्तेरपि तत्तत्फलसङ्ख्यासजातीयत्वमेव प्रयोजकमिति ज्ञेय "अष्टाक्षरा गायत्री तेजस्त्रिवृद् दशाक्षरा विराडन्नं विराडेकादशाक्षरा त्रिष्टुब् द्वादशाक्षरा जगती जागताः पशव" इतिश्रुतिभ्यः। ननु सकृत्पुत्रत्वेऽपि वरवाक्यसत्यत्वे वारत्रयं तथात्वं कुत इत्यत आहुस्त्रिगुणमित्यादि। लौकिकमेकगुणं, द्विगुणं वैदिकं, भगवदीयं त्रिगुणमतः सर्वाधिकमिहोक्तमिहैव फलति चेत् तदा सत्यं भवति। वैदिकं तु जन्मान्तरेऽपि फलतीति तथा; भगवदुक्तं त्वामोक्षं यावन्ति जन्मानि तेषु सर्वेष्वेव फलतीत्येतदेवैकगुणत्वादिकं तेषु ॥ ३२ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

भगद्वाक्यतात्पर्योक्तिटिप्पण्यां। ननु च 'सङ्ख्याया' इत्यारभ्य 'श्रुतिभ्य' इत्यन्तेन यत् सङ्ख्यायास्तात्पर्यमुक्तं तन् न सङ्गच्छते। सङ्ख्यायाः पुरोडाशविशेषणतया तत्र श्रावणेन पुरोडाशेष्टाकपालत्वादिरूपधर्मे वा पर्यवसानादिति चेन्न, उदवसानीयविधायकश्रुतौ तथा निर्णयात्। तत्र हि 'अप वै सोमेनेजानाद् देवताश्च यज्ञश्च क्रामन्त्याग्नेयं पञ्चकपालमुदवसानीयं निर्वपेदग्निः सर्वा देवताः पाङ्क्तो यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चावरुन्द्धे गायत्रो वा अग्निर्गायत्रच्छन्दास्तं छन्दसा व्यर्धयति यत् पञ्चकपालं करोत्यष्टाकपालः कार्योऽष्टाक्षरा गायत्री गायत्रो वा अग्निर्गायत्रच्छन्दाः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्धयति पाङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तो यज्ञस्तेनैव यज्ञान्नैती'ति श्रावितं; तथा च तत्राष्टाकपालपुरोडाशविधाने तस्मिन् पञ्चकपालस्य सत्त्वेऽपि तदनादृत्य याज्यानुवाक्ययोः पञ्चसङ्ख्याकत्वविधानेन पञ्चसङ्ख्याकयज्ञादनपगमविधानतस्तथा निश्चयात्।

वर्षवातातपहिमधर्मकालगुणाननु ॥
सहमानौ श्वासरोधविनिर्धूतमनोमलौ ॥ ३४ ॥
शीर्णपर्णानिलाहारावुपशान्तेन चेतसा ॥
मत्तः कामानभीप्सन्तौ मदाराधनमीहतुः ॥ ३५ ॥

तस्य तपसः प्रकारमाह वर्षवातेति। वर्षवातयोः सहनं प्रावृट्कालेनावृतदेशेन्तरिक्षे स्थित्वा; आतपसहनं पञ्चाग्निप्रकारेण; हिमसहनं जलवासादिना; घर्मः कालान्तरीयोपि; कालगुणा अन्येपि शीतादयः साधारणाः, तेषामप्रतीकारेण स्थितिरेव सहनं। उभावपि सहमानौ न त्वेकस्तपः करोत्यपरस्तत्सेवामिति ॥ ३४ ॥

तादृशयोर्भगवत्सेवामाह शीर्णेति। कियत्कालतपसा चित्ते शुद्धे भगवत्सेवैव कार्या नान्यथेति ज्ञात्वा तपः कुर्वाणावेव परिचर्यां कृतवन्तौ सर्वथाहाराभावे बहिस्संवेदनाभावे चोभयोः परिचर्या न भवतीति यादृशेन तपसा परिचर्यां कृतवन्तौ स विशेष उच्यते। शीर्णानि पर्णान्यनिलो वायुश्चाहारो ययोः। परमोपशान्तिः शुद्धसात्त्विकगुणाविर्भावः, स एवोपशमः; सोपि चित्तस्य स्वभावत एव चेज्जातस्तदोपशान्तं चित्तं भवति। एवं यमा नियमाश्चोक्ताः। मत्तो हरेरेव। कामान् पुत्रादीनभीप्सन्तौ सकामौ मदाराधनं मत्परिचर्यामीहतुः कृतवन्तौ ॥ ३५ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अतः सत्ताया एव सतात्पर्यकत्वमपेक्षितस्थले निश्चयमनपेक्षितानां निस्तात्पर्यकत्वं चेति दिक्। सुबोधिन्यां पूर्वस्थितिरित्यादिकारिकाभिर्भगवद्वाक्यार्थ उच्यते। तत्र जन्मत्रितय इत्यारभ्य श्लोकत्रयस्य तात्पर्यं। तत्र त्रिगुणमित्यादिकथनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां टिप्पण्यां तदाहुर्नन्वित्यादि तेष्वित्यन्तम् ॥ ३२ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

युवां वै ब्रह्मणेत्यत्र भगवद्विषयकत्वादिति, भगवन्तमुद्दिश्य कृतत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वर्षवातेत्यत्रान्तरिक्षे स्थित्वेति, वृक्षाद्युपरि स्थित्वा वातसहनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

त्वमेव पूर्वसर्गेभूरित्यत्र पूर्वस्थितिरित्यादि,

पूर्वस्थितिस्तथाकार्यं प्रकारो भजनं हरेः । कालस्तोषश्च प्राकट्यं वरप्रार्थनया सह ॥१॥
अल्पबुद्धित्वभोगौ च जन्मत्रितयमेव च । त्रिगुणं भगवत्सत्यं लौकिकाद् वैदिकान् महत्
रूपदर्शनकार्यं च साधनं प्रोच्यते महत् ॥२½ ॥

अत्र भगवदुक्तानां चतुर्दशश्लोकानां वाक्यार्थ उक्तस्तत्र 'त्वमेव पूर्वसर्गेभू'रितिप्रथमश्लोके नन्द[1]यशोदयोःपूर्वजन्मस्थितिरुक्ता; 'युवां वै ब्रह्मणादिष्टा' वित्यत्र तपोरूपं कार्यं; 'वर्षवाते'त्यत्र तस्य तपसः प्रकारः; 'शीर्णपर्णे'त्यत्र हरेर्भजनं; 'एवं वां तप्यतोर्भद्रे' इत्यत्र दिव्यद्वादशसहस्रवर्षात्मकस्तपसः काल 'स्तदा वां परितुष्टोह'मितिभगवत्तोषः; 'प्रादुरासं वरदराडि'तिश्लोके भगवदाविर्भावो वरप्रार्थनया सहितः; 'अजुष्टग्राम्यविषया'वित्यत्र तयोरसद्बुद्धित्वमुक्तं मोक्षयाचनाभावात्; 'ग्राम्यान् भोगा'नित्यत्र भोगः; 'अदृष्ट्वे'त्यादित्रिभिर्भगवतो जन्मत्रितयं वारत्रयं; पुत्रत्वे हेतुं त्रिगुणमित्यादि, लौकिकमेकगुणं वैदिकं द्विगुणं भगवदीयं सत्यं त्रिगुणमिति; 'एतद् वां दर्शितं रूप'मितिश्लोके पूर्वजन्मस्मरणात्मकं रूपदर्शनकार्यं; चतुर्दशे 'युवां मां पुत्रभावे'नेत्यत्र स्नेहात्मकं महत् साधनमिति॥३३॥

---

१ देवकीवसुदेवयोरित्यपेक्षितम् ।

एवं वां तप्यतोर्भद्रे तपः परमदुष्करम् ॥
दिव्यवर्षसहस्राणि द्वादशेयुर्मदात्मनोः ॥ ३६ ॥
तदा वां परितुष्टोहममुना वपुषानघे ॥
तपसा श्रद्धया नित्यं भक्त्या च हृदि भावितः ॥ ३७ ॥
प्रादुरासं वरदराड् युवयोः कामदित्सया ॥
व्रियतां वर इत्युक्ते मादृशो वां वृतः सुतः ॥ ३८ ॥

एवं तिष्ठतोर्यावान् कालो जातस्तमाहैवमिति, भद्रे इतिसम्बोधनं स्त्रीपुम्भावेन स्थितयोः सौभाग्यबोधनार्थं, उत्तरोत्तरतपोवृद्धौ परमदुष्करता, द्वादश दिव्यवर्षसहस्राणि चतुर्युगं; युगधर्मा अपि तयोर्बाधका न जाता इतिज्ञापनार्थं, तावत्कालं देहस्थितौ हेतुर्मदात्मनोरिति, अहमेवात्मनि ययोः ॥ ३६ ॥

एवं कृतेहं प्रसन्नो जात इत्याह तदेति, वां युवयोः। परितस्तुष्टः सर्वभावेन, अहमिति, न मदंशो नाप्यहं तस्यांशः, परं वपुरिदं प्रदर्शितं; आकारोयं, वपुःपदेन पुत्रत्वं स्थापयति, अन्यथा तयोः परमस्नेहो न स्यात्, अनघे इतिसम्बोधनं तादृशेपि रूप इच्छाभावार्थं, तदपि च बालरूपं, रूपस्य बलिष्ठत्वात् स्थानात् प्रच्युतिर्भवेदिति, तोषे त्रयं हेतुस्तपः श्रद्धा नित्यं परिचर्या च, एवमपि बहिर्मुखानां न परितुष्यतीति हृदि भावित इत्युक्तं, हृदये सर्वदा मानसपूजादिना भावितश्चिन्तितः ॥ ३७ ॥

तदाहमाविर्भूतो जात इति वदन्नाविर्भावस्य फलनैकव्यनियमार्थं वरप्रार्थनामप्याह प्रादुरासमिति, वरान् ददत इति वरदा अन्ये ब्रह्मादयः, यावत्प्रार्थितमेव हि ते प्रयच्छन्ति, तेषां राजा

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

सुबोधिन्यामेवं वामित्यत्राहमेवात्मनि ययोरित्यत्र सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति ज्ञापकाद् व्यधिकरणपदे बहुव्रीहौ गड्वादेः परा सप्तमीति परनिपातः 'पद्मनाभ' इतिवत् ॥ ३६ ॥

तदा वामित्यत्र स्थापयतीति, वं सुखं पुष्णातीतिव्युत्पत्त्या स्थापयति, तदपि च बालरूपमिति, अमुनेत्यस्य पदस्य तात्पर्यमिदं, ईक्षणस्थले बालकमितिविशेषणस्य पूर्वमुक्तत्वात् ॥ ३७ ॥ वपुः der.

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

तदा वां परितुष्टोहमित्यस्य विवरणेनघेइतिपदविवरणं। तादृशेपि इच्छाभावार्थमिति, रूपस्य कोटिकन्दर्पाधिकलावण्यवत्त्वेन तादृग्दर्शने कामभावानुदयो भवत्या महापतिव्रताया एव भवेदतोनघा निष्पापा भवसीत्यर्थः। तदपि च बालरूपमिति, अमुना वपुषानघेइतिवाक्यात् साम्प्रतमनुभूयमानरूपमेव देवकीवसुदेवयोः प्रदर्शितमिति ज्ञायते; साम्प्रतमनुभूयमानं तु बालरूपं 'तमद्भुतं बालकं'मितिवाक्यात्, अतः पूर्वप्रदर्शितमपि बालकरूपमित्यर्थः। ननु बालरूपे कामभावोदयस्यासम्भावितत्वात् कथं तदभावेन देवकी स्तूयत इत्याशङ्क्याह रूपस्य बलिष्ठत्वात् स्थानात् प्रच्युतिर्भवेदिति, रूपस्य कोटिकन्दर्पाधिकसुन्दरत्वाद् त्वद्भिन्नस्त्रीणां तु स्थानात् मर्यादातश्च्युतिर्भवेत् तव तु न च्युतिरिति पातिव्रत्यधर्मो भगवतानघापदेन श्लाघितः ॥ ३७ ॥

अजुष्टग्राम्यविषयावनपत्यौ च दम्पती ॥
न वव्राथेपवर्गं मे मोहितौ मम मायया ॥ ३९ ॥

वरदराट्, स तु ततो बहुगुणमलौकिकं च प्रयच्छति, अत एव मादृशसुतवरणेहमेव वारत्रयं सुतो जात इति वरदराजः, आविर्भावे हेतुमाह युवयोः कामदित्सयेति, युवयोरिति बहुकालतपस्तप्तौ निरूपितौ, ताभ्यां चाल्पमेव प्रार्थनीयं तपश्च बहु, यतो मन्निष्ठयोस्तपः स्वाभाविकादपि तपसोधिकफलमिति तद्दानार्थं वरदराडुक्तः, साधारण्येनैव व्रियतां वर इत्युक्तं, तावपि मां साधारणं ज्ञात्वा बालकसौन्दर्येण च सम्मुग्धौ त्वादृशः पुत्रो भूयादिति वृतवन्तावित्याह मादृश इति, वां युवाभ्यां, सुतः, भूयादित्यर्थात् ॥ ३८ ॥

मोक्षावरणे हेतुमाहाजुष्टेति, ग्राम्यविषयः स्त्रीसम्भोगो लौकिकः, प्रीतिः स्थितैव सेवा न वृत्तेति,न जुष्टो ग्राम्यविषयो याभ्यां, वैदिकेनापि लौकिकफलसिद्धिर्भवतीति तत्सम्भवेपि लौकिकसिद्धिरिति तन्निषेधार्थमाहानपत्याविति, न विद्यतेपत्यं ययोः, चकारादन्येपि स्रगादयो नानुभूता इति सूचितं, दम्पतीपदेनोभयोः सहभावो नियत उक्तः, अतोपि मोक्षस्यावरणं, रागस्यानिवृत्तत्वादृणानामनिवर्तितत्वाद् विरुद्धाश्रमनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्यावरणं, सर्वतः शास्त्रार्थपरिज्ञानेपि यदेतत् त्रितयं तत्र हेतुर्मोहितौ मम माययेति, इयं विशेषमाया भगवल्लीलासाधिका साधारणी तु

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

अजुष्टग्राम्येत्यत्र, ननु प्रीतिसेवनार्थत्वाज्जुषेरनयोः प्रीतिसत्त्वादजुष्टत्वं कथमिति चेत् ; सत्यं, तथापि द्वितीयमर्थमादाय तथोक्तमित्याहुः सेवा न वृत्तेतीति, नन्वजुष्टत्वेनपत्यत्वं प्राप्तमेवेति कथनं तस्य किम्प्रयोजनकमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुर्वैदिकेनापीति, अलौकिकप्रकारकतन्निषेधार्थकं तदित्यर्थः, अजुष्टेत्यादिविशेषणतात्पर्याणि रागस्येत्यादिना क्रमेणोक्तानि, ननु मोक्षाधिकविवक्षितलीलामृताब्धिफलके मोक्षवरणपूर्वकहरिसदृशपुत्रवरणे मायामोहस्य हेतुत्वोक्तिर्भक्तिमार्गविरुद्धा मोक्षस्य चैवमाधिक्यं भवेदित्यत आहुरियं विशेषमायेत्यादि, तर्हि मदनुग्रहात् तन्न वव्राथ इति वक्तुं युक्तं न त्वेवमिति चेद्, नानवबोधात्, प्रकटे भगवति ज्ञानशक्तेरपि प्रकटत्वेपि ब्रह्मत्वेन भगवत्त्वादिना च ज्ञानाभावो यः स न मोहमृते; तथा ज्ञानं च लीलारसविरोधीति न तथा ज्ञापनं, नन्वयमप्यनुग्रहादेवेतिचेन् ननु मोहोप्यनुग्रहादेवेति बुध्यस्व, तथाप्येवंविधेर्थे मोहोक्तिः कथं भक्तमनोरमा भवेत् ? इत्थं, अचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतो नियतकार्या हि ताः सर्वा लीला अप्यनेकविधाः, एवं सति यान्तरङ्गलीलायामेवाधिकृता सा तल्लीलास्थभक्तानां मध्ये यस्मिन् यादृशी लीला प्रभोश्चिकीर्षिता तस्मिँस्तदुप-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अजुष्टेत्यत्र टिप्पण्यां जुषधात्वर्थे किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्तीत्याशयेनाहुर्ननु प्रीतीत्यादि, पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति नन्वजुष्टेत्यादि, पुनः किञ्चिदुद्ग्रन्थमाशङ्क्य परिहरन्ति ननु मोक्षेत्यादि, सर्वा इति, शक्तयः, अत एवेति, लीलार्थं मोहस्यावश्यकत्वादेव, अत एव भगवन्मायापदयोरिति, उक्तमोहादस्य मोहस्य न्यूनत्वादेव ममभायेतिपदयोः, अत्र प्रासङ्गिकानुप्रासङ्गिककथनं न प्रकृतोपयोगीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुर्वस्तुत इत्यादि, पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ननु तदित्यादि तिष्ठेदेवेत्यन्तं, तथा चाप्रतिहतेच्छत्वात् सत्यसङ्कल्पत्वाच्च तथेति न कोपि शङ्कालेशः ॥३९॥

गते मयि युवां लब्ध्वा वरं मत्सदृशं सुतम्॥
ग्राम्यान् भोगानभुञ्जाथां युवां प्राप्तमनोरथौ॥ ४०॥

शास्त्रान् निवर्तत एव। अपवर्गं न च वव्राथे। जन्ममरणानां समाप्तिरपवर्गः। यदि साक्षादपवर्गमप्यप्रार्थयित्वा भक्तिं प्रार्थयेतं तथाप्यपवर्गो भवेत् सापि न प्रार्थितेति वै निश्चयेनापवर्गो न प्रार्थितः। मे इतिपाठे मत्तो मत्सम्बन्धि वा। प्रमेयबलेनापवर्गं न प्रार्थितवन्तावित्यर्थः॥ ३९॥

वरदानमर्थसिद्धमिति तदनुक्त्वा भगवन्निर्गमे जाते प्रथमतो रागनिवृत्त्यर्थं ग्राम्यभोगा भुक्ता इत्याह गते मयीति। मत्सदृशं सुतं वरत्वेन प्राप्य तन्निर्धारं कृत्वा ग्राम्यभोगेन च तत्र विघ्नो भविष्यतीतिशङ्कामकृत्वा ग्राम्यान् भोगानभुञ्जाथां। यतो युवां प्राप्तमनोरथाविति भिन्नं वाक्यं नैश्चिन्त्ये हेतुत्वार्थमुक्तं। पुनर्युवामितिग्रहणं संस्कारोद्बोधे सम्मत्यर्थम्॥ ४०॥

यद्यपि युवाभ्यां भ्रमादेव याचितो वरस्तथाप्यविद्यमानं न देयं, कृत्रिमं तु न सम्भवति, सर्वभावेन स्वस्य द्वैरूप्ये श्रुतिविरोधो मर्यादाभङ्गश्च स्यात्; अदानेपि तथा, सादृश्यस्य भेदसहिष्णुत्वेपि तयोराकार एव तात्पर्यमिति तात्पर्यविरोधाभावात् तात्पर्यज्ञापकं वचनमिति जीववाक्यत्वाद् यथाश्रुतं वचनं बाधित्वाहमेव पुत्रो जात इत्याहादृष्टेति।

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

योगिपदार्थेष्वासक्तिं तदतिरिक्तविस्मृतिं च करोतीत्येतन्मात्रसाधर्म्येणैतच्छक्तिकार्येपि मोहत्वोक्तिः। प्रकटे प्रभौ सर्वशक्तिप्राकट्येपि स्वानुरूपातिरिक्तज्ञानाद्यभावात् प्रमाणमार्गात् प्रमेयमार्गोतिविलक्षणो बलिष्ठश्चेतिज्ञापनाय च। अत एव "न न्यवर्तन्त मोहिता" इति वक्ष्यते। न हि तत्रामोह उत्तम इति वक्तुं शक्यं निवृत्तिहेतुत्वात्। यथा यथैतन्मोहाधिक्यं तथा तथा पुष्टिमार्गे भावप्राचुर्यमिति ज्ञेयं। अत एव 'गोविन्दापहृतात्म'त्वेनैवानिवृत्तिसम्भवेपि मोहिता इत्युक्तं। अत एव भगवन्मायावाचकपदयोरसमासः। दास्यभावात् पितृत्वादिभावस्य न्यूनत्वात्। यद्वा "समो मशकेन"तिश्रुतेर्भगवतः सर्वसमत्वेपि भगवत्समत्वं नान्यस्यास्तीति तादृक्पुत्रवरणं मोहकार्यमिति तथोक्तिः। 'वस्तुत'स्त्वपवर्गं न वव्राथे' इत्येतावतैव चारितार्थ्येपि मे इति यदुक्तं तेन पुरुषोत्तमसम्बन्धी भक्तिमार्गीयो दास्यरूपो योपवर्गः स उच्यते तस्य सर्वाधिकत्वात्। तदवरणं मोहादेवेति तथा। ननु तदवरणोक्तिप्रयोजनं न पश्यामस्तया विनापि प्रकृतार्थोपपत्तेः, उच्यते, भगवद्वचनैरुक्तप्रकारकस्वरूपदर्शनेन च सर्वार्थतत्त्वज्ञानमभूदित्येवम्भूतास्मत्क्लेशेनाविर्भूतो भगवान् दास्यमेव कुतो न दत्तवानित्याशङ्काभावायैतदुक्तं। अत्रायं भावः। कामदित्सयेतिवचनान्नियतेच्छयैवाविर्भाव इति भवदकामितं स्वतो न देयं। अपवर्गं च भवतोः कामो नाभूदिति तथेति ज्ञापयितुं तदुक्तिः। तथापि परमकृपालुरेवं कुतः कृतवानितिशङ्का 'त्वेवं सति यान्तरङ्गे'त्यादिना प्रागेव निरस्ता। एतेनैव कामदित्सयेतिवाक्यादेवाकामितादानस्य प्राप्तेः कामाभावस्य च स्वतःसिद्धत्वात्तदनुवादः किमर्थ इत्याशङ्कापि निरस्ता ज्ञेया; कामाभावहेतोर्मोहस्यापि निरूपणात्; अन्यथा मोहनमेव कुतः कृतवानितिशङ्का तिष्ठेदेवेति॥३९॥

(२) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

गते मयीत्यस्याभासे **भोगा** इति। 'अकर्तरि च कारके संज्ञाया'मित्यत्र प्रायिकत्वसिद्धान्तादत्रापि कर्मणि घञ्, व्याख्याने लाभस्य भावित्वाल् लब्ध्वेतिक्त्वाप्रत्ययासम्भवमाशङ्क्याहुस्तन्निर्धारं कृत्वेति॥ ४०॥

१ अयं टिप्पणीपाठः।

अदृष्ट्वान्यतमं लोके शीलौदार्यगुणैः समम् ॥
अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति स्मृतः ॥ ४१ ॥
तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात् ॥
उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः ॥ ४२ ॥

यद्यपि मत्तोन्ये केचन सम्भवन्ति मायया सृष्टाः, तेषामपि मत्सत्तयैव सत्तेति सर्वात्मनान्यतमत्वं नास्ति, असतः सत्ता नाङ्गीक्रियत इति लोकेदृष्ट्वेत्युक्तं। यद्यपि कृत्रिमेपि रूपसाम्यं शक्यते कर्तुं तथापि शीलौदार्यगुणा आत्मान्तःकरणनिष्ठा अलौकिका नोत्पादनीया इति विशिष्टस्य मिलितस्य वादर्शनमेव। अतोहं सुतो वामभवं, उभयोरपि क्रमेण प्रादुर्भूत इत्यर्थः। "स एकधा भवति दशधा भवती"त्यादिश्रुत्या तथा तस्य भवने न कोपि विरोधः। जन्मैव मुख्यमिति पृश्निगर्भ इति-तन्नाम्नैव लोकप्रसिद्धिरुक्ता। स्मृत इतिप्रमाणम् ॥ ४१ ॥

अपवर्गस्याप्रार्थितत्वात् पुनर्जन्मान्तरं जातं तस्मिन्नपि जन्मनि तयोस्तुल्यत्वात् पुनरहं पुत्रो जात इत्याह तयोर्वामिति। तयोरेव युवयोः पुनरेवाहं स्वसदृशमदृष्ट्वा पुनरेवाहं जातः। तयोर्जन्मान्तरेदितिकश्यपत्वं, तदाहादित्यामास कश्यपादिति। यद्यप्यत्रादितिगर्भ इति वक्तव्यं तथाप्युपेन्द्र इत्येव लोके विख्यातः। नामान्तरप्रसिद्धौ हेतुमाह वामनत्वादिति। द्वितीये जन्मनि नामद्वयमुपेन्द्रो वामन इति ॥ ४२ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अदृष्ट्वेत्यत्र भ्रमादिति, भगवत्समोपि कश्चिदस्तीतिसम्भावनरूपादज्ञानात्। **मर्यादाभङ्ग** इति, एक एवेश्वर इतिमर्यादाया भङ्गः। तथेति, 'मां प्रपन्नो जनः कश्चिन् भूयो नार्हति शोचितु'मित्युक्तमर्यादा-भङ्गः। ननु स्वसदृशयाच्ञायां स्वदानेपि मर्यादाया भङ्गः स्यादेवेत्यत आहुः **सादृश्येत्यादि**। **वचनं बाधित्वेति**, अनेना'जुष्टे'त्येतट्टिप्पणीस्थ'मत्रायम्भाव' इत्यादिनोक्तं दृढीकृतं ज्ञेयं; अन्यथा यथाश्रुताबाधे-नापि तदाकारकदाने वरसिद्धेर्बाधनं वृथा स्यादिति। **नोत्पादनीया** इति, कृत्रिमस्यासत्त्वात् तत्र त उत्पादयितुं न शक्या इत्यर्थः। **क्रमेणेति**, 'आविवेशे'त्यत्रोक्तप्रकारकक्रमेणेत्यर्थः। ननु तथापि जन्म तादृशस्य न सङ्गच्छत एवेत्याशङ्कायामभवमितिपदतात्पर्यमाहुः **स एकधेत्यादि**। **तथा तस्य भवन** इति, सुतत्वेन भवने, अनेकप्रकारमध्ये तस्यापि सङ्ग्रहादिति ॥ ४१ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अदृष्ट्वान्यतममित्यत्र। **कृत्रिमेपीति**, अंशेष्वपीत्यर्थः। **रूपसाम्यमिति**, चतुर्भुजाद्याकारश्याम-रूपेण साम्यमित्यर्थः। **आत्मान्तःकरणनिष्ठा** इति, आत्मनः स्वस्य भगवतो यदन्तःकरणं तन्निष्ठा इत्यर्थः, अनुत्पादने हेतुरलौकिका इति, भगवदतिरिक्तेषु भवितुमयोग्या इत्यर्थः। **विशिष्टस्येति**, यावन्तः **शीलौदार्यगुणा** भगवति सन्ति लौकिकैरपि तावद्भिर्विशिष्टस्येत्यर्थः। **मिलितस्य** चेति, अलौकिकैरपि मिलितस्येत्यर्थः। तथा च मूले साम्यस्य भेदसहिष्णुत्वाद् भिन्नगवेषणायामन्यतममदृष्ट्वांशेषु च शीलौदार्यगुणैः सममदृष्ट्वेत्यन्वयः; अन्यतमस्य स्वरूपत एवासत्त्वात् तत्र शीलादय आपादयितुमेव न शक्यन्त इत्येवंव्याख्यानम् ॥ ४१ ॥

तयोर्वामित्यत्र पुनरेवाहमितिमूलस्थप्रतीकं स्वेत्यादिना तद्व्याख्यानमतो न पुनरुक्तिः ॥४२॥

तृतीयेऽस्मिन् भवेऽहं वै तेनैव वपुषा युवाम् ॥
जातो भूयस्तयोरेव सत्यं मे व्याहृतं सति ॥ ४३ ॥
एतद् वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे ॥
नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिङ्गेन जन्यते ॥ ४४ ॥

पुनस्तृतीयं जन्म तयोर्जातं, तत्राप्यहमेव पुत्रो जात इत्याह तृतीयेऽस्मिन्निति। अयं परिदृश्यमानो भवस्तृतीयो भवति। अत्रापि नामद्वयं मुख्यं; तृतीयस्थाने बहूनि, देवकीनन्दन इति च मुख्यं, तदग्रे वक्ष्यामः, पूर्वयोर्भवयो रूपभेदोऽस्ति तृतीये तु जन्मनि तेनैव प्रसन्नेनैव वपुषा तयोरेव भूयो जातः। एवं वारत्रयभवने हेतुमाह सत्यं मे व्याहृतमिति, यदि कस्मिन्नपि जन्मनि वरानन्तरभाव्ये भगवान् पुत्रो न भवेत् तदा वाक्यमसत्यं स्यात्, पूर्वदेहस्य त्यक्तत्वात् तत्पुत्रो न पुत्रो भवति, व्यवहाराभावात् प्रमाणाभावाच्च। अतः पुनर्जन्मान्तरे पुत्रत्वेन भाव्यं, अग्रे तु जन्माभावात् पुत्रत्वाभावः। सतीतिसम्बोधनं सम्माननार्थं, सैव पतिव्रता भवति या कल्पादौ यं पतिं प्राप्नोति कल्पान्तपर्यन्तं सर्वजन्मसु तमेव चेत् प्राप्नोति, तस्याश्च पुनर्धर्मा अभिज्ञानं च शास्त्रे निरूपितं, "या प्रथमं न म्रियते मृते म्रियेत तादृशी त्वमिति ज्ञापयति मोक्षार्थं, व्यभिचारिण्याः स्त्रियास्तु न मुक्तिः। अतः सर्वदोषपरिहारार्थं सतीतिसम्बोधनमन्ते निरूपितम् ॥ ४३ ॥

एवं पुत्रत्वे हेतुमुक्त्वा तादृग्रूपेणाविर्भावे हेतुमाहैतदिति। वां युवयोरर्थं एतत् पूर्वानुभूतं रूपं दर्शितं, सम्बन्धिदर्शने सम्बन्धिनः संस्कार उद्बुद्धो भवति। एतद्विषयको लुप्तोऽपि संस्कारश्चोद्बुद्धो

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

तृतीयेऽस्मिन्नित्यत्र। भव इति, वसुदेवदेवकीत्वेन भवः। **अत्रापि नामद्वयं मुख्य**मिति, अत्रापि प्रकटस्य कृष्णो वासुदेव इतिनामद्वयं गर्गेण नामकरणात् मुख्यत्वेन विवक्षितमित्यर्थः। ननु प्रथम एकं द्वितीये द्वयमिति तृतीये त्रयमपेक्षितमित्यत आहुस्**तृतीयस्थाने बहूनी**ति, लोकवद् बहुत्वस्य त्रित्वे पर्यवसानाभावाद् बहूनीत्यर्थः। पक्षान्तरमाहुर्देवकीत्यादि, यद्यपि कृष्ण इत्येव नाम मुख्यं 'कृषिर्भूवाचक' इतिश्रुत्या ब्रह्मनामत्वबोधनाद् ब्रह्मवैवर्तोक्तनिरुक्तिभिश्च "नाम्नां मुख्यतरं नाम कृष्णाख्यं यत् परन्तपे"ति पुराणान्तराच्च तथाप्यवतारानन्तर्यमपेक्ष्यैतदुक्तं ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

एतद् वां दर्शितमित्यत्र। ननु भगवत्सान्निध्यजनितसर्वज्ञतया लौकिकप्रत्यक्षसिद्धेः प्राग्जन्मादिविषयकमलौकिकं प्रत्यक्षमेव सेत्स्यतीत्येवं तत्स्मारणस्य किं प्रयोजनमत आहुः। **सान्निध्यादि**त्यादि,

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

तृतीयेऽस्मिन्नित्यत्र। **नामद्वय**मिति, रामः कृष्णश्चेत्यवतारद्वयस्य नामद्वयमित्यर्थः। **तृतीयस्थान** इति, कृष्ण इत्यर्थः, कृष्ण एव मूलरूपत्वात् तृतीयस्थानत्वं; तस्यैव रूपान्तरं राम इतिभावः। **देवकीनन्दन इति च मुख्य**मिति, अन्यानि नामान्यवतारान्तरेऽपि वक्तुं शक्यानि न तु देवकीनन्दनेति, अतो मुख्यमंशेभ्योऽपि व्यावर्तकमित्यर्थः। इदं गुणोपसंहारचरणे स्फुटं। कृष्णेत्यस्यापि मुख्यत्वमुक्तमिति चकारः। **तदग्र** इति, देवक्यां पूर्णाविर्भावोऽतो न केनाप्यंशेन प्राकृतत्वमतो न दैवकेय इति भवतीत्यष्टमाध्याये वक्ष्याम इत्यर्थः। **रूपभेद** इति, 'तमद्भुत'मित्युक्तं रूपं पूर्वभवयोर्न प्रदर्शितमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चासकृत् ॥
चिन्तयन्तौ कृतस्नेहौ यास्येथे मद्गतिं पराम् ॥ ४५ ॥

भवति, सान्निध्यात् सर्वज्ञतायां तु वैराग्यं स्यात्, तदाविहितभक्तिरसो नानुभूयेत, रूपेण तदुद्बोधने तु तत्कालमात्रस्यैव स्मरणं वाक्याज् ज्ञानं तु प्रत्यक्षाद् दुर्बलमिति न काप्यनुपपत्तिः। प्राग् जन्मनोः प्रथमजन्मन एव वा स्मरणाय। एतावता क्लेशेनायं भगवान् पुत्रो जात इति। केवलवाक्ये तु भगवतो माहात्म्यमुच्यमानं शास्त्रार्थपरं स्यात्, तदाह, अन्यथा रूपप्रदर्शनव्यतिरेके केवलमुच्यमाने मर्त्यलिङ्गे रूपे मानुषशरीरे मद्भवं ज्ञानं न जायते साक्षाद्भगवानयमिति; प्रदर्शिते तु रूप उच्यमानं ज्ञानमनुभवारूढं भवति ॥ ४४ ॥

अधुना तु अप्रार्थितेप्यपवर्गे मुक्तिर्भविष्यतीत्याह युवामिति। प्रमेयबलस्य प्रकटीकृतत्वाच्छास्त्रस्य गौणत्वादविहितस्नेहेन पुत्रभावेन विहितस्नेहेन ब्रह्मभावेन वा विषयस्य तुल्यत्वात् प्रकारस्याप्रयोजकत्वाद् यथाकथञ्चिन्मयि कृतस्नेहौ परां मद्गतिं व्यापिवैकुण्ठाख्यां यास्येथे 'माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढसर्वतोधिकस्नेह'स्य तुल्यत्वात्। अत एव भगवान् गोपिकादीनामपि माहात्म्यज्ञानमुत्पादयिष्यति, अन्यथा बोधांशोधिकः

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

युवां मामित्यत्र यदि भक्त्यङ्गत्वेन ज्ञानं नोच्येत किन्तु स्वातन्त्र्येण तदा यथाकथञ्चित् स्नेहमात्रेण निरोधपदार्थसिद्धेरस्मिन् स्कन्धे ज्ञानमुच्यमानमेतदर्थासङ्गत्यात्र प्रवेशमलभमानं वाक्यभेदापादकं भवेदित्याहुरन्यथा बोधांश इत्यादि ॥ ४५ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तथा च यथा तस्य तत् फलं तथा वैराग्यमपीति नायं दोषः स्यादिति सर्वज्ञतां प्रतिबद्ध्यैतेन बालकरूपेण तत्स्मारणमित्यर्थः। **तत्कालमात्रस्यैवे**ति, स कालो यस्य तत् तत्कालं, तन्मात्रस्य तत्सामयिकमात्रस्यैवेति यावत्; अत एव स्तुतिः प्रार्थनाबीजभूतं भयं चेतिद्वयं सान्निध्यरूपप्रदर्शनस्य च क्रमिकं कार्यमत्र सङ्गच्छते; अन्यथा तु प्रार्थनाबीजस्य भयस्याघटमानतैव स्यात्। ननु वाक्येन भगवत्त्वज्ञाने पुनस्तद्दोषतादवस्थ्यमित्यत आहुर्**वाक्यादि**त्यादि। **न काप्यनुपपत्ति**रिति, सान्निध्यस्य प्राधान्ये मोहकाभावात् तथा स्यात् भगवांस्तु यावत्स्वेच्छं च मोहं ज्ञानं च सम्पादयतीति न दोष इत्यर्थः। स्मारणफलमाहुर्**एतावते**त्यादि। ननु रूपमदर्शयित्वा केवलवाक्यमेव कुतो नोक्तवानित्यत आहुः **केवलवाक्ये** त्वित्यादि। **केवलवाक्य** इति, लौकिकरीतिकबालरूपेणोक्ते वाक्ये, तथा च शास्त्रानुभवयोः संवादार्थं **प्रदर्शित**वानित्यर्थः। उत्तरार्धस्याभासोयं, उत्तरार्धं व्याकुर्वन्त्यन्**यथे**त्यादि। **उच्यमान** इति, वाक्ये उच्यमाने॥४४॥

युवां मामित्यत्र ननु विषयैक्येपि विहितभक्त्योः प्रकारभेदस्य सत्त्वात् फले कथमैक्यमित्यत आहु**र्माहात्म्ये**त्यादि। तथा च विशेष्यांशस्यैक्यात् फलैक्यमित्यर्थः। उक्तयुक्तेरप्रयोजकत्वपरिहारायाग्रिम-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

युवां मामित्यत्र व्यापीति, व्यापिवैकुण्ठेनाख्या प्रसिद्धिर्यस्यास्तादृशीं गतिं नित्यलीलाप्रवेशो भविष्यतीत्यर्थः। **अत एवे**ति, ज्ञानस्य भक्त्यङ्गत्वादेवेत्यर्थः। पुत्रभावेपि माहात्म्यज्ञानं श्लोकव्याख्यानान्ते व्युत्पादयिष्यन्ति, व्याख्यानानन्तरमार्थिकमिति। गोकुलगमनाभावे 'रूपं यत् त' दितिश्लोकारम्भे सुबोधिन्यां

स्यात्, भक्तानां प्रपञ्चाभावस्य निरोधत्वात्। अत एव पूर्वस्कन्धे उत्पत्तिनिरूपणेन स्वरूपत एव भक्ता निरूपिताः, प्रेमज्ञानं निरोधश्च यथैव भवति तदत्रैव वक्ष्यते। आर्थिकमत्र नोच्यत इति 'मां गोकुले नय तत्र स्थापयित्वा तत्रत्यां कन्यामत्रानये'ति मुखतो नोक्तं, एतदुक्त्वैव पश्चात् तूष्णीं जात इति ज्ञातव्यं। एभिर्वचनैर्भगवता वसुदेवदेवक्योः स्वावताराद् पूर्वं तदनन्तरं च दुःखप्राप्तौ हेतुरपि निरूपित इति ज्ञेयं, तथा हि 'मत्तः कामानभीप्सन्ता'विति-वाक्यात् तदर्थमेव भगवदाराधनं पूर्वं कृतं न तु भगवदर्थं, तस्य चानिष्फलत्वाद्धर्याविर्भावे सौन्दर्यं दृष्ट्वा तादृशः सुतो वृतो न तु स्नेहेनार्त्या प्रभुप्राकट्यं वृतं। अत एव 'वरं मत्सदृश'मित्यादिना स्वप्राप्त्यनन्तरमपि 'ग्राम्यभोग'भोजनमेवोक्तं। एवं सति स्वसाम्यमन्यत्रादृष्ट्वा स्वस्यैव तथाविर्भावने प्रभोर्निर्बन्धोऽभूत्, मुक्तानामपि दुरापस्य स्वरूपस्यात्पार्थे प्रकटीकरणमापतितं यतः, 'अदृष्ट्वान्यतम'-मितिवाक्येनायमेवार्थो ज्ञापितः प्रभुणा। अतोऽधुना प्रभुप्राकट्यनिमित्तकः कंसकृतो निर्बन्धोऽभूत्, पुत्रत्वे निर्बन्धात् कीर्तिमदादिपुत्रनाशोऽपि, साम्ये निर्बन्धाद् गुणैस्तत्सम्भवाद् गुणसमसङ्ख्यानां तेषां तथा। मर्यादारक्षायै तद्दण्ड इवायं प्रभुणा सम्पादितः। अद्भुतकर्मत्वाद् भगवत एतयोः स क्लेशः स्नेहातिशयहेतुरभूत्, क्लेशेन प्राप्तेऽर्थे तस्यावश्यकत्वात्।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

ग्रन्थसम्मतिमाहुरत एवेत्यादि। अत एवेति, गोपिकादिस्नेहस्य भक्तित्वादेव। नन्वत्र माहात्म्य-ज्ञानस्य स्नेहाङ्गत्वेन प्रतिपादने कावश्यकतेत्याकाङ्क्षायां तदावश्यकत्वे युक्तिं वदन्तीत्याशयेन टिप्पण्या-माहुर्यदीत्यादि। कथमधिकः स्यादित्याकाङ्क्षायां सुबोधिन्यामाहुर्भक्तानामित्यादि। व्यापाररूपस्य निरोधस्य प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपत्वात् करणरूपया लीलया तावन्मात्रसिद्धावपि भक्तानां प्रपञ्चाभावरूपस्य निरोधस्य तावतैव सिद्धेर्बोधांशप्रयोजनाभावेन सोंऽशो वाक्यभेदमापादयन्नधिकः स्यादित्यर्थः। अत्रैव युक्त्यन्तरमाहुरत एवेत्यादि। यस्माद् भक्तौ बोधांशस्यावश्यकतात एव हेतोः पूर्वस्कन्धे उत्पत्तीत्यादिप्रकारेण स्वरूपतो भक्ता भाववन्तो निरूपिताः, प्रेमाद्युत्पत्तिप्रकारस्त्वत्रैव वक्ष्यते, अन्यथा पूर्वस्कन्धस्यास्य चैकवाक्यता न स्यादतोऽपि सोंऽशो नाधिक इत्यर्थः। ननु मातृप्रार्थन-यान्यत्र गमनस्यावश्यकत्वेऽपि तत्स्थलादिकमनुक्त्वा कथमत्र वाक्यं समापितमित्याकाङ्क्षायां समापन-तात्पर्यमाहुरार्थिकमित्यादि, यदर्थात् छिद्रेतरत्वादिवत् सिध्यति तदत्र कण्ठतो नोच्यत इतिहेतोर्वाक्य-परिसमाप्तिरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

विवृतं देवकीप्रार्थितं रक्षादित्रयं च न सिध्येदतोऽर्थापत्तिलभ्यं तदित्यर्थः। मुखतो नोक्तमिति, भगवत्प्रचो-दित इत्युक्तत्वात् प्राकृतत्वानन्तरं मनस्येव प्रेरितमित्यर्थः। कारिकास्वेवंविधानन्तभावैरिति, एभिर्भावैर-त्यार्तयोर्वसुदेवदेवक्योर्वियोगदशायामपि भगवद्दर्शने जाते सति तयोरेवं मिथस्तथाभावपूर्वकमालापतश्चका-रादन्तःस्थितभगवत्प्रभावत इन्द्रियाणामेकादशानां वृत्तयो हरिपरा आसन्नित्यर्थः। अत्यार्तौ भगवद्दर्शनं गुणप्रकरण ऐश्वर्याध्याये निबन्धे विवृतं, तादृशार्ताविपि जीवन उपपत्तिमाहुः स एवेति, दर्शनं कदाचिद् हृदये स्थितिस्तु सततमित्यर्थः। तेनेति, इन्द्रियाणामेकादशत्वेन हेतुना, एकादशवर्षपर्यन्तं तथेन्द्रियाणां स्वपरत्वं कुर्वन्नितिसङ्ख्यातात्पर्यं। वर्षाणीति, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। इममेवेति, व्यापिवैकुण्ठाख्यगतः स्नेहं विनासम्भवेन स्नेहे च सति नियतत्वेन स्नेहदानमेव वाक्यार्थ इत्येवकारः। तथा चाभासे मुक्ति-

आविर्भावे पुत्रतया साधनं तु तपोभवत् । अग्रे लीलारसप्राप्तौ साधनं मृग्यमेव हि ॥ १ ॥
भक्तिमार्गीयमित्यात्मवियोगमकरोद्धरिः । तदा तु स्वत एवासीद् भगवद्भावसन्ततिः ॥ २ ॥
एतावन्ति दिनान्यासन्नेवं कुर्वन् भविष्यति । एतावन्मासिकश्चासीदेवमेवं करिष्यति ॥ ३ ॥
एतावद्वार्षिकश्चासीत् तेन चैवंविधाः शुभाः । लीलाः कुर्वन् साग्रजः श्रीप्रभुस्तत्र भविष्यति ॥ ४ ॥
कुशल्यास्ते साग्रजो नु कदा द्रक्ष्यामि तादृशम् । एवंविधानन्तभावैरत्यार्त्या दर्शने तयोः ॥ ५ ॥
मिथस्तथालापतश्च सर्वथेन्द्रियवृत्तयः । सर्वा हरिपरा आसन् स एव सततं हृदि ॥ ६ ॥
वियोगतापतप्तेभूत् तेनासां जीवनं तयोः । तेनैकादश वर्षाणि तथा कुर्वन् हरिर्विभौ ॥ ७ ॥
'युवां मा'मितिवाक्येन चेममेव वरं ददौ । अन्यथैतादृशो भावो न भवत्येव कुत्रचित् ॥ ८ ॥
अतो माहात्म्यधीयुक्तस्नेहोभवदिति प्रभुम् । चिरात् प्राप्यापि पितरौ सस्वजाते न शङ्कितौ ॥ ९ ॥

---

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भविष्यति स्नेहदानादितिशेषः । अन्यथेति, दानाभाव इत्यर्थः । स्वविरुद्धं धर्ममिति, प्राकृतत्वेन ज्ञानविषयत्वं स्वस्मात् स्वरूपाद् विरुद्धो धर्मस्तमित्यर्थः । सर्वदुःखेति, 'उपसंहर विश्वात्म'न्नितिदेवकीप्रार्थनया तथा कृतवानितिभावः । रूपस्य कार्यं भीष्मस्य प्रपत्तिर्ज्ञानस्य । विश्वरूपदर्शनसम्पादितालौकिकत्वज्ञान-विषयत्वस्य कार्यमर्जुनस्य प्रपत्तिः । टिप्पण्यां प्रथमं स्वतन्त्रव्याख्यानं । तत्र 'मूल' 'इत्युक्त्वा हरिर्भगवान् तूष्णीं शिशुरासीत् प्रकट आत्ममायया पश्यतोः पित्रोः परं प्राकृतः प्राकृतत्वप्रकाशकः शिशुर्बभूवे'त्यन्वयः । 'अपरञ्चे'त्यारभ्य सुबोधिनीव्याख्यानं । तत्र यथाश्रुतमेवान्वयः । चतुर्थाध्याये तस्योत्पत्तिर्निरूपितेत्युक्तत्वा-दधुना न तत्स्वीकार इत्याशयेन एतद्व्याख्याने प्राकृतपदस्यार्थान्तराण्युक्तानि । भगवत्सामर्थ्य-स्येति, अत्र सामर्थ्यपदेन कंसमारणसामर्थ्यं ज्ञेयं, तत्प्रकटनस्येदं ज्ञानद्वयं प्रतिबन्धकमतस्तदप्रकटयित्वा प्राकृतभावमेव स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ ४५ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

'युवां मां पुत्रभावेने'त्यत्र भगवतः श्रीगोकुल एकादशवर्षस्थितिप्रयोजनमाहुराविर्भाव इत्यादिना,
आविर्भावे पुत्रतया साधनं तु तपोभवत् । अग्रे लीलारसप्राप्तौ साधनं मृग्यमेव हि॥१॥
भक्तिमार्गीयमित्यात्मवियोगमकरोद्धरिः । तदा तु स्वत एवासीद् भगवद्भावसन्ततिः२
एतावन्ति दिनान्यासन्नेवं कुर्वन् भविष्यति । एतावन्मासिकश्चासीदेवमेवं करिष्यति॥३॥
एतावद्वार्षिकश्चासीत् तेन चैवंविधाःशुभाः ।लीलाःकुर्वन् साग्रजःश्रीप्रभुस्तत्र भविष्यति
कुशल्यास्ते साग्रजो नु कदा द्रक्ष्यामि तादृशम् । एवंविधानन्तभावैरत्यार्त्या दर्शने तयोः५
मिथस्तथालापतश्च सर्वथेन्द्रियवृत्तयः । सर्वा हरिपरा आसन् स एव सततं हृदि॥६॥

एवंविधानन्तभावैरिति, एवं भावैरत्यार्त्या तयोर्वसुदेवदेवक्योर्दर्शने जाते सति तयोरेव मिथस्तथा भावपूर्वकमालापत इन्द्रियाणामेकादशानां वृत्तयो हरिपरा आसन्नित्यर्थः ॥५–६॥

वियोगतापतप्तेभूत् तेनासीज्जीवनं तयोः । तेनैकादश वर्षाणि तथा कुर्वन् हरिर्विभौ ॥७॥

पूर्वकारिकान्त उत्तरस्य 'स एव सततं हृदी'त्यस्योत्तरेणान्वयः । वियोगतापतप्ते हृदि स एव हरिः स्थितोभूत् तेनैव तयोर्जीवनमासीदित्यर्थः । तेनेति, इन्द्रियाणामेकादशत्वेनैकादशवर्षपर्यन्तं तथा कुर्वन्निन्द्रियाणां स्वपरत्वं कुर्वन् हरिर्विभौ ॥ ७ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया ।
पित्रोः सम्पश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥ ४६ ॥

एवमुक्त्वा रूपान्तरस्वीकरणं कृतवानित्याहेत्युक्त्वासीदिति। तूष्णींभावोनुक्तसिद्धोपि रूपवज् ज्ञानस्यापि तिरोभावप्रतिपादनार्थः। यथा रूपं प्राकृतं स्वीकृतवानेवं प्राकृतमेव ज्ञानं स्वीकृतवानिति। तथा सति रूपान्तरस्वीकरणं सम्यगुपपद्येत। नन्वेवं स्वविरुद्धधर्मं कथं स्वीकृतवानित्याह हरिरिति; यतः स सर्वदुःखहर्ता। स्वरूपमप्यन्यथा करिष्यतीत्याशङ्क्याह भगवानिति। रूपज्ञानकार्ययोरपि तदा प्राकट्यं न स्यादित्याशङ्क्याहात्ममाययेति। स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीमित्यत्रात्मपदेनेदमाकूतं। यथात्माविकृतो नित्यः शुद्धः सद्रूपस्तथेयं मायाप्युक्तगुणविशिष्टा। अत एव तादृशगुणविशिष्टलीलायाः प्रत्यायिका नासत्पदार्थस्य। संसारहेतुभूता माया यथा जीवस्य स्वरूपं विस्मारयित्वा प्रापञ्चिकविषयासक्तिं जनयत्येवमियमपि भक्तानां स्वस्वरूपविस्मृतिं भगवदासक्तिं च जनयतीत्येतावद्धर्मसाम्येनास्यामपि मायाशब्दप्रयोगः; वस्तुतस्तु यथान्ये लीलोपयोगिनो गोपीगोपादय आनन्दरूपा एवमियमपीतिज्ञापनायात्मपदं; अन्यथा पुरुषोत्तमवाचिभगवत्पदाव्यवहितोक्त्यैव मायाया भगवदीयत्वप्राप्तेरात्मपदं व्यर्थं स्यात्। एवं सति "प्रकाशाश्रयवद् वा तेजस्त्वा"दितिन्यायेन भगवद्रूपत्वादत्र कर्मधारयोप्यभिप्रेत इति ज्ञेयं। तथा चेदम्पदं सर्वत्रानुषज्यते। तथा हि, अत्र लीलार्थं भगवता तौ पितृत्वेनाङ्गीकृताविति भगवच्छक्त्यैव तयोस्तथाविर्भावः, अन्यथा निषेकजननाद्यभावेन तयोस्तथात्वमुच्यमानं बाधितं स्यात्। एतदेवाहात्ममायया पित्रोरिति। न "न्वेतद् वां दर्शितं रूप"मितिवाक्यात् पूर्वरूपदर्शन एव भगवदिच्छाया उक्तत्वाद् 'नान्यथा मद्भवं ज्ञान'मितिवाक्याद् दर्शनस्यानन्यलभ्यत्वाच्चैतद्रूपदर्शनं कथमेतयोरत आहात्ममायया सम्पश्यतोरिति।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

इत्युक्त्वासीदित्यत्र रूपज्ञानेत्यादि। भगवत्त्वे तिरोधापिते प्राकृतरूपज्ञानयोर्ये कार्ये अविहितभक्तिरसानुभावादिरसुख्यामोहादिश्च तयोरपि प्राकट्यं न स्यात् तद्बाधकस्य भगवत्त्वस्योद्भूतत्वादित्याशङ्क्य तत्र समाधिमाहेत्यर्थः। तथा कृतवानिति, एतट्टिप्पण्यां बहुधा स्फुटिष्यति। तत्कार्यमिति, स्वरूपकार्यं, ज्ञानप्राकट्येप्येवमेव ज्ञेयं। आत्ममायापदे स्वस्य सर्वभवनसामर्थ्यं यदाचार्यैर्व्याख्यातं तत्तात्पर्यं

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

युवां मामितिवाक्येन चेममेव वरं ददौ। अन्यथैतादृशो भावो न भवत्येव कुत्रचित् ॥८॥
अतो माहात्म्यधीयुक्तःस्नेहोभवदिति प्रभुम् ।
चिरात् प्राप्यापि पितरौ 'सस्वजाते न शङ्कितौ' ॥ ९ ॥

अत इति। अतो वरदानादेव माहात्म्यज्ञानयुतः स्नेहोभवदितिहेतोः कंसं मारयित्वा बन्धनान्मोचयित्वोपस्थितं प्रभुं चिरादेकादशवर्षोत्तरं प्राप्यापि माहात्म्यज्ञानेन शङ्कितौ पितरौ न सस्वजाते नालिङ्गितवन्तौ। तदुक्तमेकचत्वारिंशाध्याये 'देवकी वसुदेवश्च विज्ञाय जगदीश्वरौ कृतसंवेदनौ पुत्रौ सस्वजाते न शङ्किता'विति ॥ ८ ॥ ४५ ॥

तथा कृतवान्। ततः स्वेच्छया यदा तत्कार्यमायास्यतीति गीतोपदेशने भीष्ममुक्तौ च तथैव तदा प्रकटीभविष्यति, अन्यदा तु मातृप्रार्थनया रूपान्तरमेव प्रदर्शयिष्यतीतिभावः। यदैव तूष्णीं स्थितस्तदैव सद्यस्तत्क्षणमेव प्राकृतः शिशुर्बभूवाच्छिन्ननालोवस्थितः। नटानां रूपान्तरस्वीकारे

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

एतेन चक्षुस्सामर्थ्येनादृश्यत्वं सूचितं। अतिशयेनोपक्रान्तकार्योपयोगित्वं हि सम्यक्त्वं। तेन पूर्वमीश्वरत्वेन जानतोर्लीलोपयोगिमायाकरणकदर्शने सम्यक्त्वं स्वपुत्रत्वेनापि दर्शनं ज्ञेयं, तथैव लीलायाः करिष्यमाणत्वात् 'पित्रो'रितिवचनाच्च। यद्वा लौकिकभावे सत्येव लीलोपपत्तिरिति दर्शने लीलोपयोगिमायाकरणकत्वनिरूपणेन पितृत्वोक्त्या च पुत्रत्वज्ञानं प्राप्तमेव। तच्च न केवलं किन्त्वीश्वरत्वानुसन्धानसहितमिति तदेव सम्यक्त्वं, "युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चे"तिभगवद्वचनात्। अथवोक्तरूपमायाकरणकदर्शने तद्विरुद्धाविषयकत्वमेव सम्यक्त्वं। तथा च ब्रह्मभावस्य लीलाविरोधित्वेन तद्रहितं स्वस्मादुत्पन्न इत्येव ज्ञानं सम्यग्दर्शनं। एवं सति तया 'पश्यतोस्तयोः' परं 'प्राकृतः शिशुर्बभूवे'ति तद्दर्शनप्रकारकथनं। वस्तुतस्तु भगवान् षड्गुणसम्पन्नः परमकाष्ठापन्नः शुद्धब्रह्मरूप एव यः शिशुः शिशुरूपः स सद्यस्तस्मिन्नेव क्षण आसीद् दृष्टः प्रकटो वा जात इतियोजना। 'तत्राभवद् भगवान् व्यासपुत्र' इत्यत्रेवात्राप्यासीदितिपदस्य नोत्पत्तिरर्थः। जातो हि बालो रोदिति, तच्च द्वाःस्थजागरणहेतुरिति तूष्णीं तथासीत्। अपरोक्षत्वेप्यलौकिकत्वेन ज्ञानाभावात् सोंशः परोक्ष एवेति लिट्प्रयोगः। अपरं च, इह हि तत्तत्क्षणसम्बन्धित्वेनोच्यमानापि सर्वा लीला तथाभूतैव शुद्धब्रह्मधर्मरूपा नित्यैवेति 'कृतागसं त'मितिश्लोकोक्तरूपवन् नालादिसहितशिशुरूपस्यापि शुद्धब्रह्मत्वाद् यथाश्रुतेपि न काप्यनुपपत्तिः। तच्छ्लोकोक्तरूपस्यैव 'न चान्त'रित्यादिना शुद्धब्रह्मत्वमग्रे शुकेनोक्तमिति न काचिच्छङ्कात्र। लीलाया निरोधार्थत्वाद् यथैव सम्भवति तथैव करोतीति न प्राकृतानुकरणलीलायां काचिन्न्यूनता प्रत्युत भक्तार्थ एवमपि करोतीत्यद्भुतमाहात्म्यख्यापकमित्येतत्सर्वं हृदि कृत्वा 'स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन तथा कृतवा'नित्याद्युक्तमिति ज्ञेयं। अत एव 'बबन्ध प्राकृतं यथे'तिप्राकृतदृष्टान्त उक्तोग्रे। अथवा शेष इदं सूत्रं। शेषाधिकारकाणप्रत्ययान्तोत्र प्रकृतिशब्दः। तेन यथा 'चक्षुषा ग्राह्यं रूपं चाक्षुष'मित्यादिशब्दास्तथायमपीति 'प्रकृत्या ग्राह्यः प्राकृत' इत्यर्थः सम्पद्यते। लौकिकालौकिकभेदेन हि द्विविधा जीवाः, तेषां प्रकृतिरपि तथा। तथा च 'मल्लानामशनि'रितिश्लोकोक्तरीतिवदलौकिकप्रकृतिभिरलौकिकत्वेन ग्राह्यो लौकिकप्रकृतिभिर्लौकिकत्वेनेत्येतादृशो

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

टिप्पण्यां व्युत्पादयन्त्यत्रात्मपदेनेत्यादि। यद्यात्मतुल्या तदास्या मायात्वं कुत उक्तमित्यत आहुः संसारेत्यादि। तथा चैतत्कार्ये किञ्चित्तद्धर्मसाम्येन तथोक्तं 'कौण्डपायिनामयनेग्निहोत्रशब्द'वदित्यर्थः। तर्ह्यात्मपदस्य किं प्रयोजनमित्यतस्तदाहुर्वस्तुत इत्यादि। एतमर्थं न्यायेनोपोद्बलयन्ति सतीत्यादि। एवं सतीत्यादि। एवं तस्यां भगवत्तादात्म्यसाधनस्य प्रयोजनमाहुस्तथा चेत्यादि। अनुषज्यत इति, संयोगपृथक्त्वेनानुषज्यते। तद् व्युत्पादयन्ति तथा हीत्यादि। अनुषङ्गान्तरं व्युत्पादयन्ति नन्वेतावदित्यादि। सूचितमिति, रूपान्तरस्य सूचितं। दर्शनेन्यप्रकारतः सम्यक्त्वं व्युत्पादयन्त एव समर्थयन्त्यतिशयेनेत्यादि। एतेषां त्रयाणामपि सम्यक्त्वपक्षाणां समुच्चय एव न तु विकल्पः श्रुतार्थापत्तिसिद्धत्वात्। व्याख्याने वाशब्दस्तु वाक्यालङ्कारे। तेन सिद्धमाहुरेवमित्यारभ्य तथासीदित्यन्तं। नन्वेवं सर्वेषु पदेष्वासीदितिक्रियाया

दिदृक्षूणां परोक्षतापेक्ष्यतेत्र तु तन्नापेक्ष्यत इत्याह पित्रोः सम्पश्यतोरिति, लौकिकज्ञाननैपुण्यं मातुः, परमार्थज्ञाननैपुण्यं पितुः; उभयमपि विद्यमानमेव न भगवत्सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धकम् ॥ ४६ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

वस्तुतस्त्वलौकिक एव शिशुर्बभूवेत्यर्थः सम्पद्यते, अत्र लौकिकव्यवहारोपयोगि ज्ञानं लौकिकं, तद्वन्तस्तथा, शास्त्रीयं ज्ञानमलौकिकं तद्वन्तस्तथेत्युच्यन्ते, तेन नन्दादीनां लौकिकत्वेन भानेपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यपातित्वेन तज्ज्ञानादीनां न लौकिकत्वं, तेषां पुत्रत्वादित्वेन ज्ञानं शास्त्रेणानूद्यते परं न तु विधीयत इति शास्त्ररीतिमपेक्ष्य लौकिकत्वमुच्यते, नैतावता काचिन्न्यूनतात्र, लीलात्वेनालौकिकत्वमुक्तमेव, यद्वा प्रथमस्कन्धे भीष्मोक्तौ "प्रकृतिमगमन् किल यस्य गोपवध्व" इत्यत्रेवात्रापि प्रकृतिशब्दो भगवत्स्वरूपवाची, तथा च पूर्ववत् प्रकृत्या स्वरूपेणैव ग्राह्यस्तथा, 'न तत्र सूर्यो भाती'त्यादिश्रुतिभि- 'र्नाहं वेदै'रित्यादिस्मृतिभिश्चेतरसाधननिषेधाच्छ्रुत्यन्तरे च "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य" इत्यादिनेतरसाधननिषेधपूर्वकं "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" इत्यादिना भगवतैव भगवाँल्लभ्य इति निरूप्यते, तथा चैतादृशशुद्धब्रह्मरूपो लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमः शिशुर्बभूवेत्यर्थः, पित्रोः सम्पश्यतोरित्यत्र तयोः सम्पश्यतोरेव तथाकरण उपपत्तिमाहुर्लौकिकज्ञानेत्यादिना, सामर्थ्यस्य सामर्थ्यप्रकटनस्येत्यर्थः, इदमत्राकूतं, अनेनैव रूपेणाधुनैव कंसं मारयित्वा सर्वसमाधानं कर्तुं सामर्थ्ये सत्यपि यद् रूपान्तरप्रकटनं तत् 'समुद्विजे भवद्धेतोरधीरधी'रित्यादिवाक्यैर्लौकिकरीत्यैव स्नेहातिशयो ज्ञायते येन भगवतः कंसाभिमुखत्वमात्रेपि प्राणापगमो भवेत्, लोकविद्वेषभिया रूपोपसंहारप्रार्थनेनापि लौकिकरीत्यैव स ज्ञाप्यते मातुः; पितुस्तु पूर्णमाहात्म्यज्ञानवत्त्वेनोक्तशङ्काभावेप्यनेनैव रूपेणाधुनैव कंसमारणे भक्तदुःखनिवृत्तौ सत्यां स्थितौ प्रयोजनाभावादस्माकं पुनर्दर्शनं न भविष्यति चेन्न प्राणस्थितिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेण तद्वृत्तान्तकथनादेतद्रूपोपसंहारोन्यत्राधुना गमनमभिप्रेतमिति ज्ञायते, अन्यथा माहात्म्यज्ञानवत्त्वेन सर्वज्ञतामपि प्रभोर्जानातीति न तन् निवेदयेत्, तथा च तदा तद्दर्शनसत्त्वोक्त्या तज्ज्ञानस्योक्तरूपस्य हेतुत्वं सूच्यत इति युक्तं तथात्वमिति ॥ ४६ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सम्बद्धेषु सत्सु बभूवेतिक्रियान्तरं व्यर्थमसङ्गतं वा स्यादित्याकाङ्क्षायां तद्वैयर्थ्यप्रकारमाहुरपरोक्षेत्यादि, सोंश इति, अप्राकृतत्वांशः, तथा च प्राकृतो बभूवेति भिन्नं वाक्यमतो न वैयर्थ्यादिदोष इत्यर्थः, यद्यप्यत्र पूर्वसमुच्चायकश्चकारोपेक्ष्यते तथापि परोक्षत्वायैव तदनुक्तिरित्यपि ज्ञेयं, प्राकृतो बभूवेत्यस्य तद्दर्शनप्रकारकथनत्वमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुरपरश्चेत्यादि, तथाभूतैवेति, अप्राकृतैव, ननु तर्हि नालच्छेदादेः कथमुत्पत्तिरित्यत आहुस्तच्छ्लोकेत्यादि, नन्वनुक्तमिदं कथमङ्गीकर्तुं शक्यमित्यत आहुर्लीलाया इत्यादि, प्राकृतत्वप्रतीतेरौचित्ये युक्त्यन्तरमाहुरेत एवेत्यादि, ननु प्राकृतो बभूवेत्यस्य दर्शनप्रकारकथनत्वाङ्गीकारे भवनक्रियां प्रति प्राकृतइत्यस्य कर्तृत्वमसङ्गतं स्यादित्यतः पक्षान्तरमाहुरथ वेत्यादि मुक्तमेवेत्यन्तं, अस्मिन् पक्षे कल्पनाक्लेशादरुच्या पक्षान्तरमाहुर्यद्वेत्यादि, अस्मिन् पक्षे यथाश्रुतमेव श्लोके वाक्यं ज्ञेयं, शेषं विवृण्वन्ति पित्रोरित्यादि, स्नेहातिशयो ज्ञायत इति, स्नेहातिशयरूपं ज्ञायत इत्यर्थः, मम तु 'स्नेहातिशयाज् ज्ञायत' इति पञ्चमीघटितः पाठः प्रतिभाति, स ज्ञाप्यत इति, स्नेहातिशयो ज्ञाप्यते ॥ ४६ ॥

ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः सुतं समादाय स सूतिकागृहात् ॥
यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा या योगमायाजनि नन्दजायया ॥ ४७ ॥

एवं स्वीकृत्य रूपान्तरं तत्र स्थितौ प्रयोजनाभावात् स्वयं गमने रूपान्तरस्वीकारवैयर्थ्यात् तस्य चाज्ञानात् सर्वसमाधानार्थं त बोधयित्वा तद्द्वारा स्वयं गोकुले गतवानित्याह। **ततश्चेति**, प्राकृतभावानन्तरं शौरिश्चकारादाज्ञापनानन्तरं च। **सुतं** भगवन्तं। **समादाय** सम्यग् गृहीत्वोत्तमपात्रं वस्त्रं च प्रसार्य तदुपरि स्थापयित्वा **स सूतिकागृहाद् यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्हि** तस्मिन् समये **नन्दजायया योगमायाजनि** जनिता। **शौरिरिति** गमने भयाभावः। **स** इति भगवद्वाक्ये विश्वासः। **सुतमिति**, तस्यापि पुत्रत्वबुद्धिः प्राकृतेव जातेति ज्ञापितं।

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

ततश्च शौरिरित्यत्र। सर्वमोहनस्वभावायास्तस्या आविर्भावे वसुदेवे तथात्वं कुतो नेत्याशङ्क्य तन्निवारणाय **भगवत्प्रचोदित** इतिपदतात्पर्यमाहुः। **साधारणमोहस्येति**, भगवता गोकुले स्वनयनार्थं ततः कन्यायाश्चानयनार्थं स प्रेरित इत्येतावति कार्ये भगवज्ज्ञानशक्त्यैव व्याप्त इति योगमायाजनितसर्वसाधारणमोहस्य निवर्तकमुक्तरूपं ज्ञानमिति तथेत्यर्थः। यथान्यः कश्चिच्चौर्येण गच्छन्

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

ततश्चेत्यत्र। **तस्य** चेति, वसुदेवस्य च। **भगवत्प्रचोदित** इत्यादेस्तात्पर्यं तु टिप्पण्यामेव प्रकाशितमिति ततोवधेयं। '**तर्ह्येवे**त्यादिशब्दसूचितमर्थं सुबोधिन्यामाहु**रनेने**त्यादि, यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा या योगमायाजनीत्यादिकथनेन भगवत्प्राकट्यान्मुहूर्तानन्तर्यं लभ्यते। 'नवम्यां योगनिद्राया जन्माष्टम्यां हरेरतः नवमीसहितोपोष्या रोहिणी बुधसंयुते'ति भविष्योत्तरवाक्यान्नवम्यां सा जातेति ज्ञायते'थ सर्वगुणोपेत' इत्यत्र 'यर्ह्येवाजनजन्मर्क्ष'मिति निशीथारम्भे रोहिण्यारम्भकथनाद्, रोहिणी तु

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

ततश्चेत्यस्याभासे **भगवत्प्रचोदित**पदस्यार्थमाहु**र्बोधयित्वे**ति, 'मां नय कन्यामानये'त्यादिप्रकारं, मनसेतिशेषः। **गतवानित्याहेति**, भगवत्प्रचोदितत्वकथनाद् भगवत एव मुख्यत्वात् स्वातन्त्र्यमितिभावः, तथा च भगवान् स्वयं **गोकुले** गतवानित्यनेन 'नन्दव्रजं शौरिरुपेत्ये'त्यन्तस्यार्थ उक्त इति हेतोः **शुक** आह। वसुदेवस्य बहिर्गमनं मायाजननं चेतिशेषः। अनेनैतद्वाक्यार्थ उक्तः। व्याख्याने नन्दगृहीयप्रादुर्भावोत्तरक्षण एव मायाजननमन्यथा नन्दगृहेपि भगवद्दर्शनं स्यादतस्**तत**इतिपदस्य व्यवधानतात्पर्यकत्वशङ्कां व्यावर्तयितुमाहुः **प्राकृतभावानन्तरमिति**। तत्सामयिकप्रादुर्भावे गमकं '**जातं परमबुध्यते**'ति सामान्यतो ज्ञानं भगवत्प्रादुर्भावाद् द्वितीये मायाजननक्षणे जातमेव विशेषतस्तु भगवत्प्रादुर्भावात् तृतीये मायाजननोत्तरक्षणे दर्शनं भवेत् तदैव मायाकार्यं जातमतो व्रजे न दर्शनं मथुरायां तु मुहूर्तपर्यन्तं दर्शनस्य जातत्वात् तत्प्रभावेणैव मायाकार्याभाव इतिभावः। **आज्ञापनानन्तरं** चेति, 'युवां वा'मितिश्लोके पुत्रत्वेन ब्रह्मत्वेन चिन्तनं कर्तव्यं तेनाग्रिमलीलारसानुभव इतिकथनानन्तरमित्यर्थः। तथा च प्राकृतभावैतदाज्ञापनयोर्भगवद्ग्रहणे हेतुत्वसूचनाय **तत** इत्यनेन तदानन्तर्यमुक्तं न तु किञ्चिद् व्यवधानं सूचयितुमितिभावः। **भगवत्प्रचोदित**स्यार्थस्त्वाभास उक्त एव। **सम**उपसर्गस्यार्थमाहु**रुत्तम**मिति। **भगवद्वाक्य** इति, एवंचिन्तनेनैव लीलारसप्राप्तिर्भविष्यतीतिवाक्य इत्यर्थः। **प्राकृतेवेति**,

१ क्वचिन्नास्त्येतत्पदम् ।

सूतिकागृहादिति, प्रसवधर्मास्तत्रापि गृह आविर्भूताः। देवक्या अपि सूतिकात्वं जातं, साधारणमोहस्य निवर्तकं साधारणं ज्ञानमिति गमनस्वाच्छन्द्यं कपाटोद्घाटनं च। आत्मन इव देहस्यापि विस्मरणं यथा भवति तदर्थं तस्मिन्नेव समये योगमाया जाता। भगवत्समानकाले चेज् जाता भवेत् तदा देवकीवसुदेवयोरपि प्रस्वापः स्यात्। अनेन मुहूर्तानन्तरं सा

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

पद्भ्यां शनैश्च गच्छति स्वचातुर्येण तथैव वसुदेवोपीति ज्ञाने साधारणत्वं, अन्यथा गोपाला भाण्डीरमिवायमपि गोकुलं प्रापितः स्यात्, यद्वा भगवद्विषयकज्ञानतारतम्येन मोहापगमतारतम्यमिति भगवति लोकसाधारणं ज्ञानमधुनास्यास्तीति तादृङ् मोहोप्यपगत इति तथेत्यर्थः। तावान् बाह्योपि बन्धो निवर्तत इत्याहुः कपाटोद्घाटनं चेति। तदा देवकीत्यादि, दर्शनेन हि मोहाभावः। समानकालत्वे जन्मनो दर्शनलक्षणो मोह एव भवेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

॥ टिप्पण्यां समाप्तस्तृतीयोध्यायः ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अत्रैवार्थे चशब्दः। आत्मन एवेति, गोकुलस्थानां यथा स्वात्मनो विस्मरणं तथा पुत्रदेहस्यापि विस्मरणं पुत्रः पुत्री वेतिसंस्कारोद्बोधो न भवेदित्यर्थः। अनेनेति, पित्रोः प्रस्वापाभावकथनेनेत्यर्थः। तथापि मुहूर्तनियम उपपत्त्यन्तरमाहुर्नवम्यां चेति, पुराणान्तरसम्मत्येदमुक्तं। पित्रोः प्रस्वापाभावेन भगवद्दर्शने मायाजननाभावस्य हेतुत्वोक्त्या गोकुले भगवद्दर्शने तत्समकालमायाजननं हेतुरिति सूच्यते, तो व्रजे नवम्यां प्रादुर्भावो भगवत्प्रादुर्भावानन्तरं मायाजनने तु प्राथमिकभगवद्दर्शनप्रभावेणैवाग्रेपि दर्शनं भवेन् मथुरायामिव। समकालं जनने भगवद्दर्शनमेव न सम्पद्येतातो न भगवद्दर्शनप्रभाव इति टिप्पण्यां स्फुटं। ननु

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदित इत्यस्य विवरणे मुहूर्तानन्तरं च सा जातेत्यादि, अनेन वसुदेवबहिर्गमनेच्छासमानकालिकयोगमायाजन्मकथनेन। मुहूर्तानन्तरमिति, वसुदेवगृहीयप्रादुर्भावकालान् मुहूर्तानन्तरमित्यर्थः। अत्रेदं तत्त्वं, 'अथ सर्वगुणोपेत' इतिसन्दर्भे निरूपितस्याधिदैविककालात्मकपञ्चचत्वारिंशत्षट्चत्वारिंशद्घटिकाद्वयरूपनिशीथस्यारम्भे मथुरायां पुरुषोत्तमजन्माभूत्, निशीथावसानसमये नन्दगृहे पुरुषोत्तमजन्म, एवं मथुरायां श्रीगोकुलेपि पुरुषोत्तमजन्मन एक एव निशीथकालोधिकरणं। तावत्येवाष्टमी तिथिः। तदनन्तरं नवमी प्रवृत्ता। तस्यां गोकुले मायाया जन्म। भविष्ये 'नवम्यां योगनिद्राया जन्माष्टम्यां हरेस्ततः नवमीसहितोपोष्या रोहिणी बुधसंयुते'त्यनेन, विष्णुपुराणे पञ्चमेंशे प्रथमाध्याये 'प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यां महानिशि उत्पत्स्यामि नवम्यां च प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसी'त्यनेनैव नवम्यां मायाजन्मकथनात्; अत एव 'नवम्यां सा जाते'ति सुबोधिन्यामुक्तं। तथा सति वसुदेवगृहीयप्रादुर्भावकालान्मायाजन्मनो मुहूर्तानन्तरत्वमुपपन्नं। वसुदेवगृहे प्रादुर्भावानन्तरं पित्रोः स्तुतिर्भगवद्वाक्यानि, प्राकृतानुकरणे स्वीकृतिर्वसुदेवकर्तृकसुत्तमपात्र उत्तमवस्त्रास्तरणयुक्ते भगवत्स्थापनं चेत्येतावत्कृतौ तावान् कालो व्यतीयायेति युक्तं मथुराप्राकट्यकालान् मायाजन्मनो मुहूर्तानन्तरत्वं पुरुषोत्तमप्राकट्यं वसुदेवगृहे नन्दगृहेष्टम्यां निशीथकाल एवेति न तिथिमुहूर्तभेदः, किन्तु क्षणभेदमात्रं। अत एव जन्माष्टमीनिर्णयग्रन्थसमाप्ता'विति श्रीगोकुलाधीशप्रादु-

जातेति ज्ञायते। नवम्यां च सा जाता। रोहिणी तु तुल्या। अतो रोहिण्याः कृत्तिकावेधो न दोषाय; सप्तमीवेधस्तु दोषायैव। पुत्रोत्सवादिकं शुद्धनवम्यामेव जातमिति शुद्धाष्ट-

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

Cont. from p. 78

भगवन्मायाजन्मनोस्तुल्या, अतो निशीथे रोहिण्यारम्भकथनाद् रोहिण्याः कृत्तिकावेधो न दोषाय, तेन **रामानुजमतीयैर्यत् कृत्तिकाविद्धा रोहिणी नाद्रियते तदसङ्गतमुक्तवाक्यविरुद्धत्वात्; सप्तमीवेधस्तु दोषायैवे**त्युक्तंभविष्योत्तरवाक्यविरुद्धत्वात्, 'सऋक्षापि न कर्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी अविद्धायां सऋक्षायां जातो देवकिनन्दन' इतिब्रह्मवैवर्तवाक्यविरुद्धत्वाच्च; 'अष्टमी सप्तमीविद्धा हन्ति पुण्यं पुराकृतं ब्रह्महत्याफलं दद्याद्धरिवैमुख्यकारणा'दिति गौतमीयतन्त्रवाक्ये दोषोक्तेश्च; **पुत्रोत्सवादिकं च शुद्धनवम्यामेव जात**मिति शुद्धाष्टम्यभाव उत्सवाधिकरणकालत्वमादाय 'स्वकालादुत्तरः कालो cont. p. 83

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

यथा नन्दगृहीयप्रादुर्भावक्षण एव मथुरायां तद्दर्शनं तथा तस्मिन्नेव क्षणे व्रजेपि दर्शनं भवेन्मायायास्तूत्तरक्षणे जातत्वादिति चेत्, अत्रैवं ज्ञेयं, दर्शने हि प्रादुर्भावो हेतुः, तथा च प्रादुर्भावस्य हेतुत्वार्थं दर्शनात् पूर्ववर्तित्वं वाच्यमतः प्रादुर्भावोत्तरक्षणे 'जातं परमबुध्यते'तिसामान्यज्ञाने जाते तदुत्तरक्षणे भगवत्प्रादुर्भावात् तृतीये मायाजननाद् द्वितीये विशेषदर्शनं व्रजे भवेत् तावता स्तोत्रक्षणे मायाकार्यं जातमिति न दर्शनं, सामान्यतस्तु 'जातं परमबुध्यते'तिज्ञानं प्रादुर्भावाद् द्वितीये मायाजननक्षणे जातमेव, मथुरायां दर्शने पूर्वप्रादुर्भाव एव हेतुः, तस्यैव रूपस्यैतदन्तर्भूतत्वेनाधुनापि दर्शनात्, अतो मथुरायां नन्दगृहीयप्रादुर्भावक्षण एव दर्शनमिति। **सप्तमीवे**धस्त्विति, नवमीसाहित्ये सप्तमीवेधस्यासम्भावितत्वेन, सप्तमीविद्धायां जन्मतिथित्वाभावादितिभावः। **दोषाये**ति, विद्धोपवासे जन्मतिथौ पारणप्रासेर्दोषः स्यादित्यर्थः। तिथिक्षये निर्णयमाहुः **पुत्रोत्सवादिक**मिति, नवमीसहिताष्टमी जन्मतिथिः, तथा cont. p. 83

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

भावदिनव्रतमस्माभिर्निरणाय्येत'दिति निरूपितं; अन्यथा **नन्दगृहीयप्रादुर्भावस्य नवम्यधिकरणत्वे** जन्माष्टम्यां '**गोकुलाधीश**प्रादुर्भावदिन'त्वमेव न स्यात्। तथा सति '**श्रीगोकुलाधीश**प्रादुर्भावदिन'त्वं न वदेयुः। किञ्च प्रादुर्भावसमये'थ सर्वगुणोपेत' इत्यादिकथिता गुणा अपेक्षितास्ते तु तस्मिन्नेव निशीथे वाच्यास्तत्रैवोक्तत्वात्; नवम्यां तु नोक्ता इति **गोकुलीय**प्राकट्यसमये तद्गुणानामप्रसक्तिः स्यादत उभयत्राप्य**ष्टम्यां निशीथ** आविर्भाव इतिसिद्धान्तः। नन्वेवं 'पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एव मायया सह जात' इति **सहोक्ति**र्विरुध्यत इति चेन् न; स्वल्पव्यवधाने 'सहोक्ते'रविरुद्धत्वात्, युग्मप्रसवे हि सर्वत्रस्वल्पकालभेदेनोत्पत्तौ 'सहैवोत्पन्नावेता'विति प्रयुञ्जते विद्वांसः; एवमिहापीति नास्त्रारस्यं किमपि; 'नन्दगृहीयपुरुषोत्तमप्राकट्यकालमायाजन्मकालयोः स्वल्पमेव व्यवधान'मित्युक्तं प्राक्। **रोहिणी तु तुल्ये**ति, वसुदेवगृहे नन्दगृहे भगवत्प्राकट्यं तत्प्रयुक्तो नन्दगृह उत्सवश्च **रोहिण्यामे**वेति प्राकट्योत्सवयोरुभयोरप्येकनक्षत्राधिकरणत्वमिति जन्मनस्तत्प्रयुक्तस्योत्सवस्य च **रोहिणी तुल्ये**त्यर्थः। नैवमष्टमीतिथिः, किन्तु **जन्ममात्रस्याधिकरण**मिति तुशब्देनाष्टमी व्यावर्त्यते। अतो **रोहिण्याः कृत्तिकावेधो न दोषाये**ति, रोहिण्यारम्भे भगवज्जन्मनो जातत्वेन तत्प्रयुक्तोत्सवयोर्विद्यमाना रोहिण्युभयोस्तुल्येति कृत्तिकया विद्धैव जन्मनक्षत्रमतः कृत्तिकाविद्धरोहिण्यां व्रतादिकृतिर्न दोषायेत्यर्थः;

नवम्यप्युपोष्या, अन्तःस्थिते भगवति मायोद्गमो न भवतीति यदैव बहिर्गन्तुमियेष तदैव

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

कृत्तिकाविद्धरोहिणीनक्षत्रस्य जन्माधिकरणत्वादुत्सवाधिकरणत्वाच्च, इदमत्र तत्त्वं, निशीथकाले रोहिणीनक्षत्रारम्भे भगवज्जन्म 'यर्ह्येवाजनजन्मर्क्ष'मितिवाक्यात्, 'नक्षत्रारम्भे जन्मे'ति विवृतत्वाच्च, अतो रोहिणी नवम्यां सर्वस्मिन्नहनीति जन्मोत्सवौ तदधिकरणावेव, सप्तमीवेधस्त्विति, व्रतकरणे दोषावह इत्यर्थः, नवमीयुताष्टम्यां कृष्णाविर्भावस्तत्र सप्तमीवेधोसम्भवपराहतः, अत एवोक्त-'मविद्धायां सऋक्षायां जातो देवकिनन्दन' इति, अतः सप्तमीवेधो व्रतादौ त्याज्य एव, ननु नवमी-सहिताष्टम्याः प्राकट्यकालत्वेन सप्तमीविद्धां पूर्वाष्टमीं त्यक्त्वा नवमीयुताष्टम्यां व्रतादि कार्यमिति तु युक्तं विद्धाक्षये तु विद्धैव ग्राह्या न तु केवला नवमी जन्मतिथित्वाभावादित्याशङ्क्याहुः पुत्रोत्-सवादिकं शुद्धनवम्यामेव जातमिति शुद्धाष्टम्यभावे केवला नवम्युपोष्येति, व्रतकरणे हि भगवदावि-र्भावस्तत्प्रयुक्त उत्सवश्च निमित्तमिति भक्तिमार्गमर्यादा प्रमाणसिद्धा, अत एवोक्तं निबन्धे 'भुक्त्वा चोत्सवो निषिद्धो भगवदावेशाभावा'दिति, तत्रोत्सवस्य प्राकट्यप्रयुक्तत्वेन प्राकट्यापेक्षया न्यूनबलतया प्राकट्यकाललाभे तत्रैव व्रताद्यनुष्ठेयं; तदलाभे तूत्सवकाले व्रतादि कार्यमितिनिष्कर्षः, अन्यत्रावतारे प्राकट्यकाल उत्सवकालश्चैक एव, श्रीकृष्णावतारे त्वष्टमी जन्मकालो नवम्युत्सवकाल इति कालभेदः, वसुदेवकर्तृकमायानयनानन्तरं नन्दालये पुत्रज्ञाने नवम्युत्सवकरणात्, उत्सवस्य जन्मप्रयुक्तत्वेन जन्मापेक्षया गौणतया जन्मनो मुख्यतया जन्मकाललाभे तत्रैव व्रतं, तदलाभे उत्सवकालरूप-केवलनवम्यामुपोषणं युक्तमितितात्पर्यं, विद्धाक्षयेपि विद्धोपवासो न कार्यो वेधस्य सर्वथा निषिद्धत्वात्, उक्तप्रकारेण केवलनवम्यामप्युपवासादेर्युक्तत्वाच्च, अत एव 'जन्माष्टमीं पूर्वविद्धां सऋक्षां सकलामपि विहाय नवमीं शुद्धामुपोष्य व्रतमाचरेदि'त्यार्षवाक्यं वैष्णवग्रन्थेषूपलभ्यते, ननु पूर्वविद्धाष्टमी-क्षये केवला नवम्युपोष्येत्युक्तं, तज्जन्माष्टमीनिर्णयग्रन्थेन विरुध्यते, तथा हि "केचित् तु 'जन्माष्टमीपूर्व-विद्धां सऋक्षां सकलामपि विहाय नवमीं शुद्धामुपोष्य व्रतमाचरे'दिति व्यासवचनात्, पूर्वविद्धायाः क्षये शुद्धैव नवम्युपोष्या वचनबलादेकादश्यां दशमीवेधे शुद्धद्वादशीवदिति वदन्ती"तिमतान्तरमुपन्यस्य 'तत्र यद्येतद् वचनं समूलकं तदा तथैव नो चेत् पूर्वोक्तरीतिरेवानुसर्तव्ये'ति प्रभुचरणैर्जन्माष्टमीनिर्णयग्रन्थे निरूपितं, एवं सति वचनस्य समूलत्वे सन्देहप्रदर्शनेन तत्प्रयुक्तव्रतेपि सन्देह एव प्रतिपादितो न तु निर्णय इति चेन्न, अनवबोधात्, तथा हि प्रभुचरणैर्हि तत्र 'यद्येतद् वचनं समूलकं तदा तथैव नो चेत् पूर्वोक्तरीति-रेवानुसर्तव्ये'तिनिर्णायिकफक्किकोक्ता, तस्या अयमर्थः, यदि 'जन्माष्टमीं पूर्वविद्धा'मितिवचनं समूलकं तदा तथैव तद्वचनबलादेव केवला नवम्युपोष्या नो चेद् वचनस्य समूलत्वाभावे पूर्वोक्तरीति-रेकादश्यां दशमीवेधे शुद्धद्वादशीव'दितिरीतिरेवानुसर्तव्या, केवला नवम्युपोष्येत्यर्थः, तर्हि वचनमुपन्यस्तं 'शुद्धद्वादशीव'दितिरीतिरप्युक्ता, तत्र वचनस्य सन्दिग्धत्वेपि रीतेरसन्दिग्धत्वात् तद्रीत्या विद्धाक्षये शुद्धा नवम्येवोपोष्या, 'साधूनां समयश्चापि प्रमाणं वेदवद् भवेदि'तिस्कान्दात्, अतो वचनस्य मूललाभे वचनं रीतिं चाश्रित्य केवला नवम्युपोष्या; वचनस्य मूलालाभे तु रीतिमेवाश्रित्य केवला नवम्युपोष्येति-फक्किकार्थः सिद्धः, एवं सति पूर्वविद्धाक्षये केवला नवम्येवोपोष्या न तु पूर्वविद्धेतिनिर्णयः सम्पन्नो न तु संशयो न वा विरुद्धनिर्णय इति निरवद्यः पन्था आर्याणां, ननु सिद्धान्ते जन्माष्टम्यां नन्दालये प्राकट्यं स्वीकृतं तन्न युक्तं 'व्यवहारविषयत्वं प्राकट्य'मिति लक्षणाप्रसङ्गात्, अष्टम्यां निशीथसमये गोकुले

जातेत्युक्तं। सा हि योगार्थमेव माया, भगवतः कार्योपायार्थमेव लोकान् व्यामोहयतीति।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

सर्वेषामेव भगवज्ज्ञानाभावात्। किञ्च 'जातं परमबुध्यत न तल्लिङ्गं परिश्रान्ते'तिवाक्यान् मायाया अपि सामान्यज्ञानं मातुरभून् न तु विशिष्टं, तत्र पुरुषोत्तमज्ञानस्य क्वावकाशः? अतो व्यवहारविषयत्वरूपः प्रादुर्भावो दुरुपपाद इति चेत्, सत्यं, भगवत्प्रादुर्भावस्यावताररूपत्वव्यवहारविषयतारूपत्वाभ्यां द्वैधाङ्गीकारान्निशीथसमय आविर्भावस्त्ववताररूपो ज्ञेयः; 'अवतारो नाम व्यापिवैकुण्ठाद् भगवतः प्रपञ्चे समागमन'मिति सुबोधिनीसिद्धलक्षणेन प्रपञ्चे समागमनमवतारः, स द्विभुजस्य पुरुषोत्तमस्याष्टम्यां निशीथसमये श्रीगोकुले जातः; द्वितीयो व्यवहारविषयत्वरूपः प्रादुर्भावस्तु नवम्यां नन्दगृहे जातः। देवकीवसुदेवकृतप्राकृतभावाङ्गीकारप्रार्थनानन्तरं नन्दालयेवतीर्णस्य द्विभुजस्य देवकीवसुदेवाभ्यां मथुरायां दर्शनं लेभे, तदुक्तं टिप्पण्यां 'नन्दगृहे प्रादुर्भूतस्यैव सर्वतःपाणिपादान्तत्वेन तदा कार्यमस्तीति वसुदेवगृहे प्रादुर्भाव इति ज्ञायते स एव 'बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यनेनोक्त' इति, तथा च सिद्धमेतत्, अवताररूपं व्यवहारविषयत्वरूपं चेति प्राकट्यं द्वेधा, तत्र द्विभुजपुरुषोत्तमस्यावताररूपं प्राकट्यमष्टम्यां निशीथसमये श्रीगोकुले; व्यवहारविषयत्वरूपं प्राकट्यं तु प्राकृतभावाङ्गीकारप्रार्थनानन्तरं देवकीवसुदेवयोरग्रे समभूत्; श्रीगोकुले व्यवहारविषयत्वरूपं द्विभुजस्य प्राकट्यं नवम्यामासीत् तत्प्रयुक्त उत्सवश्चेति न क्वापि दोषलेशः। इदमत्र तत्त्वं, अवताररूपं प्राकट्यं तु नियतदेशकालसङ्ख्यं व्यवहारविषयत्वरूपं तु यत्रैव भक्तेरुद्रेकस्तद्भक्तार्थं तत्रैव मायाजवनिकादूरीकरणेन भवतीत्यनियतदेशकालसङ्ख्यं, यथा रासे बह्वीनामर्थे बहुधा, अस्मिन् प्राकट्ये नोत्पत्तिभ्रमः; अवताररूपे प्राकट्ये तु माययोत्पत्तिभ्रमः कार्यतेऽज्ञानामितिविशेषो ज्ञेयः। ननु पुरुषोत्तमाविर्भावो मथुरायां श्रीगोकुले च स्वीकृतस्तत्र नन्दालये पुरुषोत्तमप्राकट्यं न सम्भवति मानाभावान्मथुराधिकरणाविर्भावेन चरितार्थत्वाच्चेति चेन्न; 'नायं सुखापो भगवान् देहिनां गोपिकासुत' इत्यादिश्रीशुकोक्तीनां मानत्वात्, गौतमीयतन्त्रादिषु 'वल्लवीनन्दनं वन्द'इत्यादिवाक्यैर्मन्त्रेष्वपि यशोदानन्दनत्वव्यवहाराच्च, न चेदं लोकप्रसिद्धिमात्रमूलकं भ्रान्तिप्रतिपन्नमनूदितमिति वक्तव्यं, भ्रान्तिप्रतिपन्नस्यासतो मन्त्रादौ व्यवहारे दोषाधिक्यस्मरणात्, 'योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे'तिवाक्यात्, अन्यथा भ्रान्तिप्रतिपन्नं मनुष्यत्वादिकमपि कुत्रचिदनूदितं स्यात्। प्रत्युत 'मायामनुष्यस्य वदस्व विद्व'न्नित्यादिवाक्यैर्मनुष्यत्वादि भ्रान्तिप्रतिपन्नमपोह्यतेतो 'नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न'इत्यादिवाक्यबलान्नन्दालये पृथक् प्राकट्यमङ्गीकार्यं; न च 'न खलु गोपिकानन्दनो भवानि'त्यादिभिर्यशोदानन्दनत्वं निषिद्धमिति वाच्यं, प्राकृतरीत्या प्राप्तस्यैव 'गोपिकानन्दन'त्वस्य निषेधात्, 'देवकीजन्मवाद' इत्यादिवाक्यैर्देवकीनन्दनत्वनिषेधवदत्रापि स्वीकारात्; अन्यथोक्तवाक्येन देवकीनन्दनत्वमपि बाध्येत। अपि च ब्रह्मादिप्रार्थनया भूम्युद्धारार्थं वसुदेवगृहे चतुर्भुजरूपेण पुरुषोत्तमोवतीर्णः; एवमक्षरात्मकव्यापिवैकुण्ठस्थाभिः श्रुतिभिश्चिरं स्तुत्या प्रसाद्य प्रार्थितो नित्यलीलास्थभक्तवृन्दविरचितरासमडण्लमण्डनो भगवान् पुरुषोत्तमो द्विभुजरूपेण नन्दालयेवततार। अतो यादृशं द्विभुजं नित्यलीलामध्यपाति गोपनितम्बिनीवृन्दवेष्टितं रासस्थं दृष्ट्वा समुत्पन्नरिरंसाभिः श्रुतिभिः प्रार्थनायां क्रियमाणायां 'पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् वो रासमण्डल'इतिवरं दत्तवान्, तादृश'द्विभुज'रूपेणावतरणमपेक्षि-

मायायाः स्वतन्त्रज्ञानपक्षं व्यावर्तयितुं नन्दजायया जनितेत्युक्तं; न तु भगवानिव सा स्वत आविर्भूतेति ॥ ४७ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

गौणः सर्वस्य कर्मण' इति गौणकालत्वं चादाय नवम्युपोष्या न तु तादृशस्थलेर्धरात्रवेधादिकमादरणीयमित्यर्थः, इदं यथा तथोत्सवनिर्णयान्तर्गतजन्माष्टमीनिर्णयविवरणे सम्यक् प्रपञ्चितमिति ततोवधेयं, ननु गृहाद् बहिर्गमनावसरे मायाजन्म कुत उक्तमित्याकाङ्क्षायामाहुरन्तरित्यादि, तत्र हेतुमाहुः सा हीत्यादि, कार्योपायार्थमिति, कार्यसाधनार्थम् ॥ ४७ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

चाष्टमी मुख्या नवमी तदङ्गं, एवं सति मुख्यालाभे तदङ्गे व्रतं कर्तव्यं न त्वजन्मतिथौ सप्तमीविद्धायामितिभावः, उक्तरीत्या नन्दगृहे प्रादुर्भावस्य नवम्यां निर्धारितत्वात्, पुत्रोत्सवावादिभूतौ यस्य, सर्वसम्पत्समृद्धिपूर्वकरमाक्रीडत्वस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, जातं प्रादुर्भूतमित्यर्थः, स्वरूपवल्लीलाया अपि नित्यसिद्धाया एवाविर्भाव इति पुत्रोत्सवयोः समत्वं सूचयितुं द्वन्द्वः, अन्तःस्थित इति, यावद् भगवानन्तस्तिष्ठति न तावन्मायाया उद्गमः, कार्यं पौरानुशायनादिकं न भवति प्रयोजनाभावादित्यर्थः, इदं विवृण्वन्ति सा हीति, कार्योपायार्थमिति, कार्ये गमन उपायः प्रतिबन्धाभावस्तदर्थे लोकान् पौरादीन् व्यामोहयति शाययतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

तमिति नन्दालये पृथगेव द्विभुजावतारः, पुरुषोत्तमस्य चतुर्भुजत्वद्विभुजत्वयोः प्रमाणसिद्धत्वात्, 'परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे गोकुले स्वयं चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोकुले द्विभुजः स्वयं'मिति ब्रह्मवैवर्तात्, न चोपसंहर विश्वात्म'न्निति देवकीप्रार्थनानन्तरं चतुर्भुजस्वरूपमेव भुजद्वयोपसंहारेण तथा प्रदर्शितवानिति वाच्यं, नन्दगृहे प्रादुर्भूतस्य द्विभुजस्यैव मथुरायां प्राकृतभावाङ्गीकारात् प्रार्थनानन्तरं दर्शनमितिसिद्धान्तात्, अन्यथा चतुर्भुजस्य द्विभुजप्रदर्शनं मायिकं स्यात्, तथा सति तादृशद्विभुजरूपेण कृता लीला मायिकरूपपर्यवसिताः स्युः, तत् तु न सम्भवति, अनेकप्रमाणविरुद्धत्वात्, अतो 'गोकुले द्विभुजः स्वयं'मित्यादिप्रमाणसिद्धं मायासम्बन्धरहितं द्विभुजं परमकाष्ठापन्नं पुरुषोत्तमस्वरूपं नन्दगृहाविर्भूतमेव प्राकृतभावस्वीकारप्रार्थनानन्तरं मथुरायां देवकीवसुदेवयोः प्रकटीकृतमित्यङ्गीकर्तव्यं, साहजिकद्विभुजस्वरूपस्य सिद्धत्वात्, प्रदर्शनार्थं चतुर्भुजस्यैव द्विभुजत्वकरणे तु द्विभुजत्वं कल्पनीयं स्यात्, तादृशकल्पिततद्द्विभुजरूपेणान्यासां लीलानामसम्भवात्, न हि श्रुतिभ्यो वरदानं कल्पितद्विभुजरूपेण कृतं किन्तु साहजिकद्विभुजरूपेण, अतः फलदानमपि साहजिकद्विभुजरूपेणैव भवितुमर्हति, तदर्थं द्विभुजस्य नन्दालयेवतारः पृथगेव स्वीकार्यः, 'नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न' 'तन्मातरौ निजसुतौ घृणया स्तुवन्त्या'वित्यादि बहुवाक्यस्वारस्याच्च तस्यैव मथुरायां प्राकृतभावप्रार्थनानन्तरं पित्रोर्दर्शनमिति निर्दुष्टमखिलं, 'बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यत्र प्राकृतपदार्थस्तु प्रभुचरणैष्टिप्पण्यामुपपादितः, स ततोवधेयः, 'प्राकृतत्वं द्विभुजत्व'मिति केचिदाहुस्तत्तु पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मवैवर्तादिविरुद्धं, बृहद्वामनीयसन्दर्भविरुद्धं, युक्तिविरुद्धं, भक्तिमार्गविरुद्धं चेति नादर्तव्यं सुधीभिः ॥ ४७ ॥

॥ योजनायां तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥

तया हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु द्वाःस्थेषु पौरेष्वनुशायितेष्वथ ॥
द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया बृहत्कपाटायसकीलशृङ्खलैः ॥४८॥
ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यवर्यन्त यथा तमो रवेः ॥
ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोन्वगाद् वारि निवारयन् फणैः ॥ ४९ ॥

तस्याः कार्यमाह तयेति। तया मायया हृताः प्रत्ययानां सर्ववृत्तयो येषु। जाग्रत्स्वापयोः प्रत्ययानां ज्ञानानां वृत्तयः संशयादय उत्पद्यन्ते। मायामोहितास्तु मूर्च्छिता एव जाताः। जगति तस्यामुत्पन्नायां तत्प्रभावः। यशोदादयस्तु मुग्धा एव गोकुलवासिनश्च। ततः क्रमेण मथुरायां द्वास्थास्ततः पौराः, न केवलं पूर्ववद् बुद्धिरेव गृहीता किन्तु निद्रयातिरिक्तबुद्धिरपि सम्पादिता, यथा भूयान् कालो लोकान्तरं गतानामिव मुग्धतया गच्छति तथानुशायितेषु सुषुप्तिं प्रापितेषु सत्सु। इयं हि मायैतावत्कार्यमेव कृतवती; अन्यत् त्वन्यथा जातमिति वदन् प्रक्रमान्तरमाहाथेति। पूर्वं तैरेव द्वारपालकैः सर्वा एव द्वारो बृहत्कपाटायसकीलशृङ्खलैः पिहिताः स्वभावतोपि दुरत्यया

गजा व्याघ्राः क्वचित् सिंहा विषमाश्चैव भूमयः। दिवसेपि गतौ नित्यं सर्वथा भयहेतवः ॥ १ ॥

येषु द्वारेषु, गमनमात्रेपि साधारणानां बन्धो भवति, तत्रापि पिहिताः, बृहन्ति कपाटानि यत्र; आयसाः कीलाः शृङ्खलाश्च यासु; कीलसहिता वा शृङ्खला यासु; कुञ्चिकयैवोद्घाटयितुं शक्याः; कुञ्चिकापि विषमा, एतादृशा अपि कृष्णवाहे वसुदेवे समागते स्वयमेव व्यवर्यन्त विशीर्णा जाताः। स्वयमेवोद्घाटितकपाटा जाताः। भगवतः सर्वमोक्षदातृत्वात् कपाटानामप्यचेतनानामतितामसैर्बद्धानां मुक्तिः प्रदर्शिता। अनेनान्येषां मुक्तिर्व्याख्याता, यदि शुद्धसत्त्वं भगवद्वाहकं चेद् भवति। एतत्प्रदर्शनार्थमेव कृष्णवाहे वसुदेव इत्युक्तं। अयमेवोपाय इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह यथा तमो रवेरिति। उपायसहस्रेणापि सर्वं तमो न गच्छति, उदिते तु सूर्ये स्वत एव गच्छति, तथा शुद्धसत्त्वे भगवत्सहिते सत्येव सर्वाविद्यानाशः। सर्वासाध्यानां स्वत एव सिद्धिर्नान्यथेति निरूपितं। अन्तर्द्वारेषु निर्गतेषु मायायाः प्रवेशे उभयोः साम्मुख्ये यदासीत् तदाह ववर्षेति। वृष्टिरपि सर्वेषामनुत्थाने हेतुः, उपांशुगर्जितं चानुत्थाने शब्दान्तरप्रतिबन्धे च। अधिकगर्जने तेनैव

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

ववर्षेत्यस्याभास उभयोः साम्मुख्येति, मायाभगवतोः साम्मुख्ये ॥ ४९ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तया हृतेत्यत्रैतावत्कार्यमेवेति, प्रत्ययवृत्तिहरणमनुशायनं च कृतवतीत्यर्थः। तयेत्यस्यानुशायितेष्वित्यनेनाप्यन्वयः। अन्यास्त्विति, द्वारपिधानादिकं कंसाज्ञया पूर्वमेव जातं स्थितं तदुद्घाटनं तु भगवत्प्रभावादेव जातमित्यर्थः। शृङ्खलाश्च यास्विति पिहिता इत्यस्यार्थकथनं न तु बहुव्रीहिः ॥४८॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

तया हृतप्रत्ययेत्यत्र
गजा व्याघ्राः क्वचित् सिंहा विषमाश्चैव भूमयः। दिवसेपि गतौ नित्यं सर्वथा भयहेतवः १॥
द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया इत्यत्र दुरत्यया इतिपदव्याख्यानमिदं स्पष्टमेव ॥४८॥

॥ इति श्रीतृतीयाध्यायकारिकार्थः समाप्तः ॥

'अन्यत् तु' इति सुबोधिन्याम्

मघोनि वर्षत्यसकृद् यमानुजा गम्भीरतोयौघजवोर्मिफेनिला ॥
भयानकावर्तशताकुला नदी मार्गं ददौ सिन्धुरिव श्रियः पतेः ॥ ५० ॥
नन्दव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र तान् गोपान् प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया ॥
शिशुं यशोदाशयने निधाय तत्सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ॥ ५१ ॥

प्रबोधः। एतावन्मायाकार्यं साधारण्येन प्रवृत्तं वसुदेवस्यापि खेदहेतुर्भवति। अतस्तन्निवारणार्थं शेषोऽन्वगात्, पातालात् समागत्य फणैः पर्जन्यवारि निवारयन्नन्वगात्, पश्चाद्भागेन गतवान्। भगवत्सम्बन्धात् तत्कृतं तु भयं न भवति। अन्तरिक्षे निवारयन् गच्छतीत्येके, फणैरितिपदादन्वगादिति च पश्चादेव छत्रधारीव गच्छतीति ज्ञायते ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

यथा यथा गोकुलनिकटे गमनं तथा तथा मायासान्निध्याद् गमने क्लेशाधिक्यं भगवत्सान्निध्याच्च तदभाव इति ज्ञापयितुं यमुनोत्तरणे प्रकारमाह मघोनि वर्षतीति। भगवज्जन्मसमये सर्वतो निवृत्ता अपि मेघा मायाजन्मनि सर्वे समागताः। इन्द्रोपि मायामोहितो मेघप्रेरको जातः। केवलाश्चेद् भगवति गच्छति निवृत्ता अपि भवेयुः। अल्पानां मोहितानामल्पधैर्यवत्त्वेन महति विरोधासम्भवात्। अत आह मघोनीन्द्रेसकृद् वर्षति सति, स्वभावतोपि यमुना क्रूरेत्याह यमानुजेति। अत एव गम्भीरतोयौघजवोर्मिफेनिला, गम्भीरो भयानकोगाधो यस्तोयौघस्तस्य जवेन वायुवशाच्च य ऊर्मयस्तत्सहिता फेनिला च। त्रिविधोपि दोषस्तस्या निरूपितः; अतिवेगो राजसः, फेनादिस्तामसः। एवं कालकृतं दोषमुक्त्वा स्वाभाविकं दोषमाह भयानकावर्तशताकुलेति। भयानका भयजनका ये आवर्ता भ्रमरास्तेषां शतैराकुला, समप्रवाहरहिता व्यग्रा वा; आवर्तास्तामसाः, वैयग्र्यं राजसं, एवं स्वाभाविका अपि त्रयो दोषाः। एवं दुष्टापि भयान् मार्गं ददौ। सर्वा नद्यः समुद्रपत्न्यः। रामावतारे समुद्रोपि मार्गमप्रयच्छन् शोषितः, किं पुनस्तस्याल्पसत्त्वा भार्या? अतः स्वरूपादेव प्रच्युता भविष्यामीति सिन्धुरिव मार्गं ददौ। किञ्च यमुनाजलेग्रे लक्ष्मीभिः सह क्रीडां करिष्यति। अतः सन्तोषादपि ददौ, यथा लक्ष्मीपतेर्जामातुः श्वशुरः समुद्रः कदाचित् स्वगृहे नयन् मार्गं प्रयच्छति। अथवा श्रीः सीतैव। तस्या एकस्याः कामुकश्चेत् समुद्रशोषं कृतवान् बहूनां गोपिकानां कामुकः कथं न कुर्यात्? ५० ॥

एवं मार्गवन्नदीमुत्तीर्य गोकुले गतस्य कृत्यमाह नन्दव्रजमिति। शौरिरित्यभये नन्दस्य च मित्रत्वात्। व्रजे च गवामपि कदाचिच्छब्दो भवत्यतः पुरुषगमनशब्देनापि न तत्रत्यानां जागरणं। उपेत्य समीपे गत्वा। अनेन शनैर्गमनं सूचितं। तत्र च तान् सर्वदा जागरणयुक्तानपि तदा प्रसुप्तानुपलभ्य। केवलमपि शयनं सम्भवतीति निद्रयेत्युक्तं। शिशुं बालकं भगवन्तं। भगवत्त्वज्ञानेन पुत्रत्वस्य वक्तुमशक्यत्वान्नामान्तराणामकृतत्वाद् भगवत्त्वे स्थापनस्यायुक्तत्वाच्छिशुमित्युक्तं। शयने शय्यायां। अयुक्तमित्याशङ्क्य शयनपदं दत्तं। यशोदायाः शयने सति यशोदायाः शयनं यत्रेति निधाय नितरां स्थापयित्वा तत्सुतां मायामुपादाय पुनस्तेनैव मार्गेण स्वगृहानगात् ॥ ५१ ॥

देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोथ दारिकाम् ॥
प्रतिमुच्य पदोर्लोहमास्ते पूर्ववदावृतः ॥ ५२ ॥
यशोदा नन्दपत्नी च जातं परमबुध्यत ॥
न तल्लिङ्गं परिश्रान्ता निद्रयापगतस्मृतिः ॥ ५३ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीकृष्णजन्मनामतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

ततो देवक्याः शयने तस्या अपि शय्यास्थानं कृत्वा तां स्थापयित्वा, अथेति भिन्नप्रक्रमे, यशोदाशयने तूष्णीं शनैरज्ञापयन्, अत्र तु तदभावः, दारिकां कन्यां, अनादरे दारिका, स्वयमेव पदोः पादयोर्लोहं प्रतिमुच्य पूर्ववदेव यदा भगवज्जन्म न जातं तदा यथा ॥ ५२ ॥

अत्र यशोदायाः शयनं न सम्भवति; प्रसवे लोकेज्ञानासम्भवादित्याशङ्क्याह यशोदेति, यशो ददातीति प्रसवे ज्ञाते भर्तुः सुखं भवतीति, नन्दस्य पत्नीति, तादृशे समयेन्यदापि जागरणं जातकर्माद्यावश्यकत्वात् पत्नी भूत्वापि सावधानापि, जातमेव परमबुध्यत न तु जातस्य लिङ्गं पुत्रः पुत्री वेति, यतः परिश्रान्ता प्रसवार्थं वेदना महती जाता, पश्चाच्छ्रान्ता यदा तदैव प्रसवो जात इति प्रसवेन सह निद्रापि जाता, तया कृत्वापगता स्मृतिर्यस्याः, मम प्रसवो जात इति पूर्वानुसन्धानं स्मृतिः, अतः पूर्वं वसुदेवकृतं सुस्थम् ॥ ५३ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे तृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

यमानुजेत्यत्र कालकृतदोषमध्ये गाम्भीर्यं सात्त्विकं, फेनादिरित्यादिपदेन ऊर्मय मकरादयो जीवाः, स्वाभाविकदोषनिरूपणे समप्रवाहराहित्यं सात्त्विकं, सात्त्विकस्य स्तम्भहेतुत्वात् ॥ ५०-५३ ॥

॥ इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकतानश्रीयदुपतितनुजपीताम्बरविरचिते दशमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशे तृतीयाध्यायविवरणम् ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

मघोनीत्यत्र गम्भीरतोयौघजवसहिता ऊर्मयो यत्रेत्यन्तं बहुव्रीह्यन्तं पदं विधाय फेनिलेत्यनेन कर्मधारयो ज्ञेयः, अतिवेग इति, तथा च गम्भीरत्वाद् भयानकत्वं सात्त्विको दोषो ज्ञेयः अग्रिमविशेषणेपि तथा ॥ ५० ॥

॥ लेखे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥

॥ चतुर्थोध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

बहिरन्तः पुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ॥
ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः ॥ १ ॥

मायायाः कार्यमधुना चतुर्थे विनिरूप्यते । अन्यथा भगवत्कार्यं न भवेदनिमित्ततः ॥ १ ॥
ज्ञापने दुःखसुखदे ततोपि ज्ञापने तथा । कंसस्य सहभृत्यस्य धर्मबाधो न चान्यथा ॥ २ ॥
तामसप्रभुके राज्ये कृतो धर्मस्तु तद्गतः । अतः पूर्वस्य नाशो वै कर्तव्यं तामसाश्च ते ॥ ३ ॥
ब्राह्मणा अपि तद्देशे स्वभावात् तामसा मताः । कालस्तथाविधो यस्मात् पश्चाज्जातस्तु सात्त्विकः ॥४॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

चतुर्थाध्याये**निमित्तत** इति, भक्तदुःखाभावादित्यर्थः, **ज्ञापने** इति, मायाकृतरोदनेन स्वज्ञापनं ततो गृहपालकृतबालजन्मज्ञापनं च कंसे, एते उभे अपि तथेत्यर्थः, **ततोपीति**, एतदुभयज्ञापनानन्तरं 'यत्र क्व वा जात' इति मायाकृतं भगवज्जन्मज्ञापनं कंसकृतज्ञापनं च मन्त्रिषु, एते उभे अपि **दुःखसुखदे** इत्यर्थः, **न चान्यथेति**, मायामोहं विना नेत्यर्थः, ननु धर्मस्थापनहेतोर्भगवदवतारस्य तन्नाशहेतुत्वं कथमुच्यते 'जातः

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

चतुर्थाध्याये **मायाया** इत्यादि ।

मायायाः कार्यमधुना चतुर्थे विनिरूप्यते । अन्यथा भगवत्कार्यं न भवेदनिमित्ततः ॥ १ ॥
ज्ञापने दुःखसुखदे ततोपि ज्ञापने तथा । कंसस्य सहभृत्यस्य धर्मबाधो न चान्यथा ॥२॥
तामसप्रभुके राज्ये कृतो धर्मस्तु तद्गतः । अतः पूर्वस्य नाशो वै कर्तव्यस्तामसाश्च ते ॥ ३ ॥
ब्राह्मणा अपि तद्देशे स्वभावात् तामसा मताः ।
कालस्तथाविधो यस्मात् पश्चाज्जातस्तु सात्त्विकः ॥ ४ ॥

अधुना चतुर्थेध्याये **मायायाः कार्यं** सर्वेषां दुःखदानं धर्मनाशश्च **निरूप्यते, अन्यथा** मायाकार्याभावे**निमित्तत** भक्तदुःखात्मकनिमित्ताभावाद् **भगवत्कार्यं** देवक्यादीनां बन्धनिवृत्तिः सर्वेषां सुखदानं धर्मरक्षादिकं **च न भवेदि**त्यर्थः ॥ १ ॥ **ज्ञापने** इति प्रथमाद्विवचनान्तं, मायाकृतेन रोदनेन स्वज्ञापनं(ततो गृहपालकृतबालजन्मज्ञापनं च कंसे), एते उभे अपि **ज्ञापने दुःखसुखदे** इत्यर्थः, वसुदेवादीनां दुःखदे कंसस्य सुखदे इतिभावः, **ततोपीति**, एतदुभयज्ञापनानन्तरं 'यत्र क्व वा जात'मिति मायाकृतभगवज्जन्मज्ञापनं कंसे कंसकृतज्ञापनं च मन्त्रिषु, एते उभे अपि **ज्ञापने तथा** दुःखसुखदे इत्यर्थः, **न चान्यथेति**, **अन्यथा** मायामोहं विना **भृत्यसहितस्य कंसस्य धर्मबाधो न** स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ ननु धर्मस्थापनहेतोर्भगवदवतारस्य धर्मनाशहेतुत्वं कथमुच्यत इत्याशङ्क्याहु**स्तामसप्रभुक** इति, **तामसाश्च त** इति, कंसेन हता पश्वादयोपि तामसा इत्यर्थः, अत**स्तामसप्रभुके राज्ये** यज्ञाङ्गानां पश्वादीनां तामसत्वात् तत्र **कृतो** यज्ञादिधर्मस्तामस एवेति **पूर्वस्य** धर्मस्य **नाशः कर्तव्य** एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ अन्येषामपि धर्माङ्गानां तामसत्वादेव नाश इत्याशयेनाहु**र्ब्राह्मणा** इत्यादि, **पश्चादिति**, तमःकार्यनिवृत्तेः **पश्चाज्जातो** धर्मस्तु **सात्त्विक** इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवत्कार्यवैपरीत्यं मायाकार्य इति ज्ञापयितुमुद्घाटितकपाटानां द्वाराणां पुनः पिधानमाह **बहिरन्तरिति**। पुरो बहिर्द्वाराण्यवान्तरद्वाराणि च **सर्वाः पूर्ववदेवावृताः**। वैलक्षण्ये रक्षकाणां ज्ञानसम्भवाज् ज्ञानं भवेदिति पुनर्बन्धनं मायाकार्यमुक्त्वा पूर्वं वसुदेवदेवक्योर्निवृत्तस्यापि भयस्य जननार्थं रोदनमपि कृतवती। तेन रोदनेन सर्वेषां जागरणं जातमित्याह **तत** इति, बालस्योत्पन्नस्य ध्वनिं श्रुत्वा **गृहपालाः** सूतीगृहरक्षकाः **सम्यगुत्थिताः** ॥ १ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

खलु तवान्तकृद् यत्र क्व वे'तिवाक्यश्रवणेनैवा'निर्देशान्निर्देशा'श्चेत्यादिमन्त्रणस्य जातत्वादित्यत आहु-**स्तामसप्रभुक** इति; **तामसाश्च त** इति, तद्धताः पश्वादय इत्यर्थः। एवमपि कण्टकन्यायेन धर्मप्रतिपक्ष-दूरीकरणं युक्तमितिभावः। **पश्चादिति**, तमःकार्यनिवृत्तेः पश्चाज्जातो धर्मस्तथेत्यर्थः ॥ १ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अथ **चतुर्थाध्यायं** विवरिषवो जन्मप्रकरणार्थस्य हेतूद्यमरूपान्तरस्वीकरणकापट्याख्यार्थचतुष्टय-घटितत्वात् **तत्र स्वीकरणस्यैव मुख्यत्वात्** तत्पूर्वाङ्गयोर्हेतूद्यमयोः पूर्वाध्यायद्वय उक्तत्वात् तत्स्वी-करणोत्तरमत्रोत्तराङ्गभूतं कापट्यं वक्तव्यं। तदत्रावसरसङ्गत्या निरूपयति। यद्वा कापट्यं विना रूपान्तर-स्वीकरणं न सम्भवतीति प्रकृतघटकोपोद्घातसङ्गत्येदं निरूपयतीत्याशयेनाहुर्**मायायाः कार्यमित्यादि**। तच्च कपाटावरणादिसर्वधर्मनाशान्तं ज्ञेयं। नन्वेतन्निरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुर**न्यथेत्यादि**। यदि कापट्यरूपं **मायाकार्यं** न भवेत् तदा**निमित्ततो भगवत्कार्यं न भवेत्**। **अनिमित्तत** इत्यस्यार्थं टिप्पण्यामाहु**रनिमित्तत** इत्यादि, तथा च मायाकार्याभावे भक्तदुःखाभावात् तत्सुखदानरूपं **भग-वत्कार्यं न भवेत्**। अतस्तदर्थं तत्प्रयोजकं **मायाकार्यमत्रावश्यं** निरूपणीयमिति प्रथमकारिकार्थः। यद्वा ननु **मायाकार्यं** पूर्वाध्याये निरूपितमित्यधुनेतिकथनं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह **चतुर्थेति**। यद्यपि पूर्वाध्याये निरूपितं तथापि तत्र भगवत्प्राकट्यकार्योपयोगि किन्तु नाट्योपयोगि; अधुना तु **चतुर्थे** चतुर्थस्यानिरुद्धस्य प्राकट्यं निरूप्य तन्निमित्तं निरूप्यत इति न दोषः। तद् विशदय-न्त्य**न्यथेति**। मायाकार्याभावेनिरुद्धप्राकट्याभावेन **भगवत्कार्यं सर्वधर्मरक्षा** देवक्यादिबन्धननिवृत्तिश्च **न स्यादि**त्यर्थः। यद्वा पूर्वनिरूपितमपि **मायाकार्यं निरूप्यते**, तदनिरूपणे संवादाद्यभावे कंसेनाप-राधाद्यकरणे भक्तदुःखाभावात् पूर्वोक्तं **भगवत्कार्यं** नाट्यं देवक्यादिबन्धनिवृत्तिर्गोकुलीयलीला च तथेत्यर्थः। एवं सङ्क्षेपेणाध्यायार्थं तत्प्रयोजनं चोक्त्वा तदवान्तरार्थानग्रे कारिकात्रयेणाहु**र्ज्ञापने** इत्यादि। तदेतट्टिप्पण्यां विवृण्वन्ति **ज्ञापने** इत्यादि। **ज्ञापने** इतिपदं प्रथमाद्विवचनान्तं ज्ञेयं। 'मायामोहं विना ने'ति, इद 'मिति प्रभाष्ये'त्यस्य सुबोधिन्यां स्फुटिष्यति ॥ १ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

चतुर्थाध्याये मायायाः कार्यमिति, 'अनिर्देशनिर्देश'शिशुहननादि मायाकार्यं भगवत्कार्य-सिद्ध्यर्थं **निरूप्यते**। अध्यायार्थस्तु निबन्धोक्तमनिरुद्धकार्यमेवेतिभावः। **ज्ञापने** इति टिप्पण्यां विवृतं। ज्ञापनद्वयमपि वसुदेवादीनां दुःखदं कंसस्य सुखदमित्यर्थः। ननु शिशुहननादेः कथं मायाकार्यत्वं मायाया अनुक्तत्वादित्याशङ्क्ये'ति प्रभाष्ये'तिश्लोके व्याख्यास्यमानसंवादान्तरमपि जातमस्तीत्याशयेनाहुः **कंस-स्येति**। मायामोहं विना तथा करणं न सम्भवतीति तस्यापि मायोक्तत्वान् **मायाकार्यत्वमित्यर्थः** ॥ १ ॥

ते तु तूर्णमुपव्रज्य देवक्या गर्भजन्म तत् ॥
आचख्युर्भोजराजाय यदुद्विग्नः प्रतीक्षते ॥ २ ॥
स तल्पात् तूर्णमुत्थाय कालोयमिति विह्वलः ॥
सूतीगृहमगाच् छीघ्रं प्रस्खलन् मुक्तमूर्धजः ॥ ३ ॥
तमाह भ्रातरं देवी कृपणा करुणं सती ॥
स्नुषेयं तव कल्याण स्त्रियं मा हन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

तेषां कृत्यमाह ते त्विति। देवक्यादिभिः प्रार्थिता अपि तत्प्रार्थनां न कृतवन्त इतिज्ञापनार्थस्तुशब्दः। तूर्णमिति मध्ये कृत्यान्तरव्यावृत्त्यर्थं। दूरात् कथने निलायनादिकं सम्भविष्यतीति तन्निवृत्त्यर्थमुपव्रज्येत्युक्तं। देवक्या गर्भस्य जन्म, न तु पुत्रः कन्यका वेतिभेदः। तदिति, सिद्धमष्टमं। अकथनेनिष्टं करिष्यतीतिज्ञापनार्थं भोजराजायेत्युक्तं। यज् जन्म प्रतीक्षत एव कदा भविष्यतीति। अर्थादेतादृशाय, प्रतीक्षायां हेतुमाहोद्विग्न इति ॥ २ ॥

ततः कंसस्य कृत्यमाह। सोपि शय्यायां पतित एव स्थितः स महानपि तल्पाच् छय्यातस्तूर्णमविचारेण प्रथमत उत्थितः पश्चात् कालोयमिति विह्वलः, अतः परं जीवसम्भावना नास्तीतिनिश्चयात्। अयं भगवानेव कालो मृत्युदः। विह्वलः सर्वावयवविकलः। सूतीगृहं प्रसूतिस्थानं। शीघ्रमिति सर्वकार्यपरित्यागे सर्वसाधनाननुसन्धाने हेतुः। प्रस्खलन्निति मार्गाज्ञानं। मुक्तमूर्धज इति देहाज्ञानम् ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा लिङ्गमज्ञात्वा पुत्रबुद्ध्यैवमारणार्थं प्रवृत्तौ यशोदायाः कन्याया मारणं स्वपुत्रमारणादप्यधिकदुःखदं जातमिति ज्ञापयितुं तस्या वाक्यमाह तमाहेति त्रिभिः,
त्वदीया कन्यका चेयमतो मह्यं प्रदीयताम् । भगिनी दानपात्रं हि हेतुकार्यफलैस्त्रिभिः ॥ १ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

ते तु तूर्णमित्यत्र। निलायनादिकमिति, बालकस्य निलायनं। आदिपदेन शब्दान्तरेण प्रतिबन्धश्च ॥ २ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

ते त्वित्यत्र। प्रार्थनां न कृतवन्त इति, व्याजान्तरमुक्त्वा ततो निर्गता भोजराजाय निवेदितवन्त इत्यर्थः। निलायनादिकमिति, दूरादुक्ते देवक्यपि शृणुयात् ततो बालस्य निलायनं कुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

तमाह भ्रातरं देवीत्यादिश्लोकत्रयप्रतिपाद्यानर्थानाहुस्त्वदीयेति,
त्वदीया कन्यका चेयमतो मह्यं प्रदीयताम् । भगिनी दानपात्रं हि हेतुकार्यफलैस्त्रिभिः ॥ १ ॥

फलकार्यहेतुनिरूपकैस्त्रिभिः श्लोकैः कारिकोक्तानर्थानाहेत्यर्थः। तत्र त्वदीया कन्यका चेति फलनिरूपणं प्रथमश्लोकार्थः। अतो मह्यं प्रदीयतामितिदानलक्षणकार्यनिरूपणं द्वितीयश्लोकार्थः। भगिनी दानपात्रं हीतिहेतुनिरूपणं तृतीयश्लोकार्थः। मूले प्रथमतः फलनिर्देशः कंसप्ररोचनार्थः। कारिकायां हेत्वादिक्रमेण निर्देशो लोके हेतुकार्यफलानां पौर्वापर्यप्रसिद्धिमादायेति प्रतिभाति ॥ ४ ॥

तं कंसं भ्रातरमाह, यतो देवी सात्त्विक्यपि स्त्री, ज्ञात्वा वा दैन्यप्रदर्शनार्थं तथा कृतवतीति, असत्यमपि प्राणसङ्कटे परार्थं वक्तव्यमितिज्ञापनार्थं वा, कृपणानालोचितयाचिका, 'कृपणः स तु विज्ञेयो योनालोचितयाचक' इतिवाक्यात्, करुणं यथा भवति तथा तमाहेतिसम्बन्धः, सतीति काालज्ञानाद् याचनं, सर्वात्मकत्वाद् भगवतस्तथा करिष्यति, भर्तुर्दोषनिवृत्त्यर्थं वा सतीति; अन्यथा स्वपुत्रं स्थापयित्वा परकन्यामारणे दोषः स्यात्, स्नुषेति, मातुलकन्यापरिणयनपक्षे पितृष्वसुरपि कन्या परिणेया यथा मित्रविन्दा, यदा कंसस्य पुत्रो देवकीकन्यामुद्वहेत् तदेयं स्नुषा भवति, अनेन तस्याः स्वकन्यात्वं सहजमित्युक्तं, ननु पुत्र एव नास्ति कथमियं स्नुषेति चेत् तत्राह कल्याणेति, त्वं पुत्रजननसमर्थः, मदपत्यरक्षणेन तवापि पुत्रो भविष्यतीति; अथवा मास्तु स्नुषा स्त्रियं हन्तुं मार्हसि, अन्यथाहमेव कथं न हता ? 'स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या वधोय'मिति यतस्त्वयैव निरूपितम् ॥ ४ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तमाहेत्यत्र। सात्त्विक्यपि स्त्रीति, यद्यपि ज्ञानयुक्ता तथापि स्त्रीस्वाभाव्यादाहेत्यर्थः, अनालोचितयाचिकेति, न विचारितं कन्यायाचने कंसस्य स्वरूपं यया तादृशीत्यर्थः, कृपणशब्दस्य तादृशार्थवाचकत्वे प्रमाणमाहुः कृपण इत्यादि, कालज्ञानादित्यादि, अयं याचनस्य काल इतिज्ञानाद् याचनं कृतवती, तथा च याचनया कन्यादाने भगवान् सर्वात्मक इति भगवतस्तथात्वात् तं दातुं प्रेरयिष्यति, तदा तदपराधक्षमामपि करिष्यति, तदा कदाप्यनिष्टं न भविष्यतीतिज्ञापनाय सतीपदमित्यर्थः, प्रयोजनान्तरमाहुर्भर्तुरित्यादि, अन्यथेति, अयाचने सति कन्यामारणे ॥ ४ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तमाहेत्यत्र। कालज्ञानादिति, क्षत्रियस्य याचनानौचित्येप्यापत्काले तदुचितमेवेति तादृशकालज्ञानादित्यर्थः, तथा करिष्यतीति, भगवानितिशेषः, याचनानुरूपं तस्या मोचनं भगवान् सम्पादयिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

चतुर्थाध्याये तमाह भ्रातरमित्यत्र यतो देवी सात्त्विक्यपि स्त्रीत्यादि, देवत्वात् सात्त्विकत्वं देवशब्दार्थः स्त्रीत्वं तु ङीबर्थः, तथा च देवत्वाद् दयया परकन्यामोचनार्थं करुणा कृता स्त्रीत्वेन तामसत्वा'दङ्गेमां चरमां प्रजा'मितिमृषोक्तमित्यपिशब्दार्थः, तदुक्तं सात्त्विक्यपि स्त्रीति, ज्ञात्वा वेति, देवीत्वात् सर्वोपायवित्त्वमतोयं दुष्टः कंसो'स्त्युग्रं स्तुतिभि'रितिन्यायेन दैन्येनैव सन्तोषणीय इति ज्ञात्वा दैन्यं कृतवतीतिभावः, ननु देवत्वादनृतभाषित्वं न सङ्गच्छते'नृतं वै मनुष्याणा'मितिश्रुतेरतः कथं मृषोक्तवतीति चेत् तत्राहुरसत्यमपीत्यादि, 'वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सत'मितिवाक्यात् परकन्या प्राणपालनमसत्यवाक्येनापि युक्तमेव ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीमद्गोवर्धनधरश्रीवल्लभाचार्यवरश्रीविठ्ठलेश्वरचरणानुचरसेवकेन लालुभट्टोपनामकेन दीक्षितबालकृष्णेन विरचितायां दशमस्कन्धसुबोधिनीयोजनायां जन्मप्रकरणसुबोधिनीयोजना सम्पूर्णा ॥४॥

बहवो हिंसिता भ्रातः शिशवः पावकोपमाः ॥
त्वया दैवनिसृष्टेन पुत्रिकैका प्रदीयताम् ॥ ५ ॥
नन्वहं ते ह्यवरजा दीना हतसुता प्रभो ॥
दातुमर्हसि मन्दाया अङ्गेमां चरमां प्रजाम् ॥ ६ ॥
उपगूह्यात्मजामेवं रुदन्त्या दीनदीनवत् ॥
याचितस्तां विनिर्भर्त्स्य हस्तादाचिच्छिदे खलः ॥ ७ ॥

अष्टमो मारणीय इति चेत् तत्राह बहवो हिंसिता भ्रातरिति। स्त्रिया मारकत्वं शास्त्रे न सिद्धं, पुत्रास्तु हता एव। यद्यप्येक एव मारणीयस्तत्स्थाने बहवो हताः। भ्रातरितिसम्बोधनं दयार्थं, आकृत्या पराक्रमोपि तेषु सम्भाव्यत इति तदर्थमाह पावकोपमा इति। स्नेहे त्यक्ष्यतीति तस्य दोषाभावमाह त्वया दैवनिसृष्टेनेति। 'अनुरक्तो गुणान् ब्रूत' इतिवाक्याद् दैवेन भगवदिच्छया प्रेरितेन भवता पुत्रा हताः; एषा त्ववध्येति दैवेन न प्रेर्यत इतिभावः। एकेयं पुत्रिका-भ्रातृमतीतीमामप्यन्ततो गत्वा पुत्रिकाधर्मेण दत्वा ससन्ताना भविष्यामीति ज्ञापयत्येकेति। यद्यपरोत्पत्स्यते तदा मारणीयेति ज्ञापितं। प्रकर्षेण दीयतामिति कालान्तरेप्यमारणीया ॥ ५ ॥

अवश्य दाने हेतुमाह। नन्वहमिति, अवश्यं दानमेव फलं। नन्वितिसम्बोधनं युक्तिग्रहणार्थं। अहं ते ह्यवरजेति, अवरजत्व उभयानुभवः प्रमाणं। अवरजा दयापात्रं। दीना दुःखिता शोकादिना। तत्र हेतुर्हतसुतेति। प्रभो इतिसम्बोधनं दानसामर्थ्यद्योतनार्थं। अत एव दातुमर्हसि। मन्दाया इत्यतः परं रजोभावः सूचितः। अतश्चरमां प्रजामिमामिति, अन्या कन्यात्वेन न देयेयमेव देयेति ॥ ६ ॥

तथापि न त्यक्तवानित्याहोपगूह्येति। एवमात्मजामुपगूह्य विलापनपूर्वकं रुदन्त्या हस्तात् तां बालामाचिच्छिदे देवकीं विनिर्भर्त्स्य। विनिर्भर्त्सने हेतुस्तां याचितः सन्। आत्मजामिति, आत्मनो भगवतः सकाशाज्जातां। 'व्यवहारे शब्दाः परमार्था एवे'तिन्यायाद् देहादावात्मशब्दवदात्मजशब्दोपि पुत्रत्वेन परिग्रहमात्रत्वेपि वक्तुं शक्यते। एवमितिपदादेतानीदृशानि वाक्यानि बहुवारमुक्तानीति ज्ञापितं। रोदनं यशोदाकन्यकेति। दीनादपि दीना यथा दैवहता पुत्रभर्त्रादिरहिता व्याधिग्रस्तापि भवति सा दीनदीना तथेयं स्वपुत्रनाशं दृष्टवती परापत्यनाशमपि पश्यतीति। हस्तादिति, एकेन हस्तेन तस्या एकं हस्तं धृत्वा द्वितीयेन तस्या द्वितीयहस्तादाचिच्छिदे। एवङ्करणे हेतुः खल इति ॥ ७ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नन्वहमित्यत्र। फलमिति, याचनफलम् ॥ ६ ॥

उपगूह्येत्यत्र। ननु कन्यायां श्रीदेवक्या आत्मजत्वप्रतीतेरभावात् तत्र सर्वज्ञत्वेन शुकस्यापि तदभावाच्छुकेनात्मजापदं किमित्युक्तमित्यत आहुरात्मन इत्यादि। न व्यवहार इत्यादि, यथा नामपल्व्यां भाषायां कथमर्थे केनचित् सङ्केतितादपि केवलशब्दात् तज्ज्ञानं कथमस्यैव बोध इतरेषां तु नेतिवदत्र शुकैरात्मजाशब्द उक्त इत्यर्थः। शुकस्यैवङ्कथने प्रयोजनाभाव इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुर्देहेत्यादि,

तां गृहीत्वा चरणयोर्जातमात्रां स्वसुः सुताम् ॥
अपोथयच्छिलापृष्ठे स्वार्थोन्मूलितसौहृदः ॥ ८ ॥
सा तद्धस्तात् समुत्पत्य सद्यो देव्यम्बरं गता ॥
अदृश्यतानुजा विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजा ॥ ९ ॥

गृहीत्वा यत् कृतवांस्तदाह **तां गृहीत्वेति**, **चरणयोरिति**, मारणार्थमेव विपरीततया ग्रहणमात्रेणैव तस्या नाशः सूचितः, **जातमात्रामिति**, नालादिसहितां, अतिकोमलत्वप्रदर्शनेन तस्य 'खल'त्वं समर्थितं, **स्वसुः सुतामिति** सर्वथा विरुद्धकर्तृत्वमुक्तं, **अपोथयत्** प्रक्षाल्यमानवस्त्रमिव प्रक्षिप्तवान्, शिलाङ्गणस्था यथा स्नानार्था भवति, ननु सौहार्दमुभयविषयकं कथं त्यक्तवानित्याह **स्वार्थोन्मूलितसौहृद** इति, स्वार्थमुन्मूलितं सौहृदं येन ॥ ८ ॥

ततो यज्जातं तदाह **सा तद्धस्तादिति**, यदैव पाषाणं प्रति प्रक्षिप्तवांस्तदैव हस्तात् सम्यगुत्पत्त्योत्पतनं कृत्वा **सद्य** एव **सा** देवतारूपा जाता, ततो**ऽम्बरं गता**, आकाशे श्येनवत् स्थिता, कंसादिभिः सर्वैरेव तथा**दृश्यत**, तस्यास्तथात्वे सामर्थ्यं **विष्णोरनुजेति**, यशोदा देवकी परस्परविचारेणैकैव, पश्चाच्च जाता, यदि वा भगवान् यशोदासुतो यदि वा देवक्या उभयथापि सानुजा लोकप्रसिद्धेः, विष्णोरनुजात्वेन तथा सामर्थ्यं ज्ञापितं, द्विगुणं रूपमाह **सायुधाष्ट-**

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सा तद्धस्तादित्यत्रा**नुजा**त्वं हि न भगवज्जन्मोत्तरकालिकजन्मताप्रयुक्तमतिप्रसङ्गात् प्रकृते च समातृकत्वसपितृकत्वयोरभावाच्छुकेन कथमस्यामनुजात्वमुक्तमित्यत आहु**र्यशोदे**त्यादि, कृष्णोपनिषदि 'यो नन्दः परमानन्दो यशोदा मुक्तिगेहिनी'ति श्रावितं, तथा 'देवकी ब्रह्मविद्या सा या वेदैरुपगीयते निगमो वसुदेवोय'मिति च श्रावितं, तत्र ज्ञेयस्य ज्ञानरूपलाभहेतुत्वमर्थस्य च शब्दप्रयोगहेतुत्वं लोकेपि स्पष्टं, एवं सति श्रीयशोदाया मुक्तिरूपत्वेन श्रीदेवकीरूपब्रह्मविद्याविषयतयाधिदैविकत्वमिति सेयं च **परस्परविचारेणैकैव**, आधिदैविकाध्यात्मिकयोस्तथात्वात्, भगवज्जन्मनः **पश्चान्माया जाता**, एवं तयोरैक्यत्वात् पश्चाज्जातत्वे सिद्धे यदि भगवानाधिदैविक्याः **सुतो यदि** वाध्यात्मिक्या, **उभयथापि सानुजा**, तत्र हेतु**र्लोकसिद्धे**रिति, लोकप्रसिद्धिरैतिह्यं तस्मात्, 'श्रुतिप्रत्यक्षमैतिह्य'मितिश्रुतौ भगवद्वाक्ये च तस्य प्रमाणत्वेनाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ९ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सा तद्धस्तादित्यत्रा**नुजा**त्वं साधयन्ति **यशोदे**ति, वसुदेवनन्दयोर्धर्मभ्रातृत्वं, तथा च भ्रातृपुत्रयोरप्यन्योन्यं भ्रातृभगिनीव्यवहारस्य लोकसिद्धत्वात् तत्तत्पत्नी भ्रात्रोः **परस्परविचारेणैकैव**, अन्योन्यं भ्रातृत्वविशिष्टसुताः पञ्चापि पाण्डवाः परीक्षितः पितामहा भीष्मश्चैषां तत्र यथा प्रपितामहपुत्रत्वेन तेषामैक्यमादाय पितामहत्वं तथात्र भर्त्रोर्भ्रातृत्वेनैक्यात् तत्पत्न्योश्चैक्यमादाय तत्पुत्रयोर्भ्रातृभगिनीव्यवहार इति तयोरैक्यमितिभावः, ननु भगवतो यशोदासुतत्वपक्षे भगवत्प्रादुर्भावोत्तरक्षणे मायाजननाल्लोके च सहजातयोर्मध्येनन्तरोत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वव्यवहारात् कथमस्या **अनुजा**त्वमित्यत आहुः **पश्चाच्चेति**, यशोदासुतत्वपक्षेप्यनु पश्चाज्जातेतियौगिकार्थमादाय तथेत्यर्थः, फलितमाहु**र्यदि** वेति, **भगवत्कार्य**मिति, निबन्धोक्तप्रकारेणा**निरुद्धकार्य**मित्यर्थः ॥ ८ ॥

Who are नन्दयशोदा - वसुदेवदेवकी.

Ref. to निबन्ध.

A mark Purushottamji reads (लोकप्रसिद्धेः)

दिव्यस्रगम्बरालेपरत्नाभरणभूषिता ॥
धनुःशूलेषुचर्मासिशङ्खचक्रगदाधरा ॥ १० ॥
सिद्धचारणगन्धर्वैरप्सरःकिन्नरोरगैः ॥
उपाहृतोरुबलिभिः स्तूयमानेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

॥ देव्युवाच ॥

किं मया हतया मन्द जातः खलु तवान्तकृत् ॥
यत्र क्वचित् पूर्वशत्रुर्मा हिंसीः कृपणां वृथा ॥ १२ ॥

महाभुजेति, भगवत्कार्यं स्वकार्यं च करिष्यतीत्यष्टभुजत्वं। भगवत्कार्यं देवक्यादीनां बन्धनिवृत्तिः, स्वकार्यं सर्वेषां दुःखदानं धर्मनाशश्च। भगवत्कृतिसिद्ध्यर्थमायुधसहिता अष्टौ महाभुजा यस्याः। यथा भगवानाविर्भावे विपरीतं रूपं प्रदर्शितवानेवमियमपि ॥ ९ ॥

आविर्भावादिदानीं रूपान्तरं गृहीतवतीति तस्याः सामग्रीमाह। दिव्येति, दिव्याः स्रजो मालाः। अम्बराणि वस्त्राणि दिव्यान्येव। आलेपश्चन्दनादि। रत्नयुक्तान्याभरणानि च। एवमलङ्करणचतुष्टयसहिता। दर्शनकृतोयं क्रमः; प्रथमतो गन्धाददृष्टाया अपि स्रजः प्रतीतिः, ततो वस्त्राणां, ततश्चन्दनाभरणानामिति। आयुधानि गणयति धनुरिति, धनुर्वामभागहस्ते, शूलमिषुश्च दक्षिणयोः; चर्म वामे, असिर्दक्षिणे; शङ्खो वामे, चक्रं दक्षिणे; गदा वाम इति गदान्तानि बिभर्तीति गदाधरा ॥ १० ॥

तस्याः स्वरूपं भगवत इव सर्वजनीनमिति ज्ञापयितुमाह। सिद्धचारणेति, सिद्धचारणगन्धर्वास्त्रिगुणाः, अन्ये च, अप्सरैरिति 'बहुलं छन्दसी'त्यनेन, ऐकपद्यं तु सुगमं, अस्याः षड्गुणोपजीवका एते कंसदर्शन एव, उपाहृता उरुबलयः पूजासाधनानि यैः, बलिशब्दो जयजयादिशब्दानामप्युपलक्षकः। अतस्तैः स्तूयमाना कंसवधं कर्तुं शक्ताहमिति ज्ञापयन्तीदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ११ ॥

द्वयमत्र वक्तव्यं: कथं न हन्यते कथं वा रक्षार्थं न स्थीयत इत्युभयसमाधानं तदाह किं मयेति, मया हतया किम् ? अहं तु हननेप्यपकारं न करोमि, किं पुनरहता ? अत एतद्वृत्तान्ताज्ञानात् त्वं मन्दः, अवधे हेतुर्जातः खलु तवान्तकृदिति, यस्तु तवान्तं नाशं करिष्यति स तु जात एव क्वचित्, यत्र क्वचिदिति विशेषाकथनं देवगुह्यं। ननु शत्रुत्वाविशेषेपि सामर्थ्ये विद्यमानेपि यद् भगवतैव हन्यते न त्वयेति को विशेष इति चेत् तत्राह। पूर्वशत्रुरिति; मम त्विदानीं भवाञ्छत्रुः, तदप्यन्यबुद्ध्या, भगवांस्तु भवतः पूर्वशत्रुरतस्तेनैव हन्तव्यः। आकाशवाण्यापि तथैवोक्तं। अतः कृपणां देवकीं मा हिंसीः, तस्या वधे न कोपि पुरुषार्थः सिध्येत्, अतो वृथैव मा हिंसीः ॥ १२ ॥

---

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

किं मयेत्यस्याभासे न हन्यत इति, कंस इतिशेषः, रक्षार्थमिति, देवक्यादीनामितिशेषः। अहं न त्वदपकारकर्त्र्यतो मया देवक्या रक्षा कर्तुं न शक्यते इतिप्रथमचरण उक्तं, तवान्तकृदन्योस्त्यतो मया त्वं न हन्यस इत्युक्तं, अग्रे 'वाक्यं त्विति', भगवता सह वाच्यवाचकभावसम्बन्धयुक्तं मायया तु वाच्यवक्तृत्वसम्बन्धयुक्तं। अष्टमगर्भरूपा माया तु वक्त्री हन्ता त्वन्य एवेत्यर्थः, तथा चाकाशवाण्या विरुद्धवाक्यमाकर्ण्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

1 ३०-१२-०२४ p. 94 ?

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति प्रभाष्य तं देवी माया भगवती भुवि ॥
बहुनामनिकेतेषु बहुनामा बभूव ह ॥ १३ ॥
तया कथितमाकर्ण्य कंसः परमविस्मितः ॥
देवकीं वसुदेवं च विमुच्य प्रश्रितोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥

॥ कंस उवाच ॥

अहो भगिन्यहो भाम मया वां बत पाप्मना ॥
पुरुषाद इवाभ्येत्य बहवो हिंसिताः सुताः ॥ १५ ॥

एवमुक्त्वा गतेत्याह/ इतीति, प्रकर्षेण भाषित्वा स्पष्टतया निरूप्य/ अनेन संवादान्तरमपि कंसेन सह कृतवतीति लक्ष्यते; अन्यथा ब्राह्मणैः सह विरोधं न कुर्यात्, तेन सह संवादेनैव कार्यं सर्वं सिद्धमिति ज्ञातवतीत्यत्र हेतुमाह देवीति, यद्यन्याप्यागत्य स्पष्टमन्यथा वदेत् तथापि तया मोहितः कंसो नान्यदङ्गीकुर्यादित्यत्र हेतुमाह भगवतीति, सा हि भगवद्भावप्राकट्यं कृत्वा लोके पूजां प्राप्स्यतीति भगवद्वाक्यानुसारेण बहुनामनिकेतेषु भूमौ यावन्ति स्थानानि यन्नामानि तत्र सर्वत्रैव स्थिता, बहूनि रूपाणि कृत्वा बहुनामा बभूव, दुर्गादिमूर्तिषु रूपभेदस्य स्पष्टत्वाद्, देवकीवसुदेवयोर्निबन्धो व्यर्थः ॥ १३ ॥

शत्रुस्तु 'जात' इतिमायावचनं श्रुत्वा कंसः किं कृतवानित्याकाङ्क्षायामाह तयेति, वाक्यं तु भगवत्सम्बन्धि तया तु परं केवलमभिहितं, तदाकर्ण्य परमं विस्मयं प्राप्तवान्, यदीयं देवता ज्ञायेत धृत्वैव स्थाप्येत, तद्वाक्यविश्वासाद् देवकीं वसुदेवं च विमुच्य शृङ्खलां दूरीकृत्य देवीवाक्यादुत्पन्नशुद्धभावः प्रश्रितो विनीतोऽब्रवीत्, कायिकं मानसं च शुद्धभावं प्रदर्श्य वाचिकं प्रदर्शितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्य वाक्यान्याहाहो इत्यष्टभिः ।

स्वापराधस्य कथनं फलस्यापि च कीर्तनम् । भ्रमाच्चैवापराधोऽयं शोकदूरीकृतिस्तथा ॥ १ ॥
एवं चतुर्भिर्लोकोक्त्या शोकाभावो निरूपितः । तत्त्वावबोधनेनापि चतुर्भिः शोकनाशनम् ॥ २ ॥
आत्मनो न हि शोकोऽस्ति ज्ञानदृष्टेश्च नश्यति । अतः शोको न कर्तव्यः कर्माज्ञानवशो यतः ॥ ३ ॥

प्रथमतः स्वापराधकीर्तनेन क्षमापयति, अहो इत्याश्चर्येण सम्बोधनं, आश्चर्याविष्टस्तथैवागत्य देवकीं वसुदेवं च पृथक् प्रार्थयते, अहो इतिपृथग्वचनं, 'भामस्तु भगिनीपतिः,' सम्बन्धेन सम्बोधनं स्नेहार्थं, वां युवयोः, पापस्य स्वस्य च भेदाभावं वदन्नाह पाप्मनेति, बतेति खेदे, पश्चात्तापेन वदामीति ज्ञापयति, न त्विदं प्रतारणार्थं, पुरुषादो राक्षसः, स हि भक्षणार्थं बालकान्

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

अहो भगिनीत्याद्यष्टश्लोकानां वाक्यार्थानाहुः स्वापराधस्य कथनमित्यादिना,

स्वापराधस्य कथनं फलस्यापि च कीर्तनम् । भ्रमाच्चैवापराधोऽयं शोकदूरीकृतिस्तथा॥१॥
एवं चतुर्भिर्लोकोक्त्या शोकाभावो निरूपितः। तत्त्वावबोधनेनापि चतुर्भिः शोकनाशनम्
आत्मनो न हि शोकोऽस्ति ज्ञानदृष्टेश्च नश्यति। अतः शोको न कर्तव्यः कर्माज्ञानवशो यतः

१ नास्त्येतत्पदं क्वचन ।

स त्वहं त्यक्तकारुण्यस्त्यक्तज्ञातिसुहृत् खलः ॥
काँल्लोकान् सङ्गमिष्यामि ब्रह्महेव मृतः श्वसन् ॥ १६ ॥
दैवमप्यनृतं वक्ति न मर्त्या एव केवलम् ॥
यद्विश्रम्भादहं पापः स्वसुर्निहतवाञ्छिशून् ॥ १७ ॥
मा शोचतं महाभागावात्मजान् स्वकृतम्भुजः ॥
जन्तवो न सदैकत्र दैवाधीनाः सदासते ॥ १८ ॥

नयति, तथा मया स्वदेहरक्षाभ्रमाद् युवयोर्बहवः सुता विहिंसिताः, राक्षसानां सम्बन्धाद्यपेक्षा शास्त्रापेक्षा च नास्ति, किन्तु प्राणरक्षार्थमेव सर्वेषां सर्वपुरुषार्थसाधकान्यपत्यानि भक्षयन्ति तथा मया मारिता इतितुल्यता, ततोपि विशेषस्तु बहव इत्यनेन ज्ञापितः ॥ १५ ॥

एवमपराधस्य फलमपि सम्भावयति स त्वहमिति। दैत्यावेशात् कृतं स्वतस्त्वं समीचीन इति न तव नरकसम्भावनेत्याशङ्क्य तुशब्दस्तं पक्षं व्यावर्तयति, मया कृतमिति य एव मन्यते स एव तत्फलं प्राप्नोतीति यतः सोहं, 'जिघांसन्तं जिघांसीया'दितिवाक्यात् तव को दोष इति चेत् तत्राह त्यक्तकारुण्य इति, प्रथमतो ये हतास्ते तु न जिघांसवो भवन्ति तथा त्वं वा, यदा ते मारयितुमायान्ति समर्था वा तदैव वध्या न तु बालका दीनाः।अतो येषु कारुण्यं कर्तव्यं बालकेषु भागिनेयेषु तेषु न कृतमिति त्यक्तकारुण्यः, ननु सम्भावनयापि शत्रवो मार्यन्ते शत्रुपुत्राश्चातो राज्ञां सम्भवानयापि वधो न दोषायेति चेत् तत्राह। त्यक्तज्ञातिसुहृदिति, त्यक्ता ज्ञातयः सुहृदो मित्राणि च येन, नन्वात्मघातकाः सर्व एव वध्या 'भ्रातापि भ्रातरं हन्या'दिति तत्राह। खल इति, मयैव परं ते मारिता न तु तैरहं, अतोहमेव खलो वृथैव परघातकः। अतो दुष्टकर्मणः कृतत्वात् कान् लोकान् सङ्गमिष्यामि ?। ननु सिद्धा एव तामिस्रादयो घातकानां ये तत्राह ब्रह्महेवेति, ननु 'ब्रह्महा पच्यते घोरे पुनरावृत्तिवर्जित' इतिवाक्यात् कः सन्देह इति चेन्न, प्रायश्चित्तस्य करिष्यमाणत्वाद् वधजनितो दोषो न भविष्यति परं महतामपचारात् प्रायश्चित्तं दुर्बलं न वेति सन्देहादेवंवचनं, ननु प्रायश्चित्ते नास्त्येव नरकः कथं सन्देह इति चेत् तत्राह। मृतः श्वसन्निति, अयं पुरुषः श्वसन्नैव मृतः, अपकीर्तेर्जातत्वात्। अतो ज्ञायते यदि पापं गच्छेत् तदा तदभावः सर्वजनीनः स्यात् सर्वात्मकत्वाद् भगवतः, अतो मृतः श्वसन् यतो वर्ते,प्रायश्चित्तशास्त्रस्य च प्रामाण्यात् सन्देहकथनम् ॥ १६ ॥

एवं सम्भावनया फलं निरूप्यायं मम सहजदोषो न भवतीति स्वदोषपरिहारं वदन्निवाह दैवमप्यनृतं वक्तीति। आकाशवाणी दैव'मस्यास्त्वामष्टमो गर्भ' इतिवाक्यं, दुर्गापि देवता, एकं तु प्रत्यक्षसंवादि,आकाशवाण्यास्तु वाक्यं विसंवादि।देवगुह्याज्ञानादेवंवचनं, 'मर्त्येष्वनृतं प्रतिष्ठित'मितिवाक्यान्मनुष्याणामनृतं देवेषु सत्यं; तदत्र विपरीतं।न केवलं मर्त्या एवानृतवादिनः, किन्तु दैवमप्यनृतं वक्ति, अतो यद्विश्रम्भाद् यद्वाक्यविश्वासात् स्वसुः सुतान् वृथैव निहतवान्, ननु 'सन्देहे प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तय' इति तद्हृदये कथं भातमिति चेत् तत्राहाहं पाप इति, महतां हि हृदयं प्रमाणं न तु पापनिष्ठानां, शिशूनिति वयःसख्ये विरुद्धे निरूपिते, अष्टम एक एव हन्तेति सामर्थ्यप्रतिपादकवाक्यात् ॥ १७ ॥

man is liar

whose conscience is authority

भुवि भौमानि भूतानि यथा यान्त्यपयान्ति च ॥
नायमात्मा तथैतेषु विपर्येति यथैव भूः ॥ १९ ॥

नन्वतः परं किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह मा शोचतमिति, महतां शोके हेतुभूतः प्रायश्चित्ते-प्यनधिकारी भवतीति मत्कृपया शोको न कर्तव्यः, नन्वपकारिणि कथं कृपेति चेत् तत्राह महा-भागाविति सम्बोधनं, महतां शत्रुमित्रोदासीनभावो नास्ति, ननु महत्त्वादेव शोकाभावे सिद्धे कथं शोकाभावो बोध्यत इति चेत् तत्राह स्वात्मजानिति, न हि स्वाकृतार्थत्वेन शोकः किन्तु बाला अकृतार्था गता इति, तेषां शोकाविषयत्वे हेतुमाह स्वकृतम्भुज इति, यद्यपि मरीचिपुत्रा एवं जाता इति न जानाति तथापि कार्यादनुमिनोति, अतस्तैरपि तादृशं कर्म कृतमस्ति येन बाला एव हताः, ननु न वयं ताञ्छोचामो नात्मानं किन्त्वेकत्रोभयेषां स्थितिर्नाभूदिति शोचाम इति चेत् तत्राह जन्तव इति, ये हि निरन्तरं जायन्ते 'जायस्व म्रियस्वे'तिमार्गवर्तिनस्ते सदैवैकत्र नासते यतो भगवदिच्छा तथैव तेषु, तदाह दैवाधीना इति, यदापि तिष्ठन्ति तदापि पूर्ववासनया शत्रु-मित्रोदासीनत्वस्य नित्यत्वान्न सम्यगासते, सहासत इति वा पाठः ॥ १८ ॥

एवं लौकिकन्यायेन स्वापराधाभावं प्रार्थयञ्छोकापनोदनं कृतवान् पुनः शास्त्रानुसारेणापि शोकापनोदनमाह चतुर्भिः, भुवीति, पूर्वं ते म्रियन्त इत्यङ्गीकृत्य शोकापनोद उक्त इदानीं ते न म्रियन्त एवेत्युच्यते, आत्मा 'नित्यः सर्वगतः स्थाणु'रितिवाक्याद् व्यापको गमनागमनादिशून्यः कूटस्थः; साङ्ख्यानामेवमेव मतं दैत्यानां हृदये समायातीति तदेवोच्यते, देहास्त्वाकाशेऽभ्रतमः-प्रकाशा इवोच्चावचाः समायान्ति गच्छन्ति च न त्वाकाशे कश्चन विकार उत्पद्यते तथा पुत्राणा-मप्यात्मत्वात् तेषां देहे गते न काचित् क्षतिः, स्पष्टतया व्यवहार्यत्वाद् भूमिदृष्टान्तो बुध्यत इति तमाह यथा भौमानि भूविकाराणि भूतानि कृमिकीटादीनि वृक्षादीनि वा यथा यान्ति भूमेः सकाशादुत्पद्यन्ते पृथग् भवन्त्यपयान्ति च भूमावेव लयं प्राप्नुवन्ति तेषूद्गतेषु लीनेषु वा भूमिस्तु न विक्रियते, तथात्मन्यपि देहा यान्त्यपयान्ति चात्मोपार्जितकर्मवशादेवोत्पद्यन्ते लीयन्ते च तथाप्यात्मा न वोत्पद्यते न वा लीयत इत्यर्थः, यथा भूस्तथा देहानामपि भौतिक-त्वान्न पृथङ्निरूपणं, भुवि भौमानि भित्त्यादीनीत्येव सम्बध्यते भूतानीति त्वात्मनीति वा,

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

ननु भुवि भौमानि यथा यान्त्यपयान्ति तथात्मा न याति नापयातीत्येतावतैव वाच्योर्थः सम्पद्यत इत्यन्यानि पदानि व्यर्थानि किञ्च यथा भूर्न विक्रियत इतिद्वितीयो दृष्टान्तो बाधितो भौमानां भूविकारत्वादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुर्भुवि भौमानि भित्त्यादीनीत्यादि, भुवि भौमानि

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

मा शोचतमित्यत्र मत्कृपयेति, मयि कृपां कृत्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

भुवि भौमानीत्यत्रैतच्छ्लोकं व्याख्याय प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति भुवि भौमानीति, अस्मिन् पक्षे पूर्वार्धे दार्ष्टान्तिकवाक्यं भिन्नं कथनीयं,तथा च यथा भौमानीतिपदं भुवीत्यनेन सम्बध्यते

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भुवि भौमानीत्यत्र प्रथमपक्षे विपर्येतीत्यनेनोक्तो विकार उत्पन्नेनोक्तो विकार उत्पत्तिलयरूपः स एव यान्तीत्यनेनोक्तः;द्वितीयपक्षे यान्त्यपयान्तीत्यनेन गमनागमने उक्ते;विपर्येतीत्यनेन विकारो-

the great ref.

भूतानि जातानि वा, तेष्वेव भूतेषु विद्यमान आत्मा न तथेति वक्तुं दृष्टान्त एव प्रवेश उक्तः, यथा बहिःस्थिता पृथिवी न विक्रियत एवमन्तःस्थित आत्मापि, तथैतेष्विति भिन्नं वाक्यं, एतेषु मनुष्यदेहेष्वप्यात्मा न विक्रियत इति, उक्तेषु मनुष्यादिदेहेषु भूम्यविकारः प्रत्यक्षसिद्धः, वर्षाकालोद्भवेषु तृणादिषु चात्माविकारश्च प्रत्यक्षसिद्धः; अन्यथात्मानन्त्यकल्पना प्रसज्ज्येत,

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

भित्त्यादीनि यथा यान्त्यपयान्ति च भूतान्यबादीनि च यान्त्यपयान्त्यात्मा त्वेतेषु भूतेषु विद्यमान एव न तथा, न याति नापयातीत्यर्थः, एतेन भूतानीतिपदस्यात्मनि सम्बन्धे प्रकार उक्तः, यद्यप्येवमपि भूतपदमेतेष्वित्यादिपदानि च न सार्थकानि भवन्ति तथापि तेषु विद्यमानस्यापि तद्धर्मासम्बन्धकथनात् तथात्वं, अन्यथैतदर्थाप्राप्तेः, दृष्टान्त एवेति, दृष्टान्तनिरूपकवाक्ये भूतपदस्यापि प्रवेश उक्त इत्यर्थः, अतः परं यथा भूरितिदृष्टान्तं विवृण्वन्ति यथा बहिरित्यादिना; भौमानि यदा विक्रियन्ते तदा तेभ्यो बहिःस्थिता स्थूला भूर्न विक्रियते तथैतेष्वन्तःस्थित आत्मापि तथा, एवं सति न तथैतेष्वित्यस्यावृत्तिः कार्या, तदेतदुक्तं तथैतेष्विति भिन्नं वाक्यमित्यनेन, अस्मिन्नेव पक्ष एतेष्वित्यादिपदानि प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्त्येतेषु मनुष्यदेहेष्वपीत्यादिना, यथा बहिःस्थिता भूर्मनुष्यदेहेषूत्पद्यमानेषु न विक्रियते तथात्मापीत्यर्थः, अग्रे तूक्तेर्थे प्रमाणमुक्तमुक्तेष्वित्यादिना, अथ

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तथा भूतानीतिपदमध्याहृतेनात्मनीतिपदेन सम्बध्यते, शेषानि पदान्यावर्तन्ते, अस्मिन् पक्ष आत्मपदाध्याहारदोषात् पक्षान्तरमाहुर्भूतानि जातानि वेति, यथा भुवि भौमानि यथा भुव्येव भूतान्यबादीनीत्यर्थः, भूस्त्वधिकरणत्वेनैव वर्तत इति तत्र विद्यमानभूतान्याकाशातिरिक्तान्यबादीन्येवेति तान्येव जातपदेनोक्तानीति ज्ञातव्यं, अस्मिन् पक्षे चकारेण दृष्टान्तान्तरस्य समुच्चयान्न पदावृत्तिदोषः, ननु भौमानि भित्त्यादीनीति यद् द्वितीयं व्याख्यानं तस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां टिप्पण्यां तदुक्त्वा व्याकुर्वन्ति ननु भुवीत्यादि, जातानीत्यस्यार्थोबादीनीत्यादि, अस्मिन् पक्षे दार्ष्टान्तिकाकाङ्क्षा भवति तां व्याख्यानेन पूरयन्त्यात्मेत्यादि, एतेनेति, दार्ष्टान्तिकवाक्यव्याख्यानेन, प्रकार इति, वैपरीत्यरूपः, एवमपीति, उक्तयोजनायामपि, न सार्थकानि भवन्तीति, नायमात्मा तथेत्येतावतैव चारितार्थ्यात् तथा, तथात्वमिति, सार्थकत्वं, मूल एवमेव पदसार्थकत्वं विवक्षितमित्यत्र गमकं सुबोधिन्यामाहुस्तेष्वित्यादि, तदेतट्टिप्पण्यां व्याकुर्वन्ति दृष्टान्त एवेत्यादि, एवं सतीति, न तथैतेष्वितिपदानां पूर्वार्धेन्वये सति, विपक्ष इति, आत्मनोप्युत्पत्त्यादिविकाराङ्गीकारे ॥ १९ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

न्यथाभावरूप उच्यते, तत्रैवमन्वयः, यथा भुवि भित्त्यादीनि यान्त्यपयान्ति तथैवात्मनि भूतान्यबादीनि जातानि वा यान्त्यपयान्ति; एतेषु विद्यमान एवात्मा न तथा न याति नापयातीतिदृष्टान्तेनात्मनो गमनागमने निषिद्धे, द्वितीयदृष्टान्तेन विकारं निषेधति न तथैतेष्विति, पदत्रयस्यावृत्तिं कृत्वा यथा भूमिर्बहिःस्थिता न विपर्येति तथैतेषु भूतेष्वन्तर्विद्यमान आत्मापि न विपर्येतीति, अत्रैव पक्षे भूमेर्विकारोपलब्धेररुचिं मत्वा यथा भूरित्यत्र नकारमसंयोज्य यथा भूर्विक्रियते तथात्मा न विक्रियत इतिव्यतिरेकदृष्टान्तपक्ष उक्तः ॥ १९ ॥

---

१ एतेष्वित्यपि पाठः ।

यथानेवंविदो भेदो यत आत्मविपर्ययः ॥
देहयोगवियोगौ च संसृतिर्न निवर्तते ॥ २० ॥

यथा देहे लोमानि न पृथगात्माधिष्ठितानि तथा भूमावप्येक एवात्मा तत्सम्बन्धात् कोटिशस्तृणादीन्युत्पद्यन्ते विलीयन्ते च; अधिष्ठात्र्यो देवतास्तु भिन्नाः ॥ १९ ॥

नन्वेवमैकात्म्ये कथं लोके भेदव्यवहार इति चेत् तत्राह यथेति, यथा यथावदनेवंविदो भेदो न त्वेवंविदः, आपातत एवंविच्वेपि भेदप्रतीतिर्न गच्छतीति यथेत्युक्तं, यथानेवंविद इत्येकं पदं, समासान्तस्त्वनित्यः, भेदस्तु द्वित्वसाध्यः, न ह्येकस्मिन् भेदबुद्धिर्भवति, द्वित्वं त्वपेक्षाबुद्धिजन्यं, अतो द्वित्वं न वस्तुनिष्ठं किन्तु बुद्धिस्थविषयकमेव, बुद्ध्या बहिर्विषयोत्पादनासम्भवात्, अतोज्ञानकृत एव भेदो भवति, अपेक्षाविषयाणामभावात्, निरपेक्षेष्वपेक्षाबुद्धिरज्ञानकृतैव, नन्तु 'भेदः पारमार्थिकः श्रुतिस्मृतिव्यवहारोपयोगित्वादात्मव'दित्यनुमानाद् भेदः पारमार्थिक एवेति चेत् तत्राह यत आत्मविपर्यय इति, यदि भेदः पारमार्थिकः स्यात् तत्कृतेन व्यवहारेणात्मविपर्ययो न स्यात्,

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

प्रकारान्तरेणार्थमाहुर्वर्षाकालेत्यादिना, एतेषु तृणादिषूत्पद्यमानेषु यथा भूर्विक्रियते न तदन्तर्गत आत्मेत्यर्थः, व्यतिरेकेत्र दृष्टान्तः, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीर'मितिश्रुतेः पृथिव्यन्तर्गतोभिमान्यात्मास्तीति मन्तव्यं, विपक्षे बाधकमाहुरन्यथेति, एकतृणरूपेणैकस्यात्मनो विकृतौ सत्यां निरवयवत्वेनांशभेदस्य वक्तुमशक्यत्वाद् द्वितीयादिषु तेषु भिन्नो भिन्न आत्माङ्गीकार्यः स्यादित्येकस्मिन् पृथिवीलक्षणशरीरेनन्ता आत्मानः कल्पनीयाः स्युरित्यर्थः, अधिष्ठात्र्य इति, त्वगादिगोलकेषु लोमादीनामिन्द्रियाणामोषध्यादयो देवताः शरीराभिमान्यात्मनः सकाशाद् भिन्ना इत्यर्थः ॥ १९ ॥

॥ इति श्रीमद्विट्ठलेश्वरप्रभुचरणविरचितायां श्रीटिप्पण्यां चतुर्थोध्यायः ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

यथानेवंविद इत्यत्रैकं पदमिति, 'वेदनं वित्, भावे क्विप्, तत एवमित्यनेन केवलसमासस्ततो नैवं विदनेवंविदितितत्पुरुषः; ततो यथावदनेवं विद् यस्येतिबहुव्रीहिः, तत्र 'शेषाद् विभाषे'ति कप्रत्ययः प्राप्तः स त्वनित्यो वैकल्पिक इत्यर्थ'इति श्रीवल्लभः, तन्न ममापि सम्मतमितिदिक्, ननु भेदस्यानेवंविद्विषयत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां तस्य तथात्वमुपपादयन्ति भेदस्त्वित्यादि, ननु

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

यथानेवंविद इत्यत्रैकं पदमिति, वेदनं वित्, भावे क्विप्, तत एवमित्यनेन केवलसमासस्ततो नैवं विदनेवंविदितितत्पुरुषः, ततो यथावदनेवंविद् यस्येतिबहुव्रीहिः, तत्र'शेषाद् विभाषे'ति कप्रत्ययः प्राप्तः, स त्वनित्यो वैकल्पिक इत्यर्थः, अपेक्षाबुद्धिजन्यमिति, यज्ञदत्ताद् देवदत्तो द्वितीय इति यज्ञदत्तापेक्षाजन्यमित्यर्थः, बुद्धीति, बुद्धिस्थो यज्ञदत्तादिरूपो विषयः कं स्थानं यस्येत्यर्थः, यत आत्मविपर्यय इति, आत्मनो विपर्ययो देहत्वेन ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः, अन्यथाबुद्धिरिति, यज्ञदत्तरूपदेहोहमितिबुद्धिरित्यर्थः ॥ २० ॥

तस्माद् भद्रे स्वतनयान् मया व्यापादितानपि ॥
मानुशोच यतः सर्वः स्वकृतं भुङ्क्तेवशः ॥ २१ ॥

अज्ञानस्य भेदोत्पादकत्वेनैवान्यथाबुद्धिहेतुत्वात्, अन्यथा सुषुप्तावज्ञानस्य विद्यमानत्वादन्यथाबुद्धिर्भवेत्, किञ्च न केवलं विपर्ययमात्रजनकत्वं किन्तु देहयोगवियोगावपि भेदकृतावेव, यथा देवदत्तस्य यज्ञदत्तदेहे जाते गते वा स्वस्य न कापि विक्रियोत्पद्यत एवं स्वस्याप्यात्मन एकत्वे ज्ञाते नोत्पद्येत, चकारस्तु सर्वव्यवहारसमुच्चयार्थः, किञ्च भेदस्त्वपारमार्थिक इति कार्यान्तरादप्यवसीयते, तदाह संसृतिर्न निवर्तत इति, भेदज्ञाने विद्यमाने जन्ममरणयोर्विद्यमानत्वात् संसारो न निवर्ततेत, आत्मनोविकृतत्वं ज्ञातव्यं तदविकृतत्वमपरिच्छेदकूटस्थत्वव्यतिरेकेण न सिध्यतीति कूटस्थो व्यापकोविकृत आत्मा ज्ञातो भवति, तस्मिञ् ज्ञाते शोको न सम्भवति ॥ २० ॥

तत् तु भवद्भ्यां ज्ञायत एवेति शोको न कर्तव्य एवेत्याह तस्मादिति, वसुदेवस्तु शोकं न करिष्यतीति देवकीसम्बोधनं भद्रे इति, अतः परं तव कल्याणमपत्यं च भविष्यतीति ज्ञापितं, स्वतनयान् देवकीतनयान् मानुशोच, प्रथमत आत्मानं शोचति ततः पुत्रमित्यनुपदं, यद्यपि ते स्वकर्मवशादेव मृता न तु मया व्यापादितास्तत्कर्मैव मां च प्रेरितवदथापि बहिर्दृष्ट्या मयैव व्यापादिता इत्यङ्गीक्रियते तथापि मा शोचेत्याह मया व्यापादितानपीति, अननुशोके बहिर्मुखानामप्येकास्त्युपपत्तिस्तामाह यतः सर्वः स्वकृतं भुङ्क्तेवश इति, अनिच्छन्नपि परवश एव कर्माधीनो भूत्वा सर्वोपि स्वकृतं भुङ्क्ते, अस्य मते न सृष्टेश्चातुर्विध्यं, भुङ्क्त इतिबहुवचनप्रयोग

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

द्वित्वमेव भेदसाध्यं कुतो न भवतीत्यत आहुर्न हीत्यादि, तथाचैकस्मिन् दृष्ट एक एवेतिबुद्धिर्भवति न त्वभिन्न इत्यतो द्वित्वसाध्य एव भेदो न तु भेदसाध्यं द्वित्वमित्यर्थः, नन्वपेक्षाबुद्धेर्भ्रान्तत्वे भेदस्याज्ञानकृतत्वं स्यात् तस्यास्तथात्वमेव कथमित्याकाङ्क्षायामपेक्षाबुद्धेरज्ञानकृतत्वे हेतुमाहुरपेक्षाविषयाणामभावादित्यादि, भावप्रधानो निर्देशः, अपेक्षाविषया ह्यात्मानो वाच्यास्ते च स्वाहंवित्तिवेद्या एव न परस्य विषयाः, अतस्तेषां तथात्वाभावात् तथैवेत्यर्थः, भेदस्य पारमार्थिकत्वमनुमानेनाशङ्कन्ते ननु भेद इत्यादि, भेद इति, आत्मनां परस्परं भेदः, एवमनुमानं बाधकतर्केण दूषयन्त्यात्मविपर्ययो न स्यादितिबाधकतर्कंशयनं, तत्रात्मा नाशोत्पत्तिशाली प्रतिशरीरं भिन्न इत्याकारकमन्यथाज्ञानं तादृशविपर्ययस्त्वात्मनः स्तनपानादिक्रियाजनकसंस्कारशालितया नित्यत्वे सर्वशरीरगतचैतन्योपलम्भेन व्यापकत्वे चानुमितेपि भेदकृतव्यवहारेण जायते, अन्यथा तदुत्पत्तिनाशाभ्यां स्वस्यान्यस्य च हर्षशोकादिकं न स्यात्, तथा च 'भेदो न पारमार्थिकः संसारहेतुत्वाद् यद्यत् संसारहेतुस्तत्तन्न पारमार्थिकमन्यथाबुद्धिव'दिति च प्रतिपक्षसद्भावान्न पूर्वोक्तानुमानेनात्मभेदसिद्धिर्न चात्मन उत्पादविनाशशालित्वसिद्धिरित्यर्थः, नन्वात्मविपर्ययोज्ञानेन न तु भेदेनेत्यत आहुरन्यथेति, तथा चैवमङ्गीकारेप्यज्ञानस्य नाज्ञानत्वेनात्मविषयकान्यथाबुद्धिजनकत्वं किन्तु भेदजनकत्वेनेति भेदादेवात्मविपर्यय इत्यर्थः, भेदस्यैव कार्यान्तरमाहुः किञ्चेत्यादि, एकत्वे ज्ञात इति, नित्यत्वेन पूर्वापरदेहयोरेकत्वे ज्ञाते, सर्वव्यवहारेति, श्यामोहं गौरोहमित्यादिव्यवहारेत्यर्थः, भेदस्यैव पुनः कार्यान्तरमाहुः किञ्चेत्यादि ॥२०॥

तस्मादित्यत्रास्य मत इत्यादि, दैत्यमते, सृष्टेः पुष्टिप्रवाहमर्यादाचर्षणीभेदेन चातुर्विध्यं न॥२१॥

यावद्धतोस्मि हन्तास्मीत्यात्मानं मन्यतेऽस्वदृक् ॥
तावत् तदभिमान्यज्ञो बाध्यबाधकतामियात् ॥ २२ ॥
क्षमध्वं मम दौरात्म्यं साधवो दीनवत्सलाः ॥
॥ श्रीशुक उवाच ॥
इत्युक्त्वाश्रुमुखःपादौ श्यालःस्वस्रोस्तथाग्रहीत् ॥ २३ ॥

एकवचने देहभेदेन भोगेन नानात्वप्रतीतेः सिद्धत्वज्ञापनाय, अनेन मयापि बहिर्मुखत्वेन कृतं कर्म भोक्तव्यमित्यविचारितोपि दण्डो भविष्यतीति दण्डाभावेनापि चिन्ता न कर्तव्या ॥ २१ ॥

ननु त्वया ज्ञानमुपदिष्टमुपदेष्टुर्दृढं ज्ञानं भवतीति न तव दण्डसम्भावनेति चेत् तत्राह याव-दिति, यावदयं जीवः शास्त्रोत्पन्नज्ञानोपि हतोस्मि हन्तास्मीत्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं वा मन्यते तावद् बाध्यबाधकतामियादेव, कर्मत्वे बाधकत्वमिति, अक्रिय आत्मनि यथैव क्रियां मन्यते तथैव क्रियां प्राप्नोतीत्यर्थः, नन्वविद्यमानधर्मप्रतीतौ को हेतुस्तत्राहास्वदृगिति, न स्वस्मिन् दृष्टिर्यस्य, शास्त्रज्ञानं शास्त्रीयत्वेनैव जानाति न तु स्वविषयत्वेन, ततोपि किमत आह तावत् तदभिमानी भवतीति, स्वरूपे ज्ञाते देहाद्यध्यासो न भवति; अध्यासे पुनः स्वरूपाज्ञानमिति तदभिमान्यज्ञ एव भवति, अतो बाध्यबाधकभावः ॥ २२ ॥

एवं भवद्बालकानामस्माकं च कर्मवशात् सर्वं जातं भविष्यति चातः शोको दण्डो वा न चिन्तनीयः परमतिक्रमदोषो मदीयः सोढव्य इति वदन् क्षमापनार्थं नमस्कारं करोति क्षमध्वमिति, मम दौरात्म्यं क्षमध्वं, अविचारेणान्यायकर्ता दुरात्मा, अत आज्ञोल्लङ्घनं पुत्रमारणादिकं च यत् कृतं तत् सर्वं क्षमध्वं, महतां हृदयेनुशये स्थिते शोको भूयान् भवति, क्षमापनार्थं न किञ्चिद् दातव्यं, यतः साधवो दीनेषु वत्सलाः, मम च दीनत्वमपकीर्तिनरकभाक्त्वेन, स्वस्य दैन्यं न केवलं वचनेन निरूपितं किन्तु रूपेणापि तदभिव्यक्तिं कृतवानित्याहेत्युक्त्वाश्रु-मुखो जात इति, अश्रूणि मुखे यस्य, विकलत्वात् प्रोञ्छनमपि न करोति, यद्ययमकर्तव्यमपि कनिष्ठभगिन्याः पादग्रहणं करोति तदान्यत् किं न कुर्याद् गृहीतधनादिदानं वातिरिक्तदानं वा ?

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

यावदित्यत्राक्रिय इति, कर्मत्वपक्षे क्रियाजन्यफलशालिनीत्यर्थः; कर्तृत्वपक्षे क्रियानुकूल-कृत्यनाश्रय इत्यर्थो बोध्यः ॥ २२ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तस्माद्भद्रे इत्यत्र, चातुर्विध्यमिति, कालकर्मस्वभावभगवदिच्छाभिः सृष्टिर्जायत इति प्रकारोस्य मते नास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

यावदित्यत्राध्यास इति, अध्यासश्चेज् जातस्तदा स्वरूपाज्ञानं सिद्धमेव कार्येण कारणानु-मानमित्यर्थः ॥ २२ ॥

क्षमध्वमित्यत्रानुशय इति, अनुचिन्तने स्थिते महतां हृदये शोको भूयान् भवत्यतो महतः पूर्वापराधमविचार्य क्षमैवोचितेतिभावः, ननु यद्यपि साधवो धनादिकमनपेक्ष्य स्वत एव दीनवत्सला-स्तथापि स्वस्य धनादिदानमुचितमित्यत आहुर्यद्ययमिति, अयुक्तमपि चेत् करोति तदा युक्तं तु पूर्व-गृहीतस्य, धनादेर्दानमतिरिक्तस्य वा धनादेर्दानं कैमुत्येनैव प्राप्तमित्यर्थः ॥ २३ ॥

मोचयामास निगडान् विस्रब्धः कन्यकागिरा ॥
देवकीं वसुदेवं च दर्शयन्नात्मसौहृदम् ॥ २४ ॥

स्वसृशब्दे नैव स्वसृतत्पती अभिधीयेते इति तत्सम्बन्धादेव वसुदेवस्य मान्यत्वात् साक्षात् तं प्रति नमस्कारेपि दोषाभावादेकस्या एव पादौ द्विवद् गृहीतवानिति ज्ञापयितुमेकशेषः, एकशेषशास्त्रे 'पुमान् स्त्रिये'त्यादिसूत्रेषु चतुर्षु तृतीया ज्ञापय'त्यप्रधानं न शिष्यत' इति; अन्यथा 'स्त्रीपुरुषाभ्या'-मितिप्रयोगो न स्यात् 'स्त्रीपुम्भ्या'मिति च, अत्रापि तद्भर्त्रा सहिता स्वसैवावशिष्यते, अथेति भिन्नप्रक्रमो दैत्यावेशस्य राजसभावस्य च त्यागार्थः ॥ २३ ॥

निरोधं च दूरीकृतवानित्याह मोचयामासेति, निगडौ स्तम्भबद्धावतो निगडान् मोचयामासेत्युक्तं, अर्थादुभावपि, तत तु बन्धनागारं भवतीति न निगडदूरीकरणं, नन्वेतावक्षुब्धावाकाश-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

क्षमध्वमित्यत्र, श्यालः कंसः, स्वसृशब्दे नेत्यत्र न तृतीया, किन्तु नेति भिन्नं पदं, स्वस्त्रोरितिद्विवचनं साधयितुं श्रीधरमतं दूषयति, श्रीधरीये 'स्वस्त्रोरिति स्वसृशब्देन द्विवचनानुपपत्त्या मिथुनगणनद्वारा मिश्रितलक्षणया स्वसृतत्पत्योरभिधानं लिङ्गसमवायेन 'प्राणभृत उपदधातीतिव'दित्युक्तं, तदयुक्तं, स्वसृशब्दस्य तत्पतावभिधाया अभावात् तदभावे 'चाभिधान'मितिप्रयोगस्य वक्तुमशक्यत्वात्, न च स्वस्त्रोरितिप्रयोगान्यथानुपपत्त्या लक्षकस्याप्यभिधायकत्वमङ्गीक्रियत इति वाच्यं; तथा सति लक्षणोच्छेदापत्तेः, न च मास्त्वभिधायकत्वं तथापि प्रयोगसिद्ध्यर्थं वाचकलक्षकयोरपि शब्दसारूप्यमङ्गीकृत्य कथञ्चिदेकशेषः समर्थ्यत इति वाच्यं; वाचकलक्षकयोरेकशेषस्य काप्यदर्शनात्, न च 'प्राणभृत उपदधाती'त्यत्र दृश्यत इति वाच्यं,तत्र लैङ्गिकसादृश्यस्य सूत्रकाराभिमतत्वात्;अन्यथा 'तद्वानासामुपधानो मन्त्र' इतिसूत्रे 'आसा'मितिपदं न वदेत्, न चायं न्यायोत्र वक्तुं शक्यः; तादृशस्यात्र प्रमाणभावेनाङ्गीकर्तुमशक्यत्वात्, तदेतत् सर्वमभिसन्धाय स्वसृशब्दे नैवाभिधीयेते इत्याचार्यैरुक्तं, ननु भामस्वस्त्रोरित्येवमुक्तेपि भामशब्दमहिम्नैवार्थात् कंसस्य श्यालत्वप्राप्तावपि यत् स्वस्त्रोरिति प्रयुक्तं तेन पूर्वोक्त एव व्यासाशय इत्याशङ्कायामाहुस्तत्सम्बन्धादित्यादि, तथाचैतज् ज्ञापयितुमेवम्प्रयोग इत्यर्थः, ननु भवत्वेवं तथापि सरूपैकशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात् स्वसृतत्पत्योर्विरूपैकशेषस्य च पाणिनीयानामननुशिष्टत्वात् कथं प्रयोगसिद्धिरित्यत आहुरेकशेषेत्यादि, तथा सति स्वसा च तत्पतिश्च स्वसारौ, तत्र यद्यपि साक्षात्पाणिनीयमेकशेषानुशासनं नास्ति तथापि सूत्रचतुष्टयोक्त्या 'तृतीययाप्रधानं न शिष्यत'इत्येव ज्ञाप्यत इतिज्ञापकसिद्धोत्र विरूपैकशेष इति सुखेन प्रयोगसिद्धिरित्यर्थः, ननु तृतीययेदमेव ज्ञाप्यत इत्यत्र किं मानमत आहुरन्यथेत्यादि, यदि हि स्त्रिया सहोक्तौ पुमानेवावशिष्यत इतिविरूपैकशेषनियमः स्यात् तदा द्वन्द्वघटिते स्त्रीपुरुषशब्देपि द्वित्वविवक्षायामेकशेषे प्राप्ते तत्र सरूपस्य स्त्रीपुरुषशब्दान्तरस्याविवक्षितत्वात् सरूपसूत्राप्राप्तौ 'पुमान् स्त्रिये'तिसूत्रेण विरूपैकशेषे पुरुषयोः 'पुमांसा'वित्येव प्रयोगः स्यात्,स तु न दृश्यते,अतस्तत्र तृतीयाप्रधानं न शिष्यत इत्येवं ज्ञापयतीति मन्तव्यं,एवं 'स्त्रीपुंसौ' 'मातापितरा'वित्यादिप्रयोगान्यथानुपपत्तिबलाद् यत्रोभयप्राधान्यं विवक्षितं तत्र न विरूपैकशेषो; यत्र त्वप्राधान्यं विवक्षितं तत्रैव स इतिप्राप्त्या प्रकृते भर्तुरप्राधान्यस्य विवक्षितत्वादत्रापि तद्भर्त्रा सहिता स्वसैवावशिष्यत इति न पाणिनीयविरोधः;लक्ष्यैकचक्षुष्कतापक्षस्यैव महाभाष्यकृताङ्गीकारेण वैयाकरणानां प्रयोगशरणत्वादितिदिक् ॥ २३ ॥

१ गुणेत्यपि पाठः। २ मिथुनेत्यपि पाठः।

भ्रातुः समनुतप्तस्य क्षान्त्वा रोषं च देवकी ॥
व्यसृजद् वसुदेवश्च प्रहस्य तमुवाच ह ॥ २५ ॥
॥ वसुदेव उवाच ॥
एवमेतन् महाराज यथा वदसि देहिनाम् ॥
अज्ञानप्रभवाहन्धीः स्वपरेतिभिदा यतः ॥ २६ ॥
शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदान्विताः ॥
मिथो घ्नन्तं न पश्यन्ति भावैर्भावं पृथग्दृशः ॥ २७ ॥

वाणी च प्रमाणमत एताभ्यामेव किञ्चित् कापट्यं कृतमस्तीति कथं न विचारितवांस्तत्राह विस्रब्धः कन्यकागिरेति, कन्यका या माया तस्या वचनमसत्यमपि सम्भाव्यते तथापि तत्रैव विश्वासं कृतवान्, 'यत्र क्वचि'दिति'कृपणा'मितिलिङ्गवचने देवक्या दोषाभावसूचके, वसुदेवेनैव तथा कृतत्वात्। अन्यथास्फूर्तिकर्तृत्वं तु मायायाः सिद्धमेव, प्रथमतो देवकीं पश्चाद् वसुदेवं चकारात् तत्सम्बन्धिनश्च स्वयं परिचर्यां कुर्वन्नात्मनः सौहृदं च दर्शयन् जातः ॥ २४ ॥

प्रसादे प्रार्थिते ताभ्यां प्रसादः कृत इत्याह भ्रातुरिति, सम्यगनुतप्तस्य पश्चात्तापेन तप्तस्य। तत्रापि भ्रातुः सम्बन्धिरोषं क्षान्त्वा क्षमित्वा, क्षान्तरोषा वा, तत्कृतं पूर्वापराधं व्यसृजद्) रोषं वा, पाठभेदात्, तदीयो रोषः सोढः स्वकीयं तु त्यक्तवती। कृतकार्यस्य तद्रोषस्य सहनं, अकृतकार्यस्य स्वकीयस्य परित्यागः। एवं वसुदेवश्च। चकारादन्येपि। रोषमपराधं च क्षान्त्वा। यतो देवकी देवतारूपा, वसुदेवोपि तथा। तस्यास्तु शोकाभावो मुखप्रसादेनैव ज्ञातः। वसुदेवस्तु गूढहृदय इति कदाचिदप्रसन्नो भवेदित्याशङ्क्य हास्यं वचनं चाह प्रहस्य तमुवाचेति। हेत्याश्चर्यं पुत्रमारकस्त्वसम्भाष्य इति ॥ २५ ॥

तदुक्तं ज्ञानं तस्यैव हृदयारूढं भवत्विति तस्यानुमोदनं करोत्येवमेतदिति। महाराजेति-सम्बोधनं मारणस्यादोषज्ञापनार्थं यत् त्वमात्थैवमेतत्। तन्निष्पिण्डितमनुवदति देहिनामज्ञान-प्रभवाहन्धीरिति। देहादावहम्बुद्धिरज्ञानादेव जायते, तस्मात् स्वपरेतिभिदा स्वः पर इति। एतन्मूलक एव सर्वोपि व्यवहारः। देहिनामिति देहाध्यासवतां,अहङ्कारस्याज्ञानजनितत्वे देहाध्यासः प्रयोजक इत्यधिकारत्वेन निरूपितः; अन्यथा ज्ञानमहम्बुद्धिः, तदज्ञानकृतं, अन्यथा स्वरूपे भासमाने अन्यत्र भायात् ॥ २६ ॥

एवं तदुक्तं ज्ञानं नित्यानित्यवस्तुविवेकोपयोगित्वेन निरूप्य स्वसिद्धान्तसिद्धं ज्ञानं कृपयोप-दिशति शोकेति। अत्र वस्तुतः स्वयं न मारयतीतिसत्यं, अस्वतन्त्रत्वात्; किन्तु केनचित् प्रेरितो मारयति। इतोपि मुख्यः सिद्धान्तो भगवानेव सर्वत्र प्रविष्टो मारयतीतिशास्त्रं। तस्य ज्ञाने जीवानां षड् धर्मा बाधका भगवत्प्रतिपक्षाः। शोक ऐश्वर्यस्य। स हि कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थः तत्कृतेर्थे

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

एवमेतदित्यत्रान्यथेति, एतस्यैव व्याख्यानं स्वरूप इत्यादि ॥ २६ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

एवमेतदित्यस्याभासे तस्यैवेति, तदुक्तमतस्यासुरत्वात् स्वस्य हृदये मायात्विति वसुदेवाशयं सूचयितुमेवकारः ॥ २६ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

कंस एवं प्रसन्नाभ्यां विशुद्धं परिभाषितः ॥

देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातोविशद् गृहम् ॥ २८ ॥

कथं शोकः? अन्यथा, अपेक्षितं स्वांशानामन्यो न नाशयेत्, हर्षश्च प्राप्तौ भवति, तद् भगवतो वीर्यं कालरूपे ज्ञाते न भवेत्, भयं च न भवेद् यदि भगवतो यशो जानीयात्, स ह्ययुक्तं न करिष्यति, अन्यथा यशो न स्यात्, द्वेषश्च न भवेल् लोभश्च यदि भगवदीयां श्रियं जानीयात्, द्वेषश्च स्त्रीकृतो भवति, लोभश्च धनकृतः; तदुभयं भगवत एवेति न स्वस्य तथा कर्तुमुचितं, ज्ञाने भगवदीये ज्ञाते मोहाभावः प्रसिद्धः, मदस्तु वैराग्याभावात्, सर्वथैवाविरक्तो मत्तो भवति, अतोन्योन्यं मारयन्तमपि जना न पश्यन्ति, अन्यथैक एव घातकः स्यात्, नन्वैकात्म्ये कथं वध्यघातकभावो भगवच्छास्त्रे उपपद्यत इति चेत् तत्राह भावैर्भावमिति, भवन्तीति भावा धर्माः, बाधकैर्धर्मैर्बाध्या धर्मा एवापोह्यन्ते न तु धर्मी, ये हि भवन्ति ते नश्यन्तीति, यथैकस्मिन् वस्त्रे शुक्लादयो धर्मा रञ्जकद्रव्यसम्बन्धादुत्पद्यन्ते विलीयन्ते च, परं बलीयस्त्वं नियामकं, यद्बाधार्थमेव यस्मिन् भावे भगवान् निविशति स तं भावं दूरीकरोतीति भवदादीनां करणत्वमेव न तु कर्तृत्वं, न हि करणं कचिदुपालभ्यते स्तूयते वा, अदर्शने हेतुः पृथग्दृश इति, करणे सम्बद्ध एव कर्ता करणाच् चेत् पृथग् ज्ञायते करणं वा ततस्तदैवम्बुद्धिर्भवति न तु सर्वत्राविष्टं भगवन्तं ज्ञातवतः, अतो मत्पुत्रा अपि भगवतैव मारितास्त्वमपि मारणीय इति त्वयापि शोको न कर्तव्य इतिभावः ॥ २७ ॥

एवं मायाकृतं ज्ञापनं सकार्यं निरूप्योपसंहरति कंस इति, एवं प्रसन्नाभ्यां स्वसिद्धान्तकथनेन सम्यक्प्रसादो लक्षितः, विशुद्धं परिभाषित इति, राजन्निति सम्बोधनेन तदुक्तानुवादेन च

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

शोकहर्षेत्यत्र, **तस्य ज्ञान** इति, सिद्धान्तशास्त्रस्य ज्ञाने, शोकस्यैश्वर्यप्रतिपक्षत्वं व्युत्पादयन्ति **स हीत्यादि**, तथा च **स हि** ज्ञात्वैव करोतीति तदज्ञानादेव शोकः, भगवद्विचारात् प्रकारान्तरेण यद**पेक्षितं स्वांशानां** जीवानां तदन्यो न **नाशयेत्** सामर्थ्याभावाद् दण्डप्राप्तेश्च, किन्तु भगवानेव नाशयतीतिज्ञानाजननादैश्वर्यविरुद्धः शोक इत्यर्थः, हर्षभययोर्वीर्यप्रतिपक्षत्वं व्युत्पादयन्ति **हर्षश्चेत्यादि**, तथा च हर्षभये वीर्यविरुद्धे, द्वेषस्य यशोविरुद्धत्वं व्युत्पादयन्ति **यदीत्यादि**, यशसो ज्ञाने लोभस्य श्रियः प्रतिपक्षत्वमाहुर्**लोभश्चेत्यादि**, न भवेदितिशेषः, तत्र हेतुमाहुर्**द्वेषश्चेत्यादि**, **तथेति** लोभद्वेषादिकं, मोहस्य ज्ञानप्रतिपक्षत्वमाहुर्**ज्ञान** इत्यादि, तथा च वध्यत्वात् प्रतिपक्ष इत्यर्थः, **अत** इति, शोकाद्युत्पत्तिसद्भावात्, **अन्यथेति**, यदि पश्येयुः, एवञ्च नोपलभ्यतेतो **जना न पश्यन्तीत्यर्थः** ॥ २७ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

शोकहर्षेत्यत्रान्यथैक एवेति, घातको ज्ञात इतिशेषः, मारयितुर्भगवतो दर्शने स एव घातको ज्ञातो भवेदित्यर्थः, **भावैर्भावमित्यत्र करणे सम्बद्ध एवेति**, **करण** इन्द्रियादौ **सम्बद्धो** जीव **एव कर्ता भवति** भगवांस्तु **करणात् पृथक्** करणासम्बद्ध इति चेज् **ज्ञायते तदा** जीव एव कर्ता न भगवानितिबुद्धिर्**भवतीत्यर्थः**, **करणं वेति**, **करणं ततो** भगवतः पृथग् भगवन्निरूपितसम्बन्धयुक्तं नेत्यर्थः ॥ २७ ॥

१ राजन्नित्यपि पाठः क्वचित्।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां कंस आहूय मन्त्रिणः ॥
तेभ्य आचष्ट तत्सर्वं यदुक्तं योगनिद्रया ॥ २९ ॥
आकर्ण्य भर्तुर्गदितं तमूचुर्देवशत्रवः ॥
देवान् प्रति कृतामर्षा दैतेया नातिकोविदाः ॥ ३० ॥

॥ दैत्या ऊचुः ॥

एवश्चेत् तर्हि भोजेन्द्र पुरग्रामव्रजादिषु ॥
अनिर्दशान्निर्दशाँश्च हनिष्यामोद्य वै शिशून् ॥ ३१ ॥

निरूपितौ, एकस्यैव वचनं निरूपितमिति देवक्या अप्रसादशङ्कां वारयितुमुभयोर्ग्रहणं, अतस्ताभ्यामनुज्ञातः प्रतीकारमकृत्वा गृहमेवाविशत् ॥ २८ ॥

एवं मायाकार्यं भगवत्प्रेरणया कृतं निरूप्य स्वतन्त्रतया तत्कृतं निरूपयितुमाह तस्यामिति यावदध्यायपरिसमाप्ति, यदीदं न कुर्यादवध्य एव स्यात्, तच्च देवानामनिष्टमिति देवतामाया तत्कार्यं कृतवती, असुराणां वा भगवद्रूपा तेषां मुक्त्यर्थं तान् स्वधर्मनिष्ठान् कृत्वा सर्वशास्त्राविरोधिमोक्षं सम्पादयतीति तथाकथा, राजधर्मा हि अनुल्लङ्घनीया यथा पूर्वमविचारेण कृतं तदन्यथा जातमतः परं विचारेण कर्तव्यमिति विचार्य मन्त्रिण आहूय विचारार्थं पूर्ववृत्तान्तमुक्तवानित्याह तस्यामिति, ज्ञानस्य जातत्वात् कार्यस्य विलम्बसहिष्णुत्वाच्च तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामित्युक्तं, मन्त्रिणोपि तामसस्य तामसा एवेति तन्नाम्ना ज्ञापितं, देवक्यादौ विनयो यः कृतः स तु नोक्तः, योगनिद्रया यदुक्तं तत्सर्वमाचष्ट यथा कंसो विवेकरहितस्तथा तन्मन्त्रिणोपि ॥ २९ ॥

तेषां दौरात्म्यमाहाकर्ण्येति, भर्तुः कंसस्य गदितमाकर्ण्य श्रुत्वा विचार्य च तं प्रत्यूचुः, एतेषां कंसरक्षायां न कापि बुद्धिः किन्तु देवद्वेषकरणेवसरो जात इति हृष्टा इत्याह देवशत्रव इति ॥ ३० ॥

प्रथमतः स्वबुद्ध्या निश्चितं प्रतीकारमाहुरेवश्चेदिति, यदि कश्चिद् बालक एव जातः स तु मासमध्ये जातो भविष्यतीत्यनिश्चयेपि सर्वानेव बालकान् मारयिष्यामः, ते बालकाः पुरस्था

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अग्रिमे निरूपिताविति, प्रसन्नाविति शेषः ॥ २८ ॥

तस्यामित्यत्र तस्याः स्वतन्त्रतया कार्यकरणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुर्यदीत्यादि, ज्ञानस्येति, स्वशत्रूत्पत्तिज्ञानस्य ॥ २९ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

कंस इत्यत्र निरूपिताविति, विशुद्धप्रसादौ निरूपितावित्यर्थः ॥ २८ ॥

तस्यामित्यत्र नन्वसुरा बहवस्तेषां सर्वेषामैकमत्येन दौरात्म्यरूपस्वधर्मनिष्ठता कथमित्यत आहू राजधर्मा हीति, राजा यान् धर्मानास्थितस्ते धर्माः सर्वेषामनुलङ्घनीया भवन्त्यतः कंसस्य दुरात्मत्वात् सर्वेपि दुरात्मान इत्यर्थः ॥ २९ ॥

आकर्ण्येत्यत्र नातिकोविदा इत्यस्यार्थो यथा कंस इत्यादिनाभास उक्तः, तृतीयचरणस्यार्थो देवद्वेषकरण इत्यनेनानूदितः ॥ ३० ॥

॥ इति श्रीचतुर्थाध्यायलेखः ॥

किमुद्यमैः करिष्यन्ति देवाः समरभीरवः ॥
नित्यमुद्विग्नमनसो ज्याघोषैर्धनुषस्तव ॥ ३२ ॥
अस्यतस्ते शरव्रातैर्हन्यमानाः समन्ततः ॥
जिजीविषव उत्सृज्य पलायनपरा ययुः ॥ ३३ ॥

ग्रामस्था व्रजस्था वा भवन्तु। तरतमभावनिरूपणार्थं त्रयाणां ग्रहणं। अस्माकं तु न विलम्बः, तदाहाद्येति। राजेन्द्रेतिसम्बोधनमाज्ञापनार्थं। न निर्गतानि दशाहानि येषां तेनिर्दशा अतिबालका, निर्दशास्त्वतिक्रान्तदशाहाः। उभयानपि विशेषाकारेण सर्व एव वयं हनिष्यामः। अत्र सन्देहो नास्तीति वैशब्दः। दैत्यगृहेष्वपि स्वसम्बन्धिष्वपि जाता हन्तव्या इति। राज्ञा चेद् भगिनीपुत्रा मारिता अन्यैरपि स्वकीया अपि मारणीया इति तैर्ज्ञातं,अन्यथा प्रभुर्न वदेदिति ॥३१॥

एवं स्वकृत्यमुक्त्वा तस्य भयाभावार्थं तं प्रोत्साहयन्ति किमुद्यमैरितिषड्भिः। तथा भगवतः षड् गुणास्तथा तव षड् गुणाः।

सामर्थ्यं च जयश्चैव दीनत्वं च दया यथा । शत्रूणामल्पता चैव राजनीतिस्तथैव च ॥ १ ॥

यदि बालका हन्यन्तेन्यमुपायं करिष्यन्ति देवा इत्याशङ्क्याहुः। किमुद्यमैरिति, उद्यममात्रं तेषां न तु क्रियासामर्थ्यं; यतः समरे भीरवः, सङ्ग्रामं दृष्ट्वैव बिभ्यति। तथा भये तेषां निमित्तमाह।नित्यमुद्विग्नमनस इति, अयं हि दिग्विजये सर्वानेव मारितवान्, इन्द्रोपि भीतः पलायितः, ब्रह्मादयोपि लीनाः, धृत्वा च देवान् यातनां प्रापयति। अतो यद्यन्यार्थमपि धनुष्टङ्कारं कुर्यात् तथापि देवा उद्विग्नमनसो भवन्तीति नित्यमुद्विग्नमनसः।तवेति सम्मत्यर्थं निरूपितम्॥३२॥

धनुष्टङ्कारमात्रेणैवोद्वेगे पूर्ववृत्तान्तं हेतुत्वेनाहास्यत इति, अस्यतः शरान् क्षिपतस्ते सतः सम्मुखमनागता अपि तैः क्षिप्तैरेव शरव्रातैः सर्वतो हन्यमानाः सञ्छिन्नभिन्नसर्वाङ्गा जिजीविषवो भूत्वा धर्मं सङ्ग्रामं चोत्सृज्य पलायनपराः सन्तो ययुः। देशस्याविवक्षितत्वाद् यत्र कापि, ये तु दूरस्थास्ते पलायिताः ॥ ३३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

एवं चेदित्यत्रान्यैरपीति, त्वदीयैरितिशेषः, अन्यथेत्यादि, भागिनीपुत्रमारणाभावे प्रभू राजा न वदेत्, आज्ञामितिशेषः, अयमर्थः, स्वयं चेद् भगिनीपुत्रमारणं न कृतं स्यात् तदा स्वकीया अशेषां मदुक्तिं न मंस्यन्त इति प्रभुरपि न वदेत्, अधर्मरूपत्वादेवमाज्ञायाः, स्वयं तथाकरणे तु 'यथा राजा तथा प्रजे'तिन्यायादाज्ञादाने निःशङ्कता स्यादिति तथा ॥ ३१ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

किमुद्यमैरित्याभासे षट्श्लोकीप्रतिपाद्यानर्थानाहुः, सामर्थ्यं चेत्यादि।

सामर्थ्यं च जयश्चैव दीनत्वं च दया तथा । शत्रूणामल्पता चैव राजनीतिस्तथैव च ॥१॥

'केचित् प्राञ्जलयो भीता' इत्यत्र देवानां दीनत्वं।'न त्वं विस्मृतशस्त्रास्त्रा'नित्यत्र कंसस्य दया। 'किं क्षेमशूरै'रितिश्लोके शत्रूणां देवानामल्पता, अप्रयोजकत्वम् ॥ ३२ ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायकारिकाव्याख्या ॥

केचित् प्राञ्जलयो भीता न्यस्तशस्त्रा दिवौकसः ॥
मुक्तकच्छशिखाः केचिद् भीताः स्म इतिवादिनः ॥ ३४ ॥
न त्वं विस्मृतशस्त्रास्त्रान् विरथान् भयसन्नतान् ॥
हंस्यन्यासक्तविमुखान् भग्नचापानयुध्यतः ॥ ३५ ॥
किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः ॥
रहोजुषा किं हरिणा शम्भुना वा वनौकसा ॥ ३६ ॥

येपि निकटस्थास्तेपि जिजीविषवो भूत्वा पलायनासम्भवादुपायान्तरं कृतवन्त इत्याहुः केचिदिति। प्राञ्जलयः, स्तोतुमिव प्रवृत्तानां कायिक्यवस्था प्रदर्शिता। भीता इत्यन्तःकरणस्य। त्यागे न हन्यत इतिशास्त्रार्थपरिपालनाय न्यस्तशस्त्राः। तर्हि तेषां कथं स्वधर्मत्यागे स्वर्गो भविष्यतीत्याशङ्क्याहुर्दिवौकस इति, स्वर्ग ओको गृहपात्रं न तु स्वर्गभोग इत्यर्थः। ननु देवाः कथमयुक्तं कृतवन्त इत्याशङ्क्याहुर्मुक्तकच्छशिखा इति। मुक्ताः कच्छाः शिखाश्च येषां। परमापदा वैकल्यं तेषामुक्तं। आपदि स्वधर्मास्त्यक्तुं शक्यन्ते। येषां पुनर्दैवगत्या मुक्तकच्छशिखात्वं न जातं तेषां का गतिरितिचेत् तत्राह केचिद् भीताः स्म इति वादिन इति। शरीरे भीतकार्यस्यादर्शनान् मुखत एव भीता वयमित्याहुः ॥ ३४ ॥

ननु ये वध्यास्ते सर्वथैव वध्या इति वचनेपि किं स्यात् तत्राहुर्न त्वमिति। सङ्ग्रामधर्मस्त्वया न त्यज्यतेतो ये देवा विस्मृतशस्त्रास्त्रा भयात्, शस्त्राणि धृत्वा यैर्मार्यते, अस्त्राणि दूरात्, मन्त्रयुक्तानि वा, भयादुभयविधान्यपि विस्मृतानि। विगतो रथो येषां, सारथ्यादीनां वधात्, 'प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवि'दितिवाक्याद् विरथोप्यवध्यः। भयेन सम्यङ्नताः शरणागताः। प्रसङ्गादन्यानप्याहान्यासक्तविमुखान्, अन्यासक्ताश्च ते विमुखाश्चोभयविधा वा। भग्नचापानयुध्यतः, निरीक्षकान् न हंसीतिसम्बन्धः। एते षड्विधाः सप्तविधा वा न हन्तव्याः। अतस्त्वया स्वधर्मे परिपाल्यमाने पूर्वन्यायेन देवा जीविता इतिभावः ॥ ३५ ॥

एवं साधारणानामप्रयोजकत्वमुक्त्वा महतामप्याह किं क्षेमशूरैरिति। येपि वाय्वग्निवरुणादयः शूराः प्रसिद्धास्तेपि क्षेमशूरा एव। क्षेमे सति गृहे भार्यायां वा शूरा; यत्राक्षेमशङ्कैव नास्ति; न हि भार्या पतिं मारयिष्यतीतिसम्भावना; यत्र पुनः सम्भावना मारयिष्यतीति तत्र पलायनमेव, एतदर्थपरिज्ञानादेव विबुधाः। एतच्छारीरशौर्यं तेषां निरूप्य वाचनिकं शौर्यं निरूपयन्त्यसंयुगविकत्थनैरिति। विकत्थनं स्वशौर्याविष्करणवाक्यं, तदपि न संयुगे; केनापि सह यदा न युद्धसंयोगस्तदैव विकत्थनं। एवं देवान् दूषयित्वा मुख्यांश्चतुर आहुः। अस्ति हरिः शूरः; परं कस्यापि स सम्मुखो न भवति। यस्त्वेकान्ते तदेकपरस्तिष्ठति हरिरपि तस्य सम्मुखो भवतीति स्तुतिपक्षे यथाश्रुतमेव, पक्षान्तरे स्त्रीतुल्यता निरूपिता। हरिणेति, सर्वदुःखनिवारकत्वं निरूपितं। यतो दुःखितेष्वेव शौर्यादिरहितेषु तस्याविर्भावो निरूपितः। अस्ति च त्रिपुरान्तकः शूरः। सोपि सर्वदा वनवासी तपस्वी। न हि वनस्थस्तपस्वी कस्यचिद् द्विष्टो भवति, असमत्वात् ॥ ३६ ॥

किमिन्द्रेणाल्पवीर्येण ब्रह्मणा वा तपस्यता॥
तथापि देवाः सापत्न्यान्नोपेक्ष्या इति मन्महे ॥ ३७ ॥
ततस्तन्मूलखनने नियुङ्क्ष्वास्माननुव्रतान् ॥ ३८ ॥
यथामयोऽङ्गे समुपेक्षितो नृभिर्न शक्यते रूढपदश्चिकित्सितुम् ॥
यथेन्द्रियग्राम उपेक्षितस्तथा रिपुर्महान् बद्धबलो न चाल्यते॥३९॥
मूलं विष्णुर्हि देवानां यत्र धर्मः सनातनः ॥
तस्य च ब्रह्मगोविप्रास्तपोयज्ञाः सदक्षिणाः ॥ ४० ॥

देवेन्द्रस्तु यद्यपि वृत्रहा तथाप्यल्पवीर्यः, अन्यथा वज्रादिप्रार्थनां कथं कुर्यात्? ब्रह्मा यद्यपि महान् भवति तथापि ब्राह्मण एव तपस्वी। एवं यद्यपि सर्वे देवा अप्रयोजकास्तथापि राजनीतिविचारेण ते नोपेक्ष्या इत्याहुस्तथापीति। देवानां दैत्यानां च सापत्न्यमस्ति कश्यपदायादाः। सर्वे भिन्नमातृजास्ते शत्रव एव परस्परं भवन्ति। अतः सहजद्वेषित्वाद् यदैव ते पुष्टा भविष्यन्ति तदैव मारयिष्यन्तीति नोपेक्ष्याः क्षीणदशायामेव मारणीयाः। अयमर्थो भवति न वेति विचारका जानन्ति वयं त्वेवं मन्महे ॥ ३७ ॥

एवं माहात्म्यं नीतिं चोक्त्वा किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाहुस्तत इति। यदेव देवानां मूलं भविष्यति तस्यैव खनने नियुङ्क्ष्वाज्ञापय। अनुव्रतानिति, योगेन रूढ्या च सर्वथा भवन्तमनुसृता वयं। मूलमग्रे वक्तव्यं खननं च मध्ये ॥ ३७ ॥

उपेक्षायां को दोष इति चेत् तत्राहुर्यथेति। आमयो रोगो ज्वरादिरङ्गे आविर्भूतस्तमनादृत्य यदि स्नानभोजनादिकं कुर्यात् तदा रूढपदः संश्चिकित्सितुं न शक्यते। अङ्गमेव नाशयति। सद्वैद्येनापि तज्जनिते सन्निपाते चिकित्साशक्या। अनेन सम्बन्धे विद्यमाने कथं मारणीया इतिशङ्का निवारिता तेषां सर्वनाशकत्वादिति लौकिकबाधकत्वेन निरूपितं। वैदिकबाधकत्वेन दृष्टान्तान्तरमाह। यथेन्द्रियग्राम उपेक्षित इति, योगिना परमपुरुषार्थे साध्य इन्द्रियसमूहो नोपेक्षणीयः। तेषामुपेक्षाया 'मिन्द्रियैर्विषयाकृष्टै'रितिन्यायेन सर्वनाशो भवति। प्रबलं चेदिन्द्रियं पश्चान्निवारयितुमशक्यं। यथैहिकामुष्मिकनाश एताभ्यां तथा सर्वनाशो देवैर्दैत्यानां। तदाह रिपुर्महान् बद्धबलो न चाल्यत इति। महान् स्वापेक्षयापि स्वरूपतः। ते चेत् सम्बद्धबला भवन्ति तदा चालयितुमप्यशक्या। अतो नोपेक्षणीयाः ॥ ३९ ॥

मूलमाह मूलं विष्णुरिति। देवानां मूलं विष्णुः। विष्णुप्रभवा देवाः। सत्त्वगुणा देवाः। तस्याधिष्ठाता तु विष्णुः। इमां युक्तिं हिशब्द आह। प्रकारान्तरेणापि देवानां मूलं विष्णुरित्याह। यत्र धर्मः सनातन इति, धर्मो यागादिः। स तु देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकः। स केवलं वेदोक्तः सनातनः, 'तानि धर्माणि प्रथमान्यास'न्निति श्रुतेः। यज्ञाभावे देवानां भक्ष्याभावाद् यज्ञो देवानां मूलं। स च स्वदेवतानियम्यः। तस्य च देवता विष्णुः, 'यज्ञो वै विष्णु'रितिश्रुतेः।

Even yogis should not disregard indriyas

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तस्य चेत्यत्रानेनेति, दक्षिणाया भार्यात्वनिरूपणेन। तस्येति, यज्ञस्य, तथा च विष्णुदेवयोर्मूलं द्विविधो धर्म इतिभावः। पक्षान्तरमाहुः पञ्चात्मको वेति, वेदात्मको यज्ञात्मको गवात्मको विप्रात्मकस्तप-

तस्मात् सर्वात्मना राजन् ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ॥
तपस्विनो यज्ञशीलान् गाश्च हन्मो हविर्दुघाः ॥ ४१ ॥
विप्रा गावश्च वेदाश्च तपः सत्यं दमः शमः ॥
श्रद्धा दया तितिक्षा च क्रतवश्च हरेस्तनूः ॥ ४२ ॥
स हि सर्वसुराध्यक्षो ह्यसुरद्विड् गुहाशयः ॥
तन्मूला देवताः सर्वाः सेश्वराः सचतुर्मुखाः ॥ ४३ ॥
अयं हि तद्वधोपायो यदृषीणां विहिंसनम् ॥

न केवलं तस्य नियामकत्वं किन्त्वाधारत्वमपि, तदाह यत्रेति, यत्र विष्णौ सनातनो धर्मः, 'धर्मस्य प्रभुरच्युत' इतिवाक्यात्, तस्माल्लौकिकवैदिकदेवानां मूलं विष्णुः, तस्यापि मूलमाह तस्येति, चकाराद्देवानामपि, ब्रह्म वेदः, गावो विप्राश्च तपो यज्ञाः सदक्षिणाः, प्रमाणं वेदः, हविरेकत्र मन्त्राश्चैकत्र, द्विविधो हि धर्मः, प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकः, प्रवृत्त्यात्मको यज्ञो निवृत्त्यात्मकस्तपः, सदक्षिणाः दक्षिणा यज्ञस्य भार्या, अनेन प्रवृत्तिधर्मत्वं तस्योक्तं, पश्चात्मको वा मूलत्वेन निरूपितः, अनेन द्वयं मूलत्वेनोक्तं ब्राह्मणा गावश्च, तत्र दुहन्त्यो गावो यज्ञकर्त्तारस्तपस्विनो वेदविदो ब्राह्मणाः ॥ ४० ॥

तेषां खननमाह तस्मादिति, सर्वात्मना लौकिकवैदिकसाधनैः स्वतः परतः साक्षात् परम्परया च यथैव ते निवृत्ता भवन्ति, ब्राह्मणानां विशेषणं ब्रह्मवादिनो वेदवेदार्थविदः, उभयविधं च कुर्वन्तीति, तपस्विनो यज्ञशीलाश्च, हविर्दुघाः पयोदोग्ध्र्यो गाः, हनधातोर्लटि बहुवचनं हन्म इति ॥ ४१ ॥

एवं विष्णुमूलत्वेन ब्राह्मणगवां निराकरणं निरूप्य भगवच्छरीरत्वेनाप्येतान् निरूपयन्ति साक्षान्निराकरणाय विप्रा इति, विप्रा गावश्चकारादन्यान्यप्यन्नानि, वेदाः, चकारादङ्गानि व्रतानि वा, तपः सत्यं दमः शम इति ब्रह्मचर्याद्याश्रमधर्माः, तपः शारीरो धर्मः, सत्यं वाचः, दम इन्द्रियाणां, शमोन्तःकरणस्य, श्रद्धा सर्वत्र, दया च सर्वेषु, तितिक्षातिक्रमसहनं, एवं दशविधो दशावतारः, क्रतवोसङ्ख्याता ज्योतिष्टोमादयः, एते सर्वे सर्वदुःखहर्तुर्भगवतस्तनूस्तन्वः, तस्माद् विष्णौ प्रयत्नः प्रतिष्ठितः ॥ ४२ ॥

उपसंहरंस्तस्य मूलत्वमाह स हीति, 'मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय' इतिन्यायाद् गौणानां देवानां निराकरणं व्यर्थं पूर्वोक्तन्यायेन सर्वसुराणां विष्णुरेवाध्यक्षः प्रभुः, किञ्चान्ये देवास्तथासुरान् न

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

आत्मको विष्णुरेव वा देवानां मूलमित्यर्थः, प्रकारान्तरेण द्वयमेवमूलमित्याहुरनेनेति, मूलनिरूपकवाक्येनेत्यर्थः, तत् किं द्वयम् ? अत्राहुर्ब्राह्मणा गावश्चेति, इयं व्याख्याग्रिमश्लोकस्वरससिद्धेति बोध्यम् ॥ ३९ ॥

तस्मात् सर्वात्मनेत्यत्रोभयविधमिति, कर्मज्ञानात्मकं वेदार्थं, हनधातोरित्यादि, तथा च 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद् वे'त्यनुशासनान्मन्त्रकरणसमय एव तत्करणज्ञापनार्थो हन्म इतिप्रयोग इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

विप्रा इत्यत्रान्यान्यप्यन्नानीति, हविःसाधनानि व्रीहियवादीनि, अन्नपदमुपलक्षकं, तथा च यावन्ति हविःसाधनानि तावन्ति ज्ञातव्यानि ॥ ४२ ॥

एवं दुर्मन्त्रिभिः कंसः सह सम्मन्त्र्य दुर्मतिः ॥
ब्रह्महिंसां हितं मेने कालपाशावृतोऽसुरः ॥ ४४ ॥
सन्दिश्य साधुलोकस्य कदने कदनप्रियान् ॥
कामरूपधरान् दिक्षु दानवान् गृहमाविशत् ॥ ४५ ॥

द्विषन्ति, कदाचित् सहभावोपि लक्ष्यते, हरिस्त्वसुरद्विडेव, मारयितुमपि न शक्यते साक्षाद् यतो गुहाशयः, गुप्तेन्तःकरणे वा तिष्ठतीति, अध्यक्षत्वं च न लौकिकप्रभुवत् किन्तु मूलभूतोपीत्याह तन्मूला इति, स्त्रीलिङ्गप्रयोगोवगुणनार्थः, महादेवस्य ब्रह्मणश्च स्वतन्त्रतामाशङ्क्याहुःसेश्वराः सचतुर्मुखा इति, अतो विष्णोः प्रतीकारः कर्तव्यः, प्रतीकारश्चर्षीणां निराकरणमेवेत्याहायमिति, ऋषिपदेनैव सर्वे धर्मा उक्ताः ॥ ४३ ॥

एवं तेषां वचनं श्रुत्वा किं कृतवानित्याशङ्क्याहैवमिति, नन्वयं क्षत्रियो ब्राह्मणरक्षकः कथं ब्रह्महिंसां हितत्वेन मेने? तत्राह, दुर्मन्त्रिभिरिति, एते दुष्टा मन्त्रिणः, पर्यवसानदोषदर्शनाभावात्, तैः सह सम्यङ् मन्त्रणं कृत्वा दुर्मतिर्जातः, बुद्ध्या हि सर्वनिर्णयः, बुद्धिनाशकस्तु दुःसङ्गस्तत्रापि मन्त्रित्वेन गृहीतः, अत एव ब्रह्महिंसां स्वस्य हितत्वेन मेने, ननु दुःसङ्गेपि कथं स्वाभाविको भावोन्यथा जात इति चेत् तत्राहासुरः कालपाशेनावृतश्च, असुरत्वात् स्वभावदुष्टः, कालपाशावृत आपद्ग्रस्तः, आपदि सर्वबुद्धिनाशो भवति, तत्रापि कालपाशपदाभ्यां महत्यापदा निरूपिता ॥ ४४ ॥

एवं बुद्धिभ्रंशे जाते यत् कृतवांस्तदाह सन्दिश्येति, साधुलोकस्य कदने पीडायां कदनप्रियान् स्वतोपि कदनेच्छून् कदनकरणार्थं तत्तत्साधकनानारूपधारकान् दशदिक्ष्वप्यादिश्य स्वविषयेन्यविषये च कामरूपधराणां सर्वत्रैव सामर्थ्यसम्भवात्, दानवानिति, क्रूरान्, राक्षसमात्रे दानवप्रयोगः, स्वगृहमाविशत्, यथोपद्रवे कश्चित् प्रभोः स्थाने गतो दर्शनमेव न प्राप्नुयात्, एतदर्थं गृहे प्रवेशनम् ॥ ४५ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स हीत्यत्र गुहापदार्थमाहुर्गुप्त इत्यादि, गुप्ते रक्षिते लक्ष्ये वा स्थाने 'गुहां प्रविष्टा'विति-श्रुत्यान्तःकरणे वा, तथा चान्तःकरणपक्षे यद्यपि समीपे वर्तते तथाप्यन्तःकरणस्याणुत्वेन नित्यत्वात् तन्मध्यवर्ती परमसूक्ष्मोदृश्यतरो नित्यतरश्च कथं प्रतीकार्यः? यद्वा मारणार्थं विचारे क्रियमाणेन्तःकरण-वृत्तित्वाद्विचारांशग्रस्तिरोहितः स्यात्, यद्वा स्वदेहमारणं विना स्वान्तःकरणवर्तिमारणं न भवतीति यदा तं तथाकर्तुमुद्यतः स्यात् तदा पूर्वं स्वयं मृतः पश्चात् कं मारयेदिति सोप्रतीकार्य इत्यर्थः, प्रतीकार इति, इतोन्यः प्रतीकारः ॥ ४३ ॥

एवमित्यत्र मन्त्रित्वेन गृहीत इति, दुष्टो यदि दुष्टत्वेन गृहीतस्तदा तत्सङ्गस्तथा न बाधको मन्त्रित्वेन गृहीतस्य तु सर्वथा बाधक इत्यर्थः, मन्त्रित्वेनेतिपाठेपि तथैवार्थः, एकस्यैवेयं व्यवस्था बहूनां तथात्वे तु किं वक्तव्यमितिभावः ॥ ४४ ॥

सन्दिश्येत्यत्र स्वविषय इति, विषये देशे ॥ ४५ ॥

ते वै रजःप्रकृतयस्तमसारूढचेतसः ॥
सतां विद्वेषमाचेरुरारादागतमृत्यवः ॥ ४६ ॥
आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च ॥
हन्ति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ते च ततोप्यधिकं कृतवन्त इत्याह, वै निश्चयेन, ते स्वभावत एव रजःप्रकृतयः, राजसाः क्रूरा भवन्ति, आगन्तुकेन च पुनस्तमसारूढं चित्तं येषां, पूर्वसिद्धविवेकनाशार्थं तमः, रजस्तमोभ्यां व्याप्ताः सात्त्विकान् द्विषन्त्येव, अतः सतां विद्वेषं विशेषेण द्वेषो यस्मात् तादृशमुपद्रवं धर्मधनादिनाशनमासमन्तोचेरुः कृतवन्तः, अनेन तेषां स्वरूपतोन्तःकरणनाशाद् धर्मतश्चोपद्रवं कृतवन्त इत्युक्तं भवति, ननु स्वाम्याज्ञातोधिकं किमर्थं कृतवन्तस्तत्राहारादागतमृत्यव इति, मृत्युग्रस्तास्तथा कृतवन्तः, विकलो ह्यन्यथा करोत्येव ॥ ४६ ॥

माययैवैतत् कारितं सर्वनाशार्थमिति ज्ञापयितुं महदतिक्रमस्य फलमाहायुः श्रियमिति, जीवानां षड् उत्तमा गुणाः, तदभावे प्राण्यकृतार्थः स्यात्, तत्र प्रथममायुः, जीवतो हि सर्वं भवति; ततः श्रीः, स्पष्टस्तस्या उपकारः; ततो यशः कीर्तिः; ततोन्तरङ्गो धर्मः; तैः साध्या लोकाः स्वर्गादयः; तत्र लोके सर्वा एवाशिषः; चकारादैहिका अपि पुत्रादयः, एवकारेण सर्वेषामेवाशीष्ट्वं प्रदर्शितं, अतो यस्य यदभीष्टं तदेव नाशयतीत्युक्तं भवति, अन्यथा गणिताश्चेत् तस्याभीष्टा न भवेयुस्तदेष्टमेव चेष्टितमिति महदतिक्रमः किं कुर्यात् ? अतो यत्किञ्चिदेवाभीष्टं तदेव हन्ति, लोकसिद्धास्तु गणिताः, अनुक्तसर्वसङ्ग्रहार्थं सर्वाणीति, पुंस इति स्वतन्त्रस्यापि महतो भगवदीयस्यातिक्रम उल्लङ्घनं, महत्त्वं भगवत्सम्बन्धादेव, अन्यथाराग्रमात्रस्य कथं महत्त्वं स्यात् ? एवं भगवच्चरित्रसिद्ध्यर्थं मायाकार्यं निरूपितम् ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे चतुर्थाध्यायविवरणम् ॥ ४ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

ते वै रज इत्यत्रानेनेत्यादि, अनेन श्लोकेन तेषां दुर्मन्त्रिणां स्वरूपतोन्तःकरणनाशात्, अन्तःकरणं हि वैकारिककार्यत्वाज् ज्ञानजनकत्वाच्च स्वरूपसात्त्विकं, तत्स्वरूपनाशश्च रजोरूपत्वे सत्त्वरूपस्य तस्य धर्मो ज्ञानं तमसा ज्ञानमात्रनाशाद्धर्मतश्च नाश इति, तथेतिभावः ॥ ४६ ॥

आयुःश्रियमित्यस्याभासे सर्वनाशार्थमिति, सर्वदैत्यनाशार्थं, समासावेवमित्यादि, एवं प्रकारेण यन्मायाकार्यं सर्वदुःखात्मकं निरूपितं तद्भगवतोनिरुद्धस्य यच्चरित्रं सर्वधर्मरक्षारूपं तत्सिद्ध्यर्थं हेतुत्वेन निरूपितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकतानश्रीयदुपतितनुजपीताम्बरविरचिते दशमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशे चतुर्थाध्यायविवरणम् ॥

॥ आदर्शादर्शः ॥ पत्राणि.

॥ श्रीसुबोधिन्यादर्शाः ॥

क, ख.	गोकुलस्थश्रीमद्गोस्वामिरामकृष्णात्मजगोपाललालानामस्मत्पितृचरणाश्रयाणाम् ।	१-९१,१-१३२
ग.	काशीस्थश्रीमद्गोस्वामिगोपालात्मजगिरिधरैर्भाष्यविवरणकारैः स्वगुरुचरणश्रीमद्गोस्वामिद्वारकानाथात्मजरामकृष्णेभ्यः समर्पितः ।	१-१२८
घ.	सुदामपुरीस्थश्रीमद्गोस्वामिवल्लभात्मजजीवनेशानाम् ।	१-१२१
ज, जै.	काम्यवनस्थश्रीमद्गोस्वामिदेवकीनन्दनात्मजवल्लभलालस्य अ. १., अ. २-४.	१-२७,४२-१४२
ट.	,, ,, ,, सं. १९११ वै. शु. ११ भौमे लिखितः ।	१-१३१
झ, ञ.	सुरतिस्थश्रीमद्गोस्वामिमगनलालात्मजव्रजरत्नस्य ।	१-१०२,१-७५
टै.	,, ,, ,, ,, स्वामिनामरहितः । अ. ३-४ ।	४३-७२
थ, टं, टँ,	श्रीमद्गोस्वामिद्वारकानाथात्मजमुरलीधराणां पण्ड्याकृपारामात्मजनिर्भयरामेभ्यः प्राप्ताः ।	१-२८,१-२२,१-३०
ड.	तेलीवालातो लब्धो नटपुरडाहीलक्ष्मीपुस्तकालयस्थः ।	१-४१
ढ.	महाम्बास्थश्रीमद्गोस्वामिचीमनलालात्मजघनश्यामानाम् ।	१-१२५
ण.	गोविन्दप्रसादकृष्णप्रसादयोःश्रीमद्गोस्वामिव्रजेश्वरेभ्यो निवेदितःश्रीमुरलीधरात्मजमथुरानाथानाम् । सं. १८११ आषा. कृ. ७ सौम्ये लिखितः ।	१-७१
त.	,, ,, ,, कोटास्थश्रीमद्बृहन्मथुरेशप्रभुमन्दिरस्थः ।	१-८२
ङ, छ, च.	वृन्दावने महाम्बायां काश्यां च मुद्रिताः ।	
जं.	महाम्बाबृहन्मन्दिरस्थश्रीमद्गोस्वामिगोकुलनाथस्य मुद्रणार्थमेव लेखितः ।	१-४०

॥ श्रीटिप्पण्यादर्शाः ॥

ख.	आत्रेयगोपीनाथात्मजदेवकीनन्दनेन स्वगुरुगोपाललालेभ्यः समर्पितः ।	१-३१
ग.	सुरतिस्थश्रीमद्गोस्वामिव्रजरत्नस्य ।	१-४८
घ.	महाम्बास्थश्रीमद्गोस्वामिगोकुलनाथस्य ।	१-२६
छ.	श्रीजीवनेशानाम् ।	१-४४
ज.	श्रीमद्गोस्वामिजगन्नाथात्मजश्रीव्रजाभरणदीक्षितानां श्रीकल्याणरायेभ्यः प्राप्तः ।	१-४७
क, ङ, च.	तेलीवालोपाख्येन मया रत्नगोपालभट्टेन च मुद्रिताः ।	

॥ प्रकाशादर्शाः ॥

घ.	स्वामिनामरहितः ।	८-८८
ङ, च, छ.	भा. मा. गट्टूलालानाम् ।	२३-९५,-१-३३,१-५०
ज.	कोटास्थश्रीमथुरेशप्रभुमन्दिरस्थः ।	१-१४५
झ.	महाम्बाबृहन्मन्दिरस्थः ।	१-१८,१-२३,१-३६,१-७
ञ.	कोटास्थश्रीबृहन्मथुरेशमन्दिरस्थः ।	१-६६
क.	श्रीमद्वैष्णवपरिषत्सङ्ग्रहस्थः ।	१-१७
ख, ग.	महाम्बायां काश्यां च मुद्रितौ ।	

॥ लेखादर्शाः ॥

क.	श्रीजीवनेशानाम् ।	
ख.	श्रीमद्गोस्वामिचीमनलालात्मजघनश्यामानाम् ।	१-४३
ग.	नव्यः श्रीव्रजरत्नस्य । प्रथमाध्यायमात्रम् । अत्र समाप्ता 'वितिश्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभविरचित' इति ।	१-७२
ङ.	श्रीमुरलीधरात्मजश्रीमथुरानाथानाम् ।	१-१७
च.	श्रीबृहन्मथुरेशप्रभुमन्दिरस्थः ।	१-१२४
घ.	महाम्बायां मुद्रितः ।	१-६५

॥ योजनादर्शाः ॥

क.	महाम्बाबृहन्मन्दिरस्थः ।	१-५५
ख, घ.	श्रीजीवनेशानाम् ।	१-४३,१-२२
ग.	स्वामिनामरहितः ।	१-१८
च.	आत्रेयगोपीनाथात्मजदेवकीनन्दनस्य ।	१-२४
ङ.	महाम्बायां मुद्रितः ।	

॥ कारिकार्थादर्शौ ॥

क-ग.	श्रीजीवनेशानाम् ।	१-४५,१-५०

अद्यपर्यन्तं प्रकाशिता श्रीसुबोधिनी

स्कन्धादिः ।	मूल्यम् ।
१. श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनी	४-०-०
२. " " प्रकाशः	१-०-०
३. श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनी	२-०-०
४. श्रीतृतीयस्कन्धसुबोधिनी सप्रकाशा	६-०-०
५. श्रीदशमस्कन्धजन्मप्रकरणसुबोधिनी सर्वसामग्रीसमेता	२-४-०
६. श्रीदशमस्कन्धतामसप्रकरणे प्रमाणप्रकरणसुबोधिनी प्रक्षिप्ताध्यायत्रयसुबोधिनी च	१-०-०
७. श्रीदशमस्कन्धतामसप्रकरणे फलप्रकरणसुबोधिनी लेखसहिता	३-०-०
८. " " " सुबोधिन्यां प्रकाशः	१-०-०
९. " " " " योजना	०-८-०
१०. " तामसप्रकरणपर्यन्तं श्रीमती टिप्पणी	२-०-०
११. श्रीदशमस्कन्धराजसप्रकरणे प्रमेयप्रकरणसुबोधिनी सर्वसामग्रीसहिता	३-०-०
१२. श्रीदशमस्कन्धराजसप्रकरणे साधनप्रकरणसुबोधिनी लेखसहिता	२-०-०
१३. " " फल " " "	२-०-०
१४. " सात्त्विकप्रकरणे प्रमेय " " "	२-०-०

॥ मुद्रणदशायां वर्तमाना श्रीसुबोधिनी ॥

१. दशमस्कन्धतामसप्रकरणे प्रमेयप्रकरणसुबोधिनी।... ... ...

२. " " साधन " " ।.. ... ...

३. दशमस्कन्धतामसप्रकरणश्रीसुबोधिनीसाहित्यम् ।... ... ...

४. " राजस " प्रमाणप्रकरणसुबोधिनी । ... ...

५. दशमस्कन्धोत्तरार्धेश्रीसुबोधिन्यवशिष्टभागः । ... ...

॥ श्रीमद्वल्लभाचार्यग्रन्थरत्नमालायां प्रकाशिता ग्रन्थाः ॥

अङ्कः ।	मूल्यम् ।
१. गायत्रीभाष्यं सर्वसामग्रीसहितम् ।	०-४-०
२. श्रीमद्भगवद्गीता तत्त्वदीपादिसहिता ।...	१-०-०
३. प्रस्थानरत्नाकरः श्रीमद्गोस्वामिपुरुषोत्तमविरचितः ।	०-८-०
४. अधिकरणसङ्ग्रहः पण्ड्योपाह्वकृपारामतनुजनिर्भयरामविरचितः ।	०-४-०
५. शाण्डिल्यभक्तिसूत्रभाष्यं दक्षिणद्वारकास्थमुरलीदासाख्यवैष्णवविरचितम् । ...	०-८-०
६. श्रीमद्वल्लभाचार्यचरितं " " " । ...	०-२-०
७, १०, ११. सप्रदीपं श्रीमदणुभाष्यम् ।	३-४-०
८, १२. जन्मप्रकरणाध्यायचतुष्टयसुबोधिनी ।	२-४-०
९. दशमस्कन्धतामसप्रमाणप्रकरणसुबोधिनी ।	१-०-०

प्राप्तिस्थानम् ।
६८, तिसरा भोइवाडा
बम्बै. २.

मन्नलाल गणपतिराम शास्त्री एम्. ए.